

การศึกษาภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า
ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

A STUDY OF BUDDHIST WISDOMS IN USING HERBS OF
BAN-KHOK-SA-NGA VILLAGE, SAI MOON SUB-DISTRICT,
NAMPHONG DISTRICT, KHON KEAN PROVINCE

พระมหาพงษ์ศิริ คมกัธเสฏฐโฐ (นามแสง)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

การศึกษาภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า
ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

พระมหาพงษ์ศิริ คมภีรเสฏฐโธ (นามแสง)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

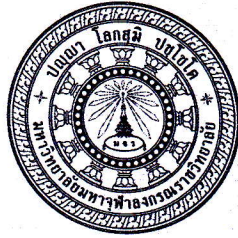
A Study of Buddhist Wisdoms in Using Herbs of
Ban-Khok-Sa-Nga Village, Sai Moon Sub-District,
Namphong District, Khon Kean Province

Phramaha Phongsiri Gambhirasettho (Namsang)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยเรื่อง
“การศึกษาภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง
จังหวัดขอนแก่น” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
พระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร, ดร.)

กรรมการ

(ผศ. ดร.ธีระพงษ์ มีไธสง)

กรรมการ

(พระมหามิตร ฐิตปญโญ, รศ. ดร.)

กรรมการ

(รศ. ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระมหามิตร ฐิตปญโญ, รศ. ดร.

ประธานกรรมการ

รศ. ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

พระมหาพงษ์ศิริ คมภีร์เสฏฐิ์

(พระมหาพงษ์ศิริ คมภีร์เสฏฐิ์)

- ชื่อวิทยานิพนธ์** : การศึกษาภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น
- ผู้วิจัย** : พระมหาพงษ์ศิริ คมกัธสสุโข (นามแสง)
- ปริญญา** : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)
- คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์**
- : พระมหามิตร ฐิตปัญโญ, รศ. ดร., ป.ธ. ๔, พธ.บ. (รัฐศาสตร์), พธ.ม. (พระพุทธศาสนา), Ph.D. (Buddhist Studies)
 - : รศ. ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์, ป.ธ. ๗, พธ.บ.(ปรัชญา), M.A. (Buddhist Studies), พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)
- วันสำเร็จการศึกษา** : ๘ มีนาคม ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษากระบวนการปลูกสมุนไพรของบ้านโคกสง่า ๒) เพื่อศึกษาภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า การศึกษาครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการสรรหาประชากรผู้ให้ข้อมูลกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง จำนวน ๒๕ คน เครื่องมือที่ใช้สำหรับการวิจัยได้แก่ แบบสัมภาษณ์เชิงลึกที่ผู้วิจัยสร้างขึ้นและนำเครื่องมือไปเก็บข้อมูลจากประชากรผู้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับสมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น และนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์เชิงเนื้อหา

ผลการวิจัยพบว่า

กระบวนการปลูกสมุนไพรของบ้านโคกสง่า จังหวัดขอนแก่น พบว่า สมุนไพรบ้านโคกสง่ามีอยู่หลายชนิดมักจะปลูกให้เป็นไปตามธรรมชาติของสมุนไพรชนิดนั้น พื้นที่ของบ้านโคกสง่าเป็นดินเหนียวหรือดินร่วนปนทรายซึ่งมีความเหมาะสมกับการปลูกพืชสมุนไพรได้ดี สามารถจำแนกสมุนไพรเป็น ๒ ประเภท คือ สมุนไพรที่เป็นพืชล้มลุกใช้การปักชำ ส่วนว่านใช้หัวหรือเหง้า โดยเฉพาะกระบวนการปลูกว่านต้องนำเศษเหล็กของมีคมใส่กันหลุมก่อนปลูกตามแบบโบราณเพื่อให้ว่านงูดซึมธาตุเหล็ก เพราะเหล็กเป็นธาตุมีรสเย็น สามารถดับพิษร้อนทั้งปวง จึงทำให้มีสรรพคุณในการดับพิษมากยิ่งขึ้น บางชนิดก่อนรดน้ำ มีการเสกคาถา “นะโมพุทธายะ” ๓ ครั้ง ซึ่งเป็นการใช้พุทธานุสสติ ตามความเชื่อเรื่องอิทธิฤทธิ์ของว่านเพื่อทำให้สารสำคัญและสรรพคุณของว่านต่าง ๆ ที่นำไปใช้สมฤทธิ์ผลมากยิ่งขึ้น สมุนไพรบางชนิดเก็บเกี่ยวใช้ได้ทันที บางชนิดมีการแปรรูปเพื่อเก็บไว้ใช้ในระยะเวลา ๑ ปี การถ่ายทอดภูมิปัญญาความรู้ในการปลูกสมุนไพรแบ่งเป็น ๒ ลักษณะ คือ ๑) การถ่ายทอดความรู้ภายในในครัวเรือน เพื่อสืบทอดเจตนารมณ์ของบรรพบุรุษเป็นการถ่ายทอดระหว่างเครือญาติ ๒) การสืบทอดความรู้แก่ผู้ที่สนใจศึกษาวิธีการใช้สมุนไพรเพื่อนำไปประกอบอาชีพ ผู้ศึกษาต้องเรียนรู้กระบวนการปลูกสมุนไพรแต่ละชนิดเพื่อให้ได้ผลผลิตที่ดีมีสรรพคุณมาก พร้อมทั้งกรรมวิธีในการสกัดสารสำคัญจากส่วนต่าง ๆ ของสมุนไพรมาใช้ให้เกิดประโยชน์ในการบำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยต่าง ๆ ปัจจุบันได้มีการแปรรูปสมุนไพรเป็นผลิตภัณฑ์สินค้า (OTOP) โดยภาครัฐเข้ามาส่งเสริมให้เป็นวิสาหกิจชุมชนอีกด้วย

ภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า จังหวัดขอนแก่น พบว่า เป็นการใช้สมุนไพรรักษาและวิธีการป้องกันไม่ให้เกิดความเจ็บไข้ได้ป่วย การผลิตสมุนไพรและการนำไปใช้ก็อาศัยหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เช่น ธาตุ ๔, นิยาม ๕, อริยสัจ ๔, อิทธิบาท ๔, พุทธานุสสติ, พรหมวิหาร ๔, สังคหวัตถุ ๔, และหลักสุข ๒ ซึ่งเป็นภูมิปัญญาในการคิดค้นและการแก้ไขบำบัดรักษาอาการของผู้ป่วย

Thesis Title : A Study of Buddhist Wisdoms in Using Herbs of
Ban-Khok-Sa-Nga Village, Sai Moon Sub-District,
Namphong District, Khon Kean Province

Researcher : Phramaha Phongsiri Gambhirasettho (Namsang)

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Phramaha Mit Thitapanyo, Assoc. Prof. Dr.,
Pali IV, B.A. (Political Science), M.A. (Buddhist Studies),
Ph.D. (Buddhist Studies)

: Assoc. Prof. Dr. Sowit Bamrungphak, Pali VII,
B.A. (Philosophy), M.A. (Buddhist Studies),
Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Graduation : March 8, 2019

Abstract

The aims of this research were: 1) to study the process in using herbs of Khok-sa-gna village; 2) to study the Buddhist wisdoms in using the herbs of the aforesaid village. This qualitative research selected 25 samples by the purposive sampling. The research tool was an in-depth interview and the obtained data were interpreted by the descriptive analysis.

The research results revealed that in Khok sa-nga village, there are many kinds of naturally grown herbs. The area of Khok sa-nga is clay or sandy loam which is suitable for growing herbs. The herbs in the village can be classified into 2 types of herbs, which are herbaceous plants that are used as cuttings as for the use of tubers or rhizomes in particular, in the process of planting *Alocasia* sp., the villagers must put the iron scrap or sharp objects into the bottom of the hole before planting. In this the traditional way, it allows the herb to absorb iron elements because of its internal coldness property, enable to extinguish all hot toxins, thus resulting in more toxic elimination. Some types of herbs are watered with a spell of "Namo Buddhaya" 3 times, which is the recollection of the Buddha, before its application according to the belief of the miracle to make the important substances and properties to be more effective. Some herbs are harvested immediately. Some species have been processed to be used for a period of 1 year. The transfer of wisdom and knowledge in the cultivation of herbs is divided into 2 types, namely 1) the transfer of knowledge within the household to inherit the spirit of the ancestors as a transmission between kinship groups; 2) succession of knowledge to those

interested in studying how to use herbs for occupation; the learners must learn the process of planting each type of herbs in order to get good products with great properties along with the process of extracting important substances from different parts of the herb to use in the treatment of various illnesses. At present, there are herbal processing products (OTOP) by the government to promote as a community enterprise as well.

The Buddhist wisdom of the villagers on the herb usage shows that it is the use of herbal remedies and methods to prevent illness. The production of herbs and their use relies on Buddhist principles: Element IV (*dhātu*), Five Aspects of Natural Law (*niyāma*), Four Noble Truths (*ariyasaccaya*), Four Paths of Accomplishment (*iddhipāda*), Buddha Recollection (*buddhanussati*), Sublime States of Mind (*brahmavihāra*), Bases of Social Solidarity (*saṅgahavatthu-dhamma*) and Two Kinds of Happiness. This is the wisdom in the invention and treatment of the patients' symptoms.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จลงด้วยความเมตตาอนุเคราะห์จากบุคคลผู้เกี่ยวเนื่องหลายฝ่ายที่ท่านได้ให้คำปรึกษาแนะนำแนวทางในการค้นคว้าและอำนวยความสะดวกต่าง ๆ อันประกอบด้วย อาจารย์พระมหามิตร ฐิตปญโญ,รศ.ดร. ที่เมตตาได้รับเป็นประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ ให้คำแนะนำ ข้อมูลและข้อคิดเห็นอันเป็นประโยชน์แก่ผู้วิจัยและคอยให้กำลังใจ พร้อมทั้งเป็นแรงบัลดาลใจในการศึกษาวิจัย รองศาสตราจารย์ ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์, ผู้เป็นกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ ได้ดูแลเอาใจใส่ให้คำปรึกษา เสนอแนะข้อคิดเห็นที่เป็นประโยชน์และมีส่วนสำคัญกับความสำเร็จของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ผู้วิจัยขอแสดงความขอบพระคุณอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

กราบขอบพระคุณและอนุโมทนาขอบคุณคณาจารย์เจ้าหน้าที่สอบโคงร่างวิทยานิพนธ์ที่มีส่วนช่วยกำหนดรูปแบบในการดำเนินการวิจัยให้เป็นไปในทิศทางที่เหมาะสมครบถ้วนและสมบูรณ์แบบมากขึ้น รวมถึงคณาจารย์ผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบคุณภาพของเครื่องมือการวิจัย อันประกอบด้วย ผศ.ดร.ประยูร แสงใส, ผศ.ดร.สุวิน ทองปั้น, ผศ.ดร.จรัส ลีกา อาจารย์ประจำภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ที่ได้ให้ความอนุเคราะห์ช่วยตรวจสอบความถูกต้องทั้งด้านภาษา เนื้อหาและเครื่องมือที่ใช้ในการดำเนินการวิจัยให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอกราบขอบพระคุณพระอาจารย์ทุกรูป และขออนุโมทนาขอบคุณคณาจารย์ คณะพุทธศาสตร์ทุกท่าน ที่ได้ประสิทธิ์ประสาทวิทยาการ ประสบการณ์ ถ่ายทอดความรู้ ความเข้าใจและเป็นที่กำลังใจมาโดยตลอด วิทยานิพนธ์เล่มนี้คงจะไม่สำเร็จได้ หากไม่ได้รับการสนับสนุนด้านข้อมูลอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ประจำห้องสมุดทุกแห่งที่ได้เข้าไปใช้บริการ ผู้จัดทำเว็บไซต์รวบรวมข้อมูลอันเป็นประโยชน์ นักวิชาการเจ้าของผลงานวิชาการอันมีค่ายิ่งทุกท่าน เพื่อน ๆ นิสิตผู้เป็นกัลยาณมิตร ตลอดถึงผู้เกี่ยวข้องกับการศึกษาของผู้วิจัยที่ให้ความเมตตาและเป็นที่กำลังใจตลอดมา

ขออนุโมทนาขอบคุณ พ่อผู้ใหญ่บ้านโคกสง่า, ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน, ปราชญ์ชาวบ้าน, หมอยาพื้นบ้าน, ผู้ประกอบการค้าสมุนไพร, และชาวบ้านผู้ให้ข้อมูลซึ่งได้ให้ความร่วมมือในการตอบแบบสอบถามการวิจัยครั้งนี้ ตลอดถึงพระมหาอภัยดิษฐ์ จันทวิโส เจ้าอาวาสวัดป่าเทพนิมิต พร้อมทั้งญาติโยมชาวบ้านทรายมูลและบ้านดอกกระเจียวที่ได้ให้ความอุปถัมภ์ปัจจัยสี่ กราบขอบพระคุณบิดามารดาผู้ให้กำเนิดให้การอบรมสั่งสอน เลี้ยงดู อุปถัมภ์ค้ำชูด้วยความรักและห่วงใยมาโดยตลอดจนเติบโตใหญ่ให้ได้ได้รับความเจริญงอกงามในชีวิตและหน้าที่การงานและทำคุณประโยชน์แก่สังคม

สุดท้ายนี้ คุณความดีและประโยชน์ใด ๆ ที่เกิดขึ้นจากงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยขอน้อมถวายบูชาแด่ คุณพระศรีรัตนตรัยและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งปวง ขอให้บิดามารดา คุณครูบาอาจารย์ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชา ความรู้ ผู้มีอุปการคุณ ญาติพี่น้อง เพื่อน ๆ นิสิตพุทธศาสนมหาบัณฑิตผู้เป็นกัลยาณมิตร และผู้มี พระคุณต่อผู้วิจัยทุกท่าน จงมีส่วนแห่งคุณงามความดีที่ได้กล่าวแล้วจงทุกประการ

พระมหาพงษ์ศิริ คมกริรเสฏฐ์ (นามแสง)

๘ มีนาคม ๒๕๖๒

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	๗
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ณ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์	๔
๑.๓ คำถามการวิจัย	๔
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๖ ประโยชน์ที่รับจากการวิจัย	๖
บทที่ ๒ แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๗
๒.๑ แนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่น	๗
๒.๒ แนวคิดการใช้สมุนไพรในพระพุทธศาสนา	๒๙
๒.๒.๑ ความหมายของเภสัชสมุนไพร	๒๙
๒.๒.๒ โรคและสมุนไพรรักษาโรค	๒๙
๒.๒.๓ ประเภทของเภสัชสมุนไพร	๓๐
๒.๒.๔ การรักษาด้วยสมุนไพรตามพหุปัญญา	๓๓
๒.๓ แนวคิดสมุนไพรและสรรพคุณ	๓๗
๒.๓.๑ ความหมายของสมุนไพร	๓๗
๒.๓.๒ ประเภทของสมุนไพร	๓๙
๒.๓.๓ ส่วนประกอบของสมุนไพร	๔๐
๒.๓.๔ รสของสมุนไพร	๔๑
๒.๓.๕ สรรพคุณทางเคมีของสมุนไพร	๔๔
๒.๓.๖ หลักการเก็บสมุนไพร	๔๕

๒.๓.๗ หลักการนำสมุนไพรมาใช้	๔๖
๒.๓.๘ การแปรรูปสมุนไพรร	๔๗
๒.๔ แนวคิด ทฤษฎีการพึ่งพาตนเอง	๔๘
๒.๕ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕๙
๒.๖ กรอบแนวคิดการวิจัย	๖๓
บทที่ ๓ วิธีดำเนินการวิจัย	๖๔
๓.๑ รูปแบบการวิจัย	๖๔
๓.๒ พื้นที่การวิจัยและประชากร	๖๕
๓.๓ ระยะเวลาการวิจัย	๖๕
๓.๔ เครื่องมือการวิจัย	๖๕
๓.๕ การเก็บรวบรวมข้อมูล	๖๖
๓.๖ การวิเคราะห์ข้อมูล	๖๗
๓.๖ สรุปกระบวนการวิจัย	๖๘
บทที่ ๔ ผลการศึกษาวิจัย	๖๙
๔.๑ บริบทชุมชนและประวัติความเป็นมาของบ้านโคกสง่า	๖๙
๔.๒ กระบวนการปลูกสมุนไพรรของบ้านโคกสง่า	๗๕
๔.๓ ภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรรของบ้านโคกสง่า	๙๖
๔.๔ องค์ความรู้จากการวิจัย	๑๐๘
บทที่ ๕ สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	๑๐๙
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๐๙
๕.๒ อภิปรายผลการวิจัย	๑๑๒
๕.๓ ข้อเสนอแนะ	๑๑๔
บรรณานุกรม	๑๑๕
ภาคผนวก	๑๒๓
ภาคผนวก ก. หนังสือขอความอนุเคราะห์ตรวจสอบคุณภาพเครื่องมือเพื่อการวิจัย	๑๒๔
ภาคผนวก ข. แบบสัมภาษณ์เพื่อการวิจัย	๑๒๘
ภาคผนวก ค. หนังสือขออนุญาตแจกแบบสอบถามเพื่อการวิจัย	๑๓๓
ภาคผนวก ง. ภาพถ่ายในการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ให้ข้อมูลสำคัญ	๑๓๕
ประวัติผู้วิจัย	๑๔๙

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ใน วิทยานิพนธ์ครั้งนี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาบาลีและพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย การอ้างอิงระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ให้ใช้อักษรย่อตัวพื้นปกติ เช่น ที.สี.(บาลี) ๙/๒๗๖/๙๗, ที.สี.(ไทย) ๙/๒๗๖/๙๘. หมายถึง ที่มณิกาย สีลขันธวรรค ภาษาบาลี เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๗ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ และ ที่มณิกาย สีลขันธวรรค ภาษาไทย เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๘ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

พระวินัยปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิ.ม. (ไทย)	= วินัยปิฎก มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย มัชฌิมปณาสก	(ภาษาไทย)
อง.ติก. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก องคุตตรนิคาย ติกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
ส.ส. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิคาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิคาย มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อภ.ป. (บาลี)	= อภิธมปิฎก ปุคคัลปญญตติปาติ	(ภาษาบาลี)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับธรรมชาติ พระพุทธเจ้าทรงดำรงพระชนมชีพ อยู่ท่ามกลางธรรมชาติ ประกาศพระสัทธรรมที่สอดคล้องกลมกลืนกับธรรมชาติ และทรงเน้นให้ตระหนักถึงคุณค่าของธรรมชาติ เพราะความที่มนุษย์ต้องอาศัยธรรมชาติเป็นอยู่โดยปัจจัย ๔ คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัยและยารักษาโรค ซึ่งมนุษย์ได้จากธรรมชาติทั้งสิ้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในมคัณขยสูตรอีกว่า “ความไม่มีโรค เป็นลาภอันประเสริฐ”^๑ ทรงมีพุทธานุญาตเพื่อให้ภิกษุสงฆ์ได้ดูแลรักษาสุขภาพและรักษาพยาบาลกันเองในเวลาเจ็บป่วย ตามพระวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ เช่น ทรงอนุญาตเภสัชทั้ง ๕ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง และ น้ำอ้อย^๒ เป็นทั้งตัวยา และชาวโลกถือกันว่าเป็นยา ทั้งให้ประโยชน์ทางโภชนาการ ไม่เป็นอาหารหยาบ ส่วนการดำรงชีวิตของฆราวาสเมื่อมีความอดทนอดทนพากเพียรตรากตรำทำงานเลี้ยงชีพเป็นเวลานาน ย่อมมีความอ่อนล้าเจ็บไข้ได้ป่วย หรือจากสภาวะแวดล้อมที่มีการเปลี่ยนแปลง การดูแลรักษาจึงต้องอาศัยการเฝ้าระวังรักษาโรค เพื่อบำบัดให้หายสู่สภาวะเป็นปกติ การเอายาสมุนไพรมาใช้รักษาโรคที่เกิดขึ้นในแต่ละบุคคล ไม่ว่าจะเป็นยารับประทาน ยาทา ยาพอกภายนอก ดูเหมือนว่ายาสมนไพรช่วยได้เสมอ หากรู้จักเอายาสมุนไพรที่เหมาะสมถูกต้องกับโรคมาใช้ ชาวบ้านสมัยก่อนไม่สามารถเข้าถึงวิธีการรักษาแพทย์แผนปัจจุบันเนื่อง จากค่าใช้จ่ายสูงและการเดินทางยากลำบาก ทำให้ชาวบ้านหันไปรักษาโดยการใช้อยาสมุนไพรเพื่อเป็นการประหยัดค่าใช้จ่าย ซึ่งแต่เดิมบ้านโคกสง่า เป็นหมู่บ้านที่มีภูมิปัญญาสมุนไพร ควบคู่กับการทำนาเป็นภูมิปัญญามาแต่รุ่นปู่ย่าตายายมาแต่อดีต หมอยาหรือผู้มีความรู้ด้านสมุนไพร นอกจาก เฝ้าระวังรักษาภายในหมู่บ้านแล้ว ยังมีการเดินเท้าไปขายยาสมุนไพร

^๑ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๑๕/๒๕๔.

^๒ วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๐/๔๔.

^๓ ฐิติญาณ บริพันธ์, สมุนไพรหญิงชายวัยทองชะลอความชราแก้ปัญหาอาการผิปกติ, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์หอสมุดกลาง, ๒๕๐๙), หน้า ๑๕.

ตามหมู่บ้านต่าง ๆ ด้วยความยากลำบาก ใช้วิธีเดินเร่ขายยาทุกหลังคาเรือน ต่อมาในภายหลังหมอยาบ้านโคกสง่า จึงได้คิดวิธีนำ งูจงอางมาแสดงโชว์เพื่อเป็นสิ่งที่ดึงดูดให้ผู้คนมารวมกัน ทำให้ไม่ต้องเดินเร่ขายยาทุกหลังคาเรือนเหมือนเช่นเดิมอีกและได้มีการถ่ายทอดวิชาให้กันภายในหมู่บ้าน ตลอดจนลูกหลาน ซึ่งเมื่อว่างเว้นจากการทำการเกษตร ก็จะร่วมกลุ่มเดินทางออกเร่แสดงงูขายสมุนไพรเพื่อเป็นอาชีพเสริมหารายได้นอกเหนือ จากอาชีพเกษตรกรรม ที่บางครั้งอาจประสบผลผลิตทางการเกษตรก็ไม่เพียงพอต่อการเลี้ยงครอบครัว อันเกิดจากสภาวะแวดล้อมไม่เอื้ออำนวย ต่อมาการสาธารณสุขมูลฐานตามหมู่บ้านต่าง ๆ มีความเจริญมากขึ้นทำให้การเดินเร่ขายสมุนไพร จึงไม่ได้ทำการเหมือนในอดีต แต่อาศัยหลักการพึ่งพาตนเองโดยใช้ภูมิปัญญาทางด้านสมุนไพรมาเสริมให้เกิดรายได้ โดยปรับรูปแบบการใช้สมุนไพรตามยุคสมัย ยังคงมีการเพาะปลูกสมุนไพรหลักและสมุนไพรบางชนิดอยู่ โดยดำเนินการในรูปแบบของสินค้าผลิตภัณฑ์ประจำตำบล (OTOP)

ภูมิปัญญาหรือความรู้ในการใช้ยาสมุนไพร เป็นความรู้เชิงวัฒนธรรมผ่านการทดลองคัดเลือกเป็นการเรียนรู้จริงจากการดำเนินชีวิต การใช้สมุนไพรในการรักษาโรค เป็นส่วนหนึ่งของการแพทย์พื้นบ้านที่มีมาาก่อนการแพทย์แผนปัจจุบัน แพทย์พื้นบ้านของไทยและการใช้สมุนไพร เป็นภูมิปัญญาดั้งเดิม ยังคงเป็นที่พึ่งและทางเลือกหนึ่งในการดูแลสุขภาพคุณภาพ สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข แสดงข้อมูล สถิติการเจ็บป่วยของประชากรไทยทั้งประเทศจำนวนผู้ป่วยใน (หลักประกันสุขภาพถ้วนหน้าและสวัสดิการรักษายาบาลข้าราชการและครอบครัว) รวมทุกการวินิจฉัยโรค จำแนกตามเพศและโรค/กลุ่มโรค ๒๕๘ โรค ตามบัญชีจำแนกโรคระหว่างประเทศ ฉบับแก้ไข ครั้งที่ ๑๐ ทศวรรษ อาณาจักร พ.ศ. ๒๕๖๐ มีอัตรารวมทั้งสิ้น ๑๙,๗๑๔,๑๓๙ คน๔ แสดงให้เห็นถึงอัตราการเจ็บป่วยของประชาชนไทย ที่จะต้องพึ่งพาระบบบริการสุขภาพของทั้งภาครัฐและเอกชนจากอาการเจ็บป่วยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ นับว่าเป็นปัญหาของประเทศไทยที่จะต้องจัดระบบบริการสุขภาพให้พอเพียงในต้นทุนค่าใช้จ่ายที่ต่ำเพียงพอที่ประชาชนจะสามารถรับภาระได้ ปัจจุบันมีการนำสมุนไพรทั้งที่เป็นสมุนไพรเดี่ยวและชนิดที่ปรุงเป็นตำรับยา มาใช้รักษาอาการเจ็บป่วยขั้นพื้นฐาน เพื่อทดแทนยาแผนปัจจุบันอย่างได้ผลลัพธ์ในทางที่ดี อีกทั้งยังครอบคลุมอาการเจ็บป่วยได้หลาย ๆ ระบบ เช่น ระบบทางเดินอาหาร ระบบทางเดินหายใจ ระบบผิวหนัง และระบบทางเดินปัสสาวะ เป็นต้น สืบเนื่องจากประเทศไทยมีการปลูกพืชสมุนไพรหลากหลายชนิดในทุก ๆ เขตพื้นที่สมุนไพรบางชนิดหาได้ง่ายและราคาถูก อีกทั้งยังผ่านการศึกษาค้นคว้าและวิจัย เพื่อรองรับองค์ความรู้อย่างจริงจังว่า ให้ผลลัพธ์ที่ดีในส่วนของการรักษาอาการเจ็บป่วย นำมาใช้ได้ง่ายและมีความ

๔ สำนักงานสถิติแห่งชาติ, “สถิติสุขภาพ”, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://statbbi.nso.go.th> [๑๖ พ.ย. ๖๐].

ปลอดภัยต่อสุขภาพประชาชน ซึ่งนับ ว่าเป็นการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างแท้จริง และในปัจจุบันนโยบายภาครัฐมีการส่งเสริมและสนับสนุนการพัฒนาระดับท้องถิ่น หรือชุมชนเพื่อให้เกิดการพึ่งพาตนเองได้ ภายใต้การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ โดยการจัดตั้งกลุ่มหรือองค์การชุมชน มุ่งในการดำเนินกิจกรรมเพื่อพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ให้ประชาชน สามารถประกอบอาชีพได้อย่างหลากหลาย สร้างรายได้ให้กับครัวเรือน หลายชุมชนมีการรวมกลุ่มในแก้ไขปัญหาด้วยตนเอง เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน โดยกระบวนการของชุมชนก่อให้เกิดการพึ่งพาตนเองซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดวิสาหกิจชุมชน คือ การประกอบการเพื่อการจัดการ “ทุน” ของชุมชนอย่างสร้างสรรค์ เพื่อตอบสนองการพึ่งตนเอง และความพอเพียงของครอบครัวและชุมชน^๕ นอกจากนี้ การแพทย์ทางเลือกหรือการแพทย์แผนไทยและองค์การเภสัชกรรมปัจจุบันได้หันกลับมาให้ความสนใจศึกษา ค้นคว้า การนำสมุนไพรมาใช้เพื่อการรักษาโรคแบบดั้งเดิมอย่างจริงจังโดยเฉพาะจากประวัติการใช้สมุนไพร เป็นตำรายาแผนโบราณ ตั้งแต่ปรมาจารย์แพทย์แผนโบราณหมอ ชีวกโกมารภัจจ์ และแนวคิดเรื่องการใช้สมุนไพรที่พระพุทธองค์มีพุทธานุญาต ซึ่งในการป้องกันและการรักษาโรคทางกาย นั้น มี ๓ วิธีการ คือ ๑) การรักษาด้วยวิธีการทางการแพทย์แผนปัจจุบันหรือการใช้สมุนไพร ๒) การรักษาโดยใช้หลักทางพระพุทธศาสนาหรือธรรมโอสถในการบำบัด ๓) การรักษาด้วยศาสตร์โบราณคือการเป่าคาถาอาคมหรือพลังจิต

สังคมดั้งเดิมของบ้านโคกสง่าคือ การเป็นสังคมเกษตรกรรม ที่ทุกคนอาศัยอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน เป็นครอบครัวขยายที่มีคนหลายรุ่นอาศัยอยู่ร่วมกันคือรุ่นปู่ย่าตายาย รุ่นพ่อแม่ รุ่นลูกหลานรวมทั้งมีญาติพี่น้องอาศัยอยู่ใกล้ชิดกันโดยมีศูนย์กลางของชุมชนคือวัด วิถีชีวิตของชาวไทยผู้อาศัยอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสาน ส่วนใหญ่มีความผูกพันอยู่กับธรรมชาติและพระพุทธศาสนาแม้ว่าแนวทางสำหรับการดำเนินชีวิตจะอิงอาศัยหลักธรรมสำหรับคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน หรือฆราวาสธรรม ๔ อย่างคือ สัจจะ ทมะ ขันติ จาคะ๖ เพื่อเสริมให้ชีวิตความเป็นอยู่มีความสุขยิ่งขึ้น วิถีชีวิตของชาวบ้านโคกสง่าได้รับการปลูกฝังมาจากบรรพบุรุษ ก่อให้เกิดวัฒนธรรมพื้นบ้านและภูมิปัญญาในการดำรงชีพ ส่วนมากจะเป็นเรื่องของการทำงานากินการทำเครื่องมือ การเกษตรการเลี้ยงสัตว์ ความรู้ของชาวบ้านซึ่งเรียนรู้มาจากปู่ย่าตายาย ญาติพี่น้องและความเฉลียวฉลาดของแต่ละคน หรือผู้มีความรู้ในหมู่บ้าน ภูมิปัญญาเหล่านี้ เป็นความสามารถที่บรรพบุรุษได้สร้างสรรค์และถ่ายทอดมา เป็นความรู้ที่ประกอบไปด้วยคุณธรรม มีความสอดคล้องกับบริบทและวิถี

^๕ พรพิมล เกลิมมีประเสริฐ, “วิสาหกิจชุมชน”, วารสารคณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม, ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๔, (๒๕๔๙): ๔๕.

^๖ ส.ส. (ไทย) ๒๕/๘๔๕/๔๒๖.

ชีวิตดั้งเดิม วิถีชีวิตชาวบ้านทุกอย่างล้วนมีความ สัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน การสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ความรู้เหล่านี้เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตเป็นส่วนใหญ่ซึ่งในชุมชนจะมีผู้มีความรู้และ ความสามารถหลากหลาย บางคนก็ชำนาญทางรักษาโรค บางคนเก่งทางการเพาะพันธุ์พืช บางคนถนัดทางเลี้ยงสัตว์ บางคนมีความรู้ทางด้านพิธีกรรม บุคคลเหล่านี้ต่างก็ใช้ความสามารถเพื่อประโยชน์ ของชุมชน

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจทำการศึกษาภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น ซึ่งเป็นภูมิปัญญาที่สั่งสมสืบทอดในการนำสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาแปรสภาพเป็นมูลค่า และส่งผลกระทบต่อชุมชนในด้านต่าง ๆ ทำให้สมาชิกในชุมชนสามารถดำเนินชีวิตอยู่บนพื้นฐานของการพึ่งตนเองได้อย่างยั่งยืนและมีความสุข มีความเป็นอยู่ที่ดีมีคุณภาพชีวิต มีคุณค่าทางสังคมและวัฒนธรรม ตามแนวทางพระพุทธศาสนาและเป็นแบบอย่างในการพัฒนาชุมชนและสังคมสืบไป

๑.๒ วัตถุประสงค์

๑.๒.๑. เพื่อศึกษากระบวนการปลูกสมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

๑.๒.๒. เพื่อศึกษาภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

๑.๓ คำถามการวิจัย

๑.๓.๑ กระบวนการปลูกสมุนไพรของชาวบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น เป็นอย่างไร

๑.๓.๒ ภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของชาวบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น เป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

งานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจะมุ่งศึกษากระบวนการปลูกสมุนไพรและภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น โดยเป็นการวิจัยที่มุ่งจะศึกษาเนื้อหาสาระเฉพาะประเด็น ในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับภูมิปัญญาการดำเนินชีวิตเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ซึ่งผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการวิจัยไว้ ๓ ด้าน ดังนี้

๑.๔.๑ ด้านเอกสาร ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตด้านเอกสารไว้โดยแบ่งเป็น ๒ ขั้นตอน ดังนี้

๑) ข้อมูลขั้นปฐมภูมิ จากคัมภีร์พระไตรปิฎก ฉบับภาษาบาลีและฉบับภาษาไทยของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ และข้อมูลการสัมภาษณ์

๒) ข้อมูลขั้นทุติยภูมิ จากคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา ตำราวิชาการ บทความ เอกสารงานวิจัยต่าง ๆ และสื่อสารสนเทศที่เกี่ยวข้อง

๑.๔.๒ ด้านเนื้อหา การวิจัยครั้งนี้ มุ่งศึกษาถึงบริบท สภาพปัญหา และความเป็นมาในการดำเนินชีวิต กระบวนการปลูกสมุนไพรรอบบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น พร้อมทั้งวิถีชีวิตที่ดำเนินไปตามความรู้อันสัมพันธ์และสอดคล้องกับหลักธรรม หรือหลักการในพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า “ภูมิปัญญาเชิงพุทธ” โดยเน้นความสำคัญที่ภูมิปัญญาการนำสมุนไพรรอบบ้านโคกสง่า ซึ่งเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น เข้ามาประยุกต์ใช้แก้ปัญหาในการเลี้ยงชีพ ก่อให้เกิดเป็นวิถีชีวิตของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

๑.๔.๓ ด้านพื้นที่และประชากร ในการวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดพื้นที่ ที่จะใช้เป็นกรณีศึกษาคือ หมู่บ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น โดยมีประชากรผู้ให้ข้อมูลและผู้วิจัยได้กำหนดโดยการหากลุ่มตัวอย่างเพื่อใช้ในการวิจัย ซึ่งในที่นี้ใช้วิธีการวิจัยแบบเจาะจง (Purposive Sampling) จำนวน ๒๕ คนประกอบด้วย

(๑) ผู้นำชุมชนบ้านโคกสง่า ได้แก่ ผู้ใหญ่บ้าน, ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน	จำนวน ๓ คน
(๒) บุคคลสำคัญของชุมชนคือ ปราชญ์ชาวบ้าน	จำนวน ๒ คน
(๓) หมอยาพื้นบ้าน	จำนวน ๖ คน
(๔) ผู้ประกอบการค้ายาสมุนไพร	จำนวน ๔ คน
(๕) ชาวบ้านโคกสง่า	จำนวน ๑๐ คน

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

กระบวนการปลูก หมายถึง ขั้นตอนการปฏิบัติการปลูกพืชสมุนไพร โดยเริ่มจากการศึกษาข้อมูล วางแผนปลูก การขยายพันธุ์ การดูแลรักษา การเก็บเกี่ยวผลผลิตซึ่งเป็นกระบวนการผลิตสมุนไพรให้ได้ผลตามที่ต้องการของบ้านโคกสง่า

ภูมิปัญญา หมายถึง องค์ความรู้ ความสามารถ และทักษะเกี่ยวกับสมุนไพร อันเกิดจากการสั่งสมประสบการณ์ที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้ เลือกรสร ปรุงแต่ง พัฒนาและถ่ายทอดสืบต่อกันมาเพื่อใช้แก้ปัญหาและพัฒนาวิถีชีวิตของบ้านโคกสง่า ให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและเหมาะสมกับยุคสมัย

เชิงพุทธ หมายถึง การกระทำตามวิธีการและแนวทางอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยอาศัย หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เพื่อให้มีความสุขและประสบความสำเร็จในชีวิต โดยกระทำอย่างต่อเนื่องจนติดเป็นนิสัย กระทั่งการกระทำนั้นได้กลายมาเป็น ส่วนหนึ่งในการดำเนินชีวิต

สมุนไพร หมายถึง ผลิตผลธรรมชาติได้จากพืช สัตว์ และแร่ธาตุ ที่มีสรรพคุณในการ รักษาโรค อาการเจ็บป่วยต่าง ๆ หรือบำรุงร่างกาย

ภูมิปัญญาเชิงพุทธ หมายถึง องค์ความรู้และทักษะเกี่ยวกับการใช้สมุนไพรตามแนวคิด การใช้สมุนไพรในพุทธศาสนาและหลักการพึ่งพาตนเองของบ้านโคกสง่า

๑.๖ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

๑.๖.๑ ได้ทราบถึงกระบวนการปลูก และสรรพคุณของสมุนไพร แต่ละชนิดของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

๑.๖.๒ ได้ทราบถึงองค์ความรู้ที่เกิดจากภูมิปัญญาเชิงพุทธ ในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

บทที่ ๒

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น ในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาวิจัยข้อมูล ตามกรอบแนวคิดทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องโดยแบ่งออกเป็น ๕ ส่วน ตามประเด็นต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

- ๒.๑ แนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่น
- ๒.๒ แนวคิดการใช้สมุนไพรในพุทธศาสนา
- ๒.๓ แนวคิดสมุนไพรและสรรพคุณ
- ๒.๔ แนวคิดทฤษฎีการพึ่งพาตนเอง
- ๒.๕ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
- ๒.๖ กรอบแนวคิดในการวิจัย

๒.๑ แนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่น

การศึกษาวิถีชีวิตชาวบ้านท้องถิ่นของประเทศไทย ได้มีการรณรงค์และส่งเสริมการเรียนรู้สภาพปัญหาของชาวชนบท ทำให้ชาวบ้านมีความกระตือรือร้น ในการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับท้องถิ่นและ ทำความเข้าใจในวัฒนธรรมของตน เกิดความตระหนักในความรู้ ความคิดและความสามารถของตนเอง โดยร่วมกันหาวิธีนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ เพื่อนำไปสู่การแก้ปัญหาและการพัฒนาท้องถิ่น สามารถพึ่งพาตนเองได้ ซึ่งถือว่าเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน ผู้วิจัย จึงได้ทำการศึกษาเกี่ยวกับความหมาย ความเป็นมาและปัจจัยที่ก่อให้เกิดภูมิปัญญา ลักษณะ ความสำคัญและประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่น ดังนี้

๒.๑.๑ ประวัติความเป็นมาของภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นองค์ความรู้ ที่ได้มาจากประสบการณ์ โดยการสั่งสม มีวิธีการสืบทอดทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม พัฒนาตามปัจจัยที่เข้ามากระทบ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและความรู้ ความสามารถเพื่อให้อำนาจในการแก้ไขปัญหาของการดำเนินชีวิต

ในห้องนี้ได้เป็นอย่างดี ในที่นี้จะได้กล่าวถึงที่มาและกระบวนการเกิดภูมิปัญญาและปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดภูมิปัญญา ดังต่อไปนี้

๒.๑.๑.๑ ที่มาและกระบวนการเกิดภูมิปัญญา

ภูมิปัญญาเป็นกระบวนการที่เกิดจากการเรียนรู้และถ่ายทอดองค์ความรู้ที่มีอยู่เดิม และสืบทอดในชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่ง Blier, Helen Marie ได้กล่าวว่า การเรียนรู้ด้วยวิธีการถ่ายทอดความรู้ เป็นการต่อยอดจากการเรียนรู้ จากการกระทำจริงซึ่งมีการพัฒนาต่อจนเป็นการส่งต่อแต่คน (Transmission) รุ่นหลัง ด้วยการสาธิตวิธีการ การสั่งสอนด้วยการบอกเล่า (Oraltradition) ในรูปของ เพลงกล่อมเด็ก คำพังเพย สุภาษิต และการสร้างองค์ความรู้ ไว้เป็นลายลักษณ์อักษร (Literacy tradition) ซึ่งโดยทั่วไป การถ่ายทอดภูมิปัญญาของชาวบ้านทุกภูมิภาคจะนิยมสองวิธีแรก คือ สาธิตวิธีการและสอนเป็นวาจา^๑ หรือการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม และการ เรียนรู้จากประสบการณ์ ผสมผสานความรู้เดิมกับความรู้ทางเทคโนโลยีสมัยใหม่ ดังเช่น Yough, Lee ได้กล่าวว่า การแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์ ระหว่างกลุ่มคนที่แตกต่างกัน ทั้งทางชาติพันธุ์ ถิ่นฐานทำกิน รวมไปถึงการแลกเปลี่ยนกับคนต่างวัฒนธรรม ทำให้กระบวนการเรียนรู้ขยายตัว มี ความคิดใหม่ วิธีการใหม่ เข้ามาผสมกลมกลืนบ้างขัดแย้งบ้าง แต่ทำให้เกิดการเรียนรู้ที่หลากหลาย^๒ จนเกิดทักษะและความชำนาญ แล้วเลือกสรรพัฒนาและปรับปรุงองค์ความรู้เหล่านั้น เพื่อนำมาใช้ แก้ไขปัญหาและพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัย เกิดเป็นองค์ความรู้ใหม่ ๆ ที่ เหมาะสมและสืบทอดพัฒนาต่อไปอย่างไม่สิ้นสุด เช่นเดียวกับ Goff, Matthew James ได้กล่าวไว้ว่า กระบวนการการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม (Cultural reproduction) เป็นกระบวนการเรียนรู้ ที่เกิดขึ้นตลอดเวลาในสังคมไทย โดยในการแก้ปัญหาทั้งทางสิ่งแวดล้อม ทางเศรษฐกิจและทางสังคม ได้มีคนพยายามเลือกฟื้นเอาความเชื่อและธรรมเนียมปฏิบัติที่สืบทอดกันมาในสังคมประเพณี มาผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมให้ตรงกับฐานความเชื่อเดิมขณะเดียวกันก็แก้ปัญหาในบริบทได้ระดับหนึ่ง^๓ ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นล้วนเป็นที่มาของภูมิปัญญา แบ่งเป็น ๓ ประการ คือ

^๑ Blier, Helen Marie, *Like Mining for Precious Stones the Wisdom and Work of Exemplary Teachers*, (Dissertation Abstracts International, 2002), p. 292.

^๒ Yough, Lee, *Toward a New concept of Local Curriculum.*, (Korea: Free Press., 1996), p. 65.

^๓ Goff, Matthew James., *The Worldly and Heavenly Wisdom of 4 Q Instruction*. (Dissertation Abstracts International., 2002), p. 228.

(๑) ภูมิปัญญาที่มาจากประสบการณ์จากการใช้ชีวิตในธรรมชาติ เนื้อหาของภูมิปัญญา เป็นเรื่องราวอธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตและธรรมชาติ ออกมาในรูปของกฎเกณฑ์ที่พึงปฏิบัติและเป็นข้อห้ามมิให้ชาวบ้านปฏิบัติ เช่น ความเชื่อต่อธรรมชาติต่าง ๆ ในรูปของผี ที่ทำให้เกิดภาวะสมดุลของการอยู่ร่วมกันระหว่างคนกับธรรมชาติ

(๒) ภูมิปัญญา ที่มาจากประสบการณ์การอยู่ร่วมกัน มีพฤติกรรมตามแบบแผนทางสังคม มีกฎเกณฑ์บอกอย่างนั้นดี อย่างนี้ไม่ดี มีระบบความสัมพันธ์การอยู่ร่วมกัน โดยมีค่านิยมใจกลางอยู่ที่มีการมีชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างมีสันติสุข เป็นหลักมีความเข้าใจ নিজของชีวิต เป็นแก่นสูงสุด

(๓) ภูมิปัญญาที่มาจากประสบการณ์เฉพาะด้าน เช่น ประสบการณ์ในการทำมาหากิน การรักษาโรค เป็นต้น^๔

๒.๑.๑.๒ ปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดภูมิปัญญา

ภูมิปัญญาไทยเป็นการใช้ความรู้ความคิดและทักษะการปฏิบัติเป็นการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดของตนเองและชุมชน จึงมีการเปลี่ยนแปลงให้สมดุลกับการพัฒนาทางสังคมอยู่เสมอ ซึ่งในแต่ละท้องถิ่นก็มีเอกลักษณ์ของตนเอง ปัจจัยที่สำคัญที่มีผลต่อการสร้างสรรค์ภูมิปัญญานั้นสามารถแบ่งได้เป็น ๒ ส่วน คือ

(๑) ปัจจัยภายใน เป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ ซึ่งการเรียนรู้ของมนุษย์และชุมชนมีหลายวิธีการ^๕ ซึ่งอธิบายได้ดังนี้

๑. การลองผิดลองถูก มนุษย์มีวิธีการที่จะอยู่รอดด้วยการทดลอง ลองผิดลองถูก และถ่ายทอดประสบการณ์เหล่านั้นให้แก่ลูกหลาน เมื่อนานเข้าก็สั่งสมจนเกิดเป็นหลักในการประพฤติปฏิบัติตน จารีต ประเพณีของกลุ่มคน

๒. การลงมือกระทำจริง มนุษย์เรียนรู้ด้วยการลงมือทำในสถานการณ์และสิ่งแวดล้อมที่มีอยู่จริง เช่น ผู้คนในภาคใต้ เรียนรู้ที่จะพึ่งพากันระหว่างต่างถิ่นต่างทำเล ระหว่างเชิงเขา ลุ่มน้ำและชายทะเล ด้วยการผูกไมตรี เพื่อแลกเปลี่ยนระหว่างพื้นที่จนกลายเป็นธรรมเนียมปฏิบัติในชีวิตประจำวันสืบต่อกันมา

๓. การสาธิตวิธีการ และการบอกเล่า การถ่ายทอดความรู้ และความสามารถผ่านการกระทำจริง และพัฒนาต่อเนื่องมาจนเป็นการส่งต่อแก่คนรุ่นหลัง และสั่งสอนด้วยคำบอกเล่า

^๔ วิจิต นันทสุวรรณ, ภูมิปัญญาไทยกับการพัฒนา, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, ๒๕๔๒), หน้า ๑๐.

^๕ เอกวิทย์ ณ ถลาง, ภูมิปัญญาสี่ภาค วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย, (นนทบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๐), หน้า ๔๕-๔๘.

ในรูปแบบต่าง ๆ อาทิ เพลงกล่อมเด็ก คำพังเพยหรือสุภาษิต รวมทั้งการสร้างองค์ความรู้ไว้เป็นลายลักษณ์ในส่วนที่เป็นศิลปวิทยาการที่มีความซับซ้อน หรือลึกซึ้งขึ้นอีกระดับในรูปของตำรา หรือวรรณกรรมต่าง ๆ เช่น ตำรายา ตำราโหราศาสตร์ ตำนาน นิทาน ตามความเหมาะสมและสอดคล้องกับพื้นฐานทางวัฒนธรรมของกลุ่มชน

๔. การเรียนรู้ทางพิธีกรรมในทางจิตวิทยาพิธีกรรม มีความศักดิ์สิทธิ์และมีอำนาจโน้มน้าวให้บุคคลที่มีส่วนร่วมในพิธีกรรม รับเอาคุณค่าและแบบแผนการประพฤติที่ต้องการไว้เป็นการย้าความเชื่อ และสร้างกรอบศีลธรรมจริยธรรมของกลุ่มชนโดยใช้ศรัทธา ความขลัง และความศักดิ์สิทธิ์ของพิธีกรรมสร้างกระแสความเชื่อและพฤติกรรมที่พึงประสงค์ พิธีกรรมจึงไม่ใช่เรื่องที่ยังงายหรือเหลวไหลแต่เป็นกรรมวิธีทางวัฒนธรรมในการปลูกฝังแนวทางที่พึงประสงค์

๕. การเรียนรู้ทางศาสนาหลักธรรมคำสอน ศีลธรรม วัตรปฏิบัติตลอดจนพิธีกรรมและกิจกรรม ทั้งสังคมที่วัดเป็นศูนย์กลาง ล้วนมีส่วนย้าภูมิปัญญาในการเรียนรู้ ในกรอบที่เป็นบรรทัดฐานของสังคมให้ความมั่นคงอบอุ่นทางจิตใจและเป็นที่ยึดเหนี่ยวให้คน เกิดความเชื่อมั่นในการประพฤติปฏิบัติ ศาสนาจึงมีอิทธิพลต่อชีวิตของคน ทั้งทางตรงและทางอ้อม รวมทั้งเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการขัดเกลาทางสังคม

๖. การแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ ซึ่งเกิดขึ้นระหว่างบุคคลต่างสังคมต่างชาติพันธุ์ ทำให้กระบวนการเรียนรู้ขยายตัวกว้างขวางขึ้น มีการผสมผสานระหว่างความคิดใหม่ ๆ ที่ไม่เคยมีในสังคมนั้น อาจมีความขัดแย้งกันบ้าง แต่ก็ก่อให้เกิดการเรียนรู้ที่หลากหลาย ซึ่งสามารถพัฒนาไปสู่สิ่งใหม่จากขอบเขตเดิม เป็นเครือข่ายทางภูมิปัญญาที่กว้างขวางหลากหลาย

๗. การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม (culture reproduction) เป็นการคัดสรร เลือกเฟ้นภูมิปัญญาความเชื่อ และธรรมเนียมปฏิบัติที่สืบทอดกันมาในสังคม มาผลิตซ้ำเพื่อแก้ปัญหา ทางสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้น โดยให้สอดคล้องกับฐานความเชื่อเดิม ถือเป็นการเรียนรู้ อย่างหนึ่งซึ่งมีทั้งที่ประสบผลสำเร็จและไม่ประสบผลตามเป้าหมาย

๘. ครูพักลักจำเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดจากการสังเกตและแอบเรียน แอบลองทำดู แล้วรับเอามาเป็นของตน โดยเอาองค์ความรู้ของผู้อื่นมาเป็นของตนเอง และสามารถ ทำตาม ได้จริง ถือเป็นธรรมชาติของการเรียนรู้อย่างหนึ่งของมนุษย์

(๒) ปัจจัยภายนอกเป็นส่วนสำคัญประการหนึ่งที่ส่งผลต่อการเกิดการเรียนรู้ จนก่อให้เกิดเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น ประกอบด้วย ๒ ประการ^๖ ดังนี้

^๖ ปราณี ตันตยานุบุตร, ภูมิปัญญาไทย, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต, ๒๕๕๐),

๑. สภาพภูมิศาสตร์และสิ่งแวดล้อมธรรมชาติ มีพระราชดำรัสของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ว่า“การตั้งถิ่นฐานที่ทำมาหากิน และสิ่งก่อสร้างทางถาวรวัตถุของมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นอดีตหรือปัจจุบัน จะมีความเกี่ยวข้องกับสภาพภูมิศาสตร์ ดินน้ำ และ ทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ การศึกษาหรือความรู้ ในด้านภูมิศาสตร์ จึงเป็นประโยชน์ต่อความเข้าใจ สถานะและความเป็นอยู่ของมนุษย์” สภาพภูมิศาสตร์หรือสภาพธรรมชาติเป็นปัจจัยที่กำหนดให้คน ในพื้นที่นั้น ๆ ว่าควรตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอย่างไรประกอบอาชีพใด กินอาหารอะไร เมื่อเจ็บป่วยใช้การรักษาอย่างไรหรือกระทั่งเมื่อเสียชีวิตไปแล้วควรจัดการอย่างไร ภูมิศาสตร์จึงเป็นปัจจัยที่ควบคุมความเป็นอยู่ของมนุษย์ทั้งหมด สภาพทางภูมิศาสตร์ สามารถแบ่งได้หลัก ๆ ๓ แบบ คือ ภูเขา ที่ราบ และทะเล แม้พื้นที่ภูเขาจะเป็นแหล่งต้นน้ำและอุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรป่าไม้ แต่การคมนาคมไม่สะดวก ด้วยสภาพเช่นนี้ ผู้คนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ภูเขามักจะมีลักษณะพิเศษ เช่น การเดินบนที่สูงชันได้อย่างคล่องแคล่วว่องไว เพาะปลูกโดยการทำไร่เลื่อนลอย เพราะที่ดินมีน้อย ไม่สามารถเพาะปลูกครวละมาก ๆ ได้ เกิดภูมิปัญญาการเพาะปลูกแบบขั้นบันได เป็นต้น ส่วนบริเวณที่ราบลุ่มซึ่งเหมาะ สมกับการทำเกษตรกรรม เนื่องจากมีลำน้ำไหลผ่าน ดินเกิดจากดินตะกอนทับถมกันเป็นอาหารที่ดีของพืช บริเวณนี้ จึงมักเป็นแหล่งอารยธรรมที่สำคัญและพื้นที่บริเวณชายทะเล แม้จะมีดินที่เป็นกรด สูงไม่เหมาะแก่การเพาะปลูกแต่ก็แหล่งอาหารที่สำคัญก่อให้เกิดการทำประมง การเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ อีกทั้งสะดวกในการติดต่อกับสังคมภายนอก สภาพภูมิศาสตร์ชายทะเลของประเทศไทยนั้น มีลักษณะ พิเศษ คือ สองฝากฝั่งมีลักษณะแตกต่างกันโดยด้านทิศตะวันตก เป็นแผ่นดินที่เลื่อนทรุดลงไป ชายหาดแคบ ชุมชนดั้งเดิม จึงเป็นชุมชนขนาดเล็ก ไม่มีการส่งสมอารยธรรมมากนักส่วนใหญ่เป็น สถานที่แวะพักของนักเดินทาง ส่วนด้านทิศตะวันออก พื้นที่ชายฝั่งทะเลลาดเทไม่มากนัก ที่ราบลุ่มซึ่ง เกิดจากดินตะกอนกว้างขวาง เหมาะกับการตั้งชุมชนเกษตรกรรม จึงพบว่าการส่งสมอารยธรรมมา อย่างยาวนาน^๗

๒. อิทธิพลวัฒนธรรมใหม่ การเข้ามาของวัฒนธรรมใหม่เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ภูมิปัญญามีการเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะในยุคโลกาภิวัตน์ (globalization) ทำให้สังคมก้าวไปข้างหน้าอย่างรวดเร็วโดยไม่ตระหนักถึงความพร้อมอย่างจริงจัง วัฒนธรรมใหม่ที่มีบทบาทในปัจจุบัน เช่นการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจแบบยังชีพเป็นทุนนิยมและเสรีนิยม กระแสวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีข่าวสาร เป็นต้น วัฒนธรรมใหม่ที่เข้ามาผลักดันให้สังคมมีความเปลี่ยนแปลงในทุกด้าน ตัวอย่างอิทธิพลจากวัฒนธรรมใหม่ ที่ทำให้สังคมไทยเกิดความเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่ ได้แก่ การ

^๗ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, ภูมิศาสตร์กับวิถีชีวิตไทย, (กรุงเทพมหานคร: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), ๒๕๕๔), หน้า ๗, ๑๑-๑๘.

ปฏิรูปการปกครองเพื่อตอบโต้ลัทธิล่าเมืองขึ้นโดยรวมอำนาจไว้ที่กรุงเทพมหานครส่งให้สถาบันการศึกษา สถานพยาบาล หน่วยงานสำคัญกระจุกตัวอยู่ในเมืองหลวง วัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่น จึงคลายความสำคัญลง และหันมาน้อมรับวัฒนธรรมหลวงผ่านกลไกของระบบราชการและระบบการศึกษา แบบแผนการผลิต และการบริโภคสมัยใหม่ จากเดิมเป็นสังคมเกษตรเพื่อยังชีพ เกิดการปลูกข้าวเพื่อแลกเปลี่ยนเป็นเงินตรามาใช้จ่ายการพึ่งพากันในชุมชนลดลง เป็นต้น

จากการศึกษา สรุปได้ว่า ภูมิปัญญาเป็นองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการทดลองและการกระทำจริงการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมและการเรียนรู้จากประสบการณ์ ผสมผสานความรู้เดิมกับความรู้ทางเทคโนโลยีสมัยใหม่อย่างเหมาะสมกับยุคสมัย เพื่อนำมาใช้แก้ไขปัญหาและพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ ต่อยอดถ่ายทอดความรู้ด้วยการสาธิตและบอกเล่ารวมทั้งการสร้างองค์ความรู้ไว้เป็นลายลักษณ์ในส่วนที่เป็นศิลปวิทยาการที่มีความซับซ้อนหรือลึกซึ้งขึ้นอีกระดับในรูปของตำราหรือวรรณกรรม ภูมิปัญญาสามารถสืบทอดพัฒนาต่อไปอย่างไม่สิ้นสุดเป็นเครื่องชี้วัดความเจริญและพัฒนาการของคนในชาตินั้นสภาพภูมิศาสตร์หรือสภาพธรรมชาติ ก็เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่ง ที่ส่งผลให้เกิดการเรียนรู้ จนก่อ เกิดเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น

๒.๑.๒ ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่น

การที่จะดำเนินชีวิตให้ปราศจากอุปสรรคนั้น ต้องอาศัยความรู้อันชาญฉลาด หรือความสามารถในด้านต่างเข้าประกอบกัน เรียกว่า “ภูมิปัญญา” ตรงกับศัพท์ภาษาอังกฤษว่า “Wisdom” หมายความว่า ความรู้ความสามารถ ความเชื่อ ความสามารถทางพฤติกรรมและความสามารถในการแก้ไขปัญหาของมนุษย์ ส่วนคำว่าท้องถิ่น (Local) หมายถึง ท้องถิ่นใด ท้องถิ่นหนึ่งโดยเฉพาะ ไม่สามารถกำหนดได้ว่ามีขนาดของพื้นที่ หรือกลุ่มจำนวนประชากรหรือสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในท้องถิ่นนั้นว่าเป็นเท่าใด เรียกว่า “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” (Local Wisdom) หรือ “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” (Popular Wisdom) ดังนั้น ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน (Popular Wisdom) หรือภูมิปัญญาไทย (Thai Wisdom) นั้น จัดเป็นวัฒนธรรมหรือทรัพยากรประเภทหนึ่งซึ่งเป็นผลจากวัฒนธรรมของแต่ละชุมชน ได้มีหน่วยงานทางการศึกษา นักวิชาการและผู้เชี่ยวชาญได้ใช้คำทั้ง ๒ คือ “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” และ “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” ควบคู่กัน แต่บางครั้งก็ใช้คำใดคำหนึ่ง ซึ่งบรรดานัก วิชาการให้ความหมายแตกต่างกันไว้ ดังนี้

กระทรวงศึกษาธิการ ได้ให้ความเห็นว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นคือความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ในชีวิตของคนเรา ผ่านกระบวนการศึกษาสังเกตคิดวิเคราะห์จนเกิดปัญญาและตกผลึกมาเป็นองค์ความรู้ ที่ประกอบกันขึ้นมาจากความรู้เฉพาะหลาย ๆ เรื่อง ความรู้ดังกล่าว ไม่ได้แยกย่อยออกมาให้เห็นเป็นศาสตร์เฉพาะสาขาวิชาต่าง ๆ อาจกล่าวได้ว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นจัดเป็นพื้นฐานขององค์ความรู้สมัยใหม่ ที่จะช่วยในการเรียนรู้การแก้ปัญหาการจัดการและการปรับตัวในการ

ดำเนินชีวิตของคนเราภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นความรู้ที่มีอยู่ทั่วไปในสังคม ชุมชน และในตัวของผู้รู้เอง หากมีการสืบค้นหาเพื่อศึกษาและนำมาใช้ก็จะเป็นที่รู้จักกัน เกิดการยอมรับ ถ่ายทอด และพัฒนาไปสู่คนรุ่นใหม่ตามยุคตามสมัยได้^{๘๘}

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายคำว่า “ภูมิปัญญา” ว่าหมายถึง พื้นฐาน ความรู้ความสามารถ ซึ่งนักวิชาการหลายท่านได้ให้ความหมายดังนี้ “ภูมิปัญญาท้องถิ่น เกิดจากการสะสมการเรียนรู้มาเป็นระยะเวลายาวนานมีลักษณะ เชื่อมโยงกันไปหมดทุกสาขาวิชา ไม่แยกเป็นวิชาแบบที่เราเรียน ผสมกลมกลืนเชื่อมโยงกันหมด”^{๘๙}

สำนักงานคณะกรรมการการวัฒนธรรมแห่งชาติ กล่าวไว้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น (local wisdom) สะสมขึ้นมาจากประสบการณ์ของชีวิต สังคมและในสภาพสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกัน และถ่ายทอดสืบ ทอดกันมาเป็นวัฒนธรรม การดำเนินงานด้านวัฒนธรรม จึงต้องใช้ปัญญาค้นหาสิ่งที่มีอยู่ แล้วฟื้นฟู ประยุกต์ ประดิษฐ์ เสริมสร้างสิ่งใหม่บนรากฐานสิ่งเก่าที่ค้นพบนั้น นักฟื้นฟู นักประยุกต์ และนักประดิษฐ์คิดค้นทางวัฒนธรรมพื้นบ้านเหล่านี้ มีชื่อเรียกในเวลาต่อมาว่า “ปราชญ์ชาวบ้าน” หรือ “ผู้รู้ชาวบ้าน” และสติปัญญาที่นำมาใช้ในการสร้างสรรค์นี้ เรียกว่า “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” หรือ “ภูมิปัญญาท้องถิ่น”^{๙๐}

กฤษฎา วงษาสันต์ ได้กล่าวว่า ภูมิปัญญาเป็นการเชื่อมโยงไปถึงประสบการณ์ความรู้ทางตรงของคนในท้องถิ่นที่ได้จากการสะสมประสบการณ์จากการทำงาน การประกอบอาชีพ และการเรียนรู้จากธรรมชาติแวดล้อมต่าง ๆ และถ้าจะพิจารณาภูมิปัญญาท้องถิ่น เฉพาะด้านที่เกี่ยวข้องกับเทคโนโลยีแล้วนั้น หมายถึง เทคนิควิทยาพื้นบ้านได้ด้วย ว่าสามารถทำสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างไร โดยมีองค์ประกอบ ๒ ประการ คือ เครื่องมือในการทำสิ่งนั้น ๆ และกระทบกับขั้นตอนในการทำสิ่งนั้น ๆ ซึ่งสามารถแยกได้ในลักษณะความรู้ที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมที่มีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมและความจำเป็นในท้องถิ่นหรือชุมชน ในอันที่จะเป็นทางเลือกในการดำรงชีวิตของคนในที่นั้น ๆ^{๙๑}

^{๘๘} กระทรวงศึกษาธิการ, ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับหลักสูตรที่พึงประสงค์ : สรุปผลการประชุมสัมมนา, (กรุงเทพมหานคร: ศรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๙), หน้า ๒.

^{๘๙} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๖๑๙.

^{๙๐} สำนักงานคณะกรรมการการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการดำเนินงานด้านวัฒนธรรมและการพัฒนาชนบท, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๔), หน้า ๕๒.

^{๙๑} กฤษฎา วงษาสันต์, วิถีไทย, (กรุงเทพมหานคร: เอ็ดดูเคชั่น, ๒๕๔๒), หน้า ๕๓.

ธวัช ปุณโณธก ได้กล่าวไว้ว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านหมายถึง ความรอบรู้ของชาวบ้านที่เรียนรู้จากประสบการณ์สืบทอดกันมาทั้งทางตรงและทางอ้อม คือ ประสบด้วยตนเอง หรือเรียนรู้จากผู้ใหญ่ หรือความรู้ที่สะสมต่อกันมา ภูมิปัญญาไม่ได้หมายถึงแต่ในอดีต แต่หมายถึงศักยภาพในการสานความรู้ใหม่ ๆ นั่นคือ ภูมิปัญญายุคหนึ่งสมัยหนึ่งย่อมมีการเปลี่ยนแปลงไปตามการพัฒนาความรู้ของสังคม^{๑๒}

ประเวศ วะสี ได้กล่าวถึง ภูมิปัญญาท้องถิ่น ไว้ว่า ภูมิปัญญาไทย หรือ ภูมิปัญญาท้องถิ่น คือวัฒนธรรมพื้นฐานของเรา การพัฒนาควรจะต้องอยู่บนพื้นฐานที่มั่นคงของเราเอง และหาสิ่งอื่นมาตกแต่งประดับประดาที่เหมาะสม หาใช่การพัฒนาที่ขาดลอยจากฐานเดิมของตนเอง ซึ่งจะทำให้โยกคลอนได้ง่าย รัฐบาลและสาธารณะ ควรทำความเข้าใจความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นและส่งเสริมสนับสนุนให้นำภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้าสู่ระบบการศึกษาของชาติ เพื่อความสมบูรณ์ของการศึกษาอันจักเป็นการฟื้นฟูบูรณะพลังของชาติ เพื่อความสมานฉันท์ของคนในชาติ การพัฒนาอย่างได้สมดุลและยั่งยืน และศานติสุขของสังคมไทย^{๑๓}

ยศ สันตสมบัติ ได้กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Traditional Knowledge) เป็นองค์ความรู้ที่พัฒนาขึ้นในบริบททางกายภาพและวัฒนธรรมของการปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับระบบนิเวศ มีการสืบทอดและพัฒนามาเป็นเวลานานร้อยนับพันปี และมีการปรับตัว และเปลี่ยนแปลงพัฒนาไปตามบริบททางเศรษฐกิจสังคม และการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย ภูมิปัญญาท้องถิ่นก่อกำเนิดขึ้นจากเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม และมีลักษณะเป็นองค์รวมรอบด้าน โดยมีอาจแยกส่วนต่าง ๆ ออกจากกันไปอย่างเด็ดขาด อย่างไรก็ตาม สามารถแบ่งแยกเพื่อการวิเคราะห์องค์ประกอบของภูมิปัญญาท้องถิ่นได้เป็น ๔ ระดับคือ องค์ความรู้ในเรื่องอาหารและยา องค์ความรู้ในเรื่องระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาพื้นบ้าน ที่ปรากฏในรูปของความเชื่อ พิธีกรรม จารีตประเพณี และวิถีปฏิบัติ และวิถีคิด^{๑๔}

^{๑๒} ธวัช ปุณโณธก, ภูมิปัญญาชาวบ้าน : ทศนของอาจารย์ปรีชา พิณทอง ในทิศทางหมู่บ้านไทย, (กรุงเทพมหานคร: เจริญการพิมพ์, ๒๕๓๑), หน้า ๔๐.

^{๑๓} ประเวศ วะสี, การสร้างสรรค์ภูมิปัญญาไทยเพื่อการพัฒนา, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๓๔), หน้า ๘๖.

^{๑๔} ยศ สันตสมบัติ, สิทธิชุมชน : การกระจายอำนาจจัดการทรัพยากรสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, ๒๕๔๑), หน้า ๕.

ศักดิ์ชัย เกียรติธนาสินทร์ ได้ให้ความหมายของ “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” ว่าหมายถึง องค์ความรู้ความสามารถของชุมชนที่สั่งสมสืบทอดกันมานาน เป็นความจริงแท้ของชุมชนเป็นศักยภาพที่จะใช้แก้ ปัญหา จัดการปรับตัว เรียนรู้ และถ่ายทอดสู่คนรุ่นใหม่ เพื่อให้ดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมีความสุข เป็นแก่นของชุมชนที่จรรโลงความเป็นชาติให้อยู่รอดจากทุกขั้วพิบัติทั้งปวง^{๑๕}

อานันท์ กาญจนพันธุ์ ได้กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นกระบวนการเรียนรู้ตลอดเวลา และในภูมิปัญญาท้องถิ่นมีกระบวนการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องจึงอาจเรียกได้ว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็น Situated Knowledge หมายความว่า เป็นความรู้ที่ขึ้นอยู่กับ การปรับเปลี่ยนไปตามสถานการณ์ หากในสังคมต่าง ๆ ปราศจากกระบวนการเรียนรู้ ถึงแม้จะมีปัญญาก็ใช้ไม่ได้กับการพัฒนาเพราะการพัฒนาหมายถึงสถานการณ์ที่ไม่คงที่ สถานการณ์ที่ผันแปรตลอดเวลา มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ถ้าหากความรู้ได้ผ่านกระบวนการเรียนรู้ก็ไม่สามารถที่จะเท่าทันการเปลี่ยนแปลง ดังนั้น ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงต้องมีการปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา เพราะภูมิปัญญา มีระบบความรู้ที่ผสมผสานอยู่ อันนี้เป็นลักษณะสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นอีกอย่างหนึ่ง^{๑๖}

เอกวิทย์ ณ ถลาง ได้ให้ความหมายของ ภูมิปัญญา ไว้ว่า หมายถึง ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถความเจตนาที่กลุ่มชนได้จากประสบการณ์ที่สั่งสมไว้ใน การปรับตัวและดำรงชีพในระบบนิเวศหรือสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมทางสังคม-วัฒนธรรมที่ได้มีการพัฒนาสืบสานกันมา ภูมิปัญญา เป็นความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความเจตนา ที่เป็นผลของการใช้สติ ปัญญาปรับตัวกับสภาวะต่าง ๆ ในพื้นที่กลุ่มชนนั้นตั้งหลักแหล่งถิ่นฐานอยู่และได้แลกเปลี่ยนสร้างสรรค์ทางวัฒนธรรมกับกลุ่มชนอื่น จากพื้นที่สิ่งแวดล้อมอื่นที่ได้มีการติดต่อสัมพันธ์กัน แล้วรับเอาหรือปรับเปลี่ยนนำมาสร้างประโยชน์หรือแก้ปัญหาได้ ในสิ่งแวดล้อมและบริบททางสังคม วัฒนธรรมของกลุ่มชนนั้น^{๑๗}

จากการศึกษาทัศนะแนวคิดต่าง ๆ สรุปได้ว่า ภูมิปัญญา หมายถึง ความรู้ ความสามารถ ทักษะ ความเชื่อและศักยภาพในการแก้ปัญหาของมนุษย์ ที่สืบทอดกันมาจากรุ่นสู่รุ่น และเชื่อมโยงกันทั้งระบบ ส่วนภูมิปัญญาท้องถิ่น (local wisdom) หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง องค์

^{๑๕} ศักดิ์ชัย เกียรติธนาสินทร์, *วิถีชีวิตคนในชุมชนชนบท*, (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๒), หน้า ๙.

^{๑๖} อานันท์ กาญจนพันธุ์, *มิติชุมชน : วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วย สิทธิอำนาจและการจัดการทรัพยากร*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๗๐-๑๗๑.

^{๑๗} เอกวิทย์ ณ ถลาง, *ภูมิปัญญาชาวบ้าน : วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้-แก้ปัญหาของชาวบ้านไทย*, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิปัญญา, ๒๕๔๑), หน้า ๙.

ความรู้ ทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านนำมาใช้การแก้ปัญหา ซึ่งเป็นสิ่งที่ได้จากการคิดวิเคราะห์ด้วยประสบการณ์ เป็นองค์ความรู้และเป็นเทคนิควิธีเพื่อแก้ปัญหาการดำเนินชีวิตในท้องถิ่นในมิติต่าง ๆ สิ่งที่ชาวบ้านคิดเองทำเอง โดยอาศัยศักยภาพที่มีอยู่และปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงตามยุคสมัย ภูมิปัญญาไทยและภูมิปัญญาท้องถิ่นเหมือนกันคือ เป็นองค์ความรู้และเทคนิคที่นำมาใช้ในการแก้ปัญหาและการตัดสินใจ สืบทอดและเชื่อมโยงมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน

๒.๑.๓ ลักษณะของภูมิปัญญาท้องถิ่น

คำว่า “ภูมิปัญญา” ซึ่งหมายถึง ความรู้ ความสามารถ ทักษะความเชื่อและศักยภาพในการแก้ปัญหาของมนุษย์ ที่สืบทอดกันมาจากรุ่นสู่รุ่นอย่างสืบเนื่องต่อกันมา สามารถเชื่อมโยงกันทุกระบบทุกสาขา มีบ่อเกิดมาจากการสะสมประสบการณ์ชีวิต สภาพสังคม สิ่งแวดล้อมที่แตกต่าง และถ่ายทอดสืบทอดต่อกันมา จึงส่งผลให้ภูมิปัญญามีลักษณะต่าง ๆ ซึ่งนักวิชาการเกี่ยวกับภูมิปัญญาได้กล่าวถึงลักษณะสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาชาวบ้านไว้ ดังนี้

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ได้ให้ลักษณะของภูมิปัญญาไทยไว้ ดังนี้

- ๑) ภูมิปัญญาไทย เป็นเรื่องของการใช้ความรู้ (Knowledge) ทักษะ (Skill) ความเชื่อ (Belief) และพฤติกรรม (Behavior)
- ๒) ภูมิปัญญาไทยแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติแวดล้อมและคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ
- ๓) ภูมิปัญญาไทยเป็นองค์รวม หรือกิจกรรมทุกอย่างในวิถีชีวิต
- ๔) ภูมิปัญญาไทยเป็นเรื่องของการแก้ปัญหา การจัดการ การปรับตัว การเรียนรู้ เพื่อความอยู่รอดของบุคคล ชุมชนและสังคม
- ๕) ภูมิปัญญาไทยเป็นแกนหลัก หรือกระบวนทัศน์ในการมองชีวิตเป็นพื้นความรู้ในเรื่องต่างๆ
- ๖) ภูมิปัญญาไทยมีลักษณะเฉพาะหรือมีเอกลักษณ์ในตัวเอง
- ๗) ภูมิปัญญาไทย มีการเปลี่ยนแปลง เพื่อการปรับสมดุลในการพิจารณาการทางสังคมตลอดเวลา^{๑๘}

^{๑๘} สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, แนวทางส่งเสริมภูมิปัญญาไทยในการจัดการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ดี, ๒๕๔๑), หน้า ๑๗.

กิตติพศ ศิริสูตร กล่าวถึงลักษณะสำคัญของภูมิปัญญาไว้ ดังนี้

- ๑) ภูมิปัญญา เป็นความรู้ เป็นข้อมูล เป็นเนื้อหาสาระ เช่น ความรู้เกี่ยวกับครอบครัว ความรู้เกี่ยวกับมนุษย์ เกี่ยวกับผู้หญิง ผู้ชาย ประเภทครอบครัว ฯลฯ
- ๒) ภูมิปัญญา เป็นความเชื่อของสังคม โดยอาจยังไม่มีข้อพิสูจน์ยืนยันว่าถูกต้อง เช่น เรื่องนรก สวรรค์ ตายแล้วไปไหน
- ๓) ภูมิปัญญา คือ สามารถหรือแนวทางในการแก้ปัญหาหรือป้องกันปัญหา เช่น ความสามารถในการป้องกันไม่ให้เกิดปัญหาขึ้นในครอบครัว
- ๔) ภูมิปัญญาทางวัตถุ เช่น เรือชนวน บ้านช่อง เครื่องใช้ไม้สอยต่าง ๆ ในครอบครัวเพื่อทำให้ครอบครัวมีความสะดวกสบายตามสภาพ เป็นต้น^{๑๙}

นิคม ชมภูหลง ได้แบ่งลักษณะภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ ๔ ประการ คือ

- ๑) ประสบการณ์ของชาวบ้านที่ค้นพบ และนำมาใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน ได้แก่ ความคิด ค่านิยมต่าง ๆ เช่น คำสอนของศาสนา ความรู้เกี่ยวกับสมุนไพร เป็นต้น
- ๒) สิ่งที่ชาวบ้านถ่ายทอดความรู้ ความคิด ในวรรณกรรมต่าง ๆ เช่น เพลงชาวบ้าน นิทานพื้นบ้าน ศิลปวัฒนธรรมต่าง ๆ เพลงกล่อมเด็ก ภาษิต การละเล่นต่าง ๆ เป็นต้น
- ๓) การประกอบอาชีพโดยอาศัยหลักการพึ่งตนเอง เป็นการอาศัยธรรมชาติ ไม่พึ่งพาปัจจัยภายนอก แต่มีการพัฒนาให้เหมาะสมกับกาลสมัย เช่น การปลูกพืชแบบเกษตรธรรมชาติ การทอผ้า การจักสาน เป็นต้น
- ๔) การประกอบอาชีพที่เกิดจากการผสมผสานความรู้เดิมกับความรู้เทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น การนวดข้าว การก่อสร้าง และการหล่อโลหะ เป็นต้น^{๒๐}

สามารถ จันทรสุริย์ ได้แบ่งลักษณะภูมิปัญญาไว้ ๒ แบบ คือ

- ๑) ลักษณะที่เป็นนามธรรม เป็นโลกทัศน์ ชีวทัศน์ และเป็นปรัชญา ในการดำรงชีวิต เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย คุณค่าและความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน

^{๑๙} กิตติพศ ศิริสูตร, “การนำภูมิปัญญาชาวบ้านมาใช้ในการพัฒนาหลักสูตรระดับท้องถิ่น ตามหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช ๒๕๒๑ (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๓๓) ในโรงเรียนร่วมพัฒนาการใช้หลักสูตร สังกัดสำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดสุพรรณบุรี”, รายงานวิจัย, (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๖.

^{๒๐} นิคม ชมภูหลง, การสร้างและการพัฒนาหลักสูตรโดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น กลุ่มการงานพื้นฐานอาชีพ (ฉบับปรับปรุง), (มหาสารคาม: หน่วยศึกษานิเทศก์ สำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดมหาสารคาม, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓๑.

๒) ลักษณะที่เป็นรูปธรรม เป็นเรื่องเกี่ยวกับเฉพาะด้านต่าง ๆ เช่น การทำมาหากิน การเกษตร หัตถกรรม ศิลปะดนตรีและอื่น ๆ ภูมิปัญญาเหล่านี้ สะท้อนออกมาเป็น ๓ ลักษณะที่สัมพันธ์ใกล้ชิดกันคือ

(๑) ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกัน คือ ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับโลก สิ่งแวดล้อม สัตว์ พืช ธรรมชาติ

(๒) ความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ที่ร่วมกันในสังคมหรือชุมชน

(๓) ความสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติ สิ่งที่ไม่สามารถสัมผัสได้ทั้งหลาย^{๒๑}

เอกวิทย์ ณ ถลาง และคณะ ได้มีความเห็นเกี่ยวกับลักษณะของภูมิปัญญาท้องถิ่น ดังนี้

๑) มีความจำเพาะกับท้องถิ่น เพราะภูมิปัญญาท้องถิ่นสะสมขึ้นจากประสบการณ์หรือความเจนจัดจากชีวิตและสังคมในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ นั้น ภูมิปัญญาท้องถิ่น จึงมีความสอดคล้องกับเรื่องของท้องถิ่นมากกว่าภูมิปัญญาที่มาจากข้างนอก แต่อาจเอาไปใช้ในท้องถิ่นอื่นที่แตกต่างกันไม่ได้หรือไม่ได้ดี

๒) มีความเชื่อมโยงหรือบูรณาการสูง เพราะภูมิปัญญาท้องถิ่น เกิดจากประสบการณ์จริง จึงมีความบูรณาการทั้งในเรื่องร่างกาย จิตใจ สังคม และสิ่งแวดล้อม เช่น ความคิดเรื่องแม่ธรณี แม่โพสพ พระภูมิเจ้าที่รุกขเทวดา เป็นการนำเอาธรรมชาติมาเป็นนามธรรมที่สื่อไปถึงจิตใจที่เชื่อมโยงไปสู่อัตถประโยชน์ สร้างความสัมพันธ์ที่ถูกต้องให้คนเคารพธรรมชาติเมื่อให้ความเคารพแล้วจะไม่เกิดการทำลาย

๓) มีความเคารพผู้อาวุโส เพราะผู้อาวุโสมีประสบการณ์มากกว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นเรื่องที่ก่อกำเนิด สังคม ปรับเปลี่ยนตามเหตุปัจจัย อยู่ในจิตใจ ระบบคิด พฤติกรรม ความเคยชินและความสันตติจิตเจตนาที่เรียกเป็นองค์รวมว่าวัฒนธรรมของชาวบ้านโดยชาวบ้าน เพื่อชาวบ้าน ภูมิปัญญาท้องถิ่นได้รับการทดสอบในชีวิตจริง ผ่านกาลเวลาสถานการณ์ และบริบททางเศรษฐกิจสังคมที่เคลื่อน ไหวเปลี่ยนแปลงอยู่เป็นนิจ จึงเป็นธรรมดาที่ภูมิปัญญาท้องถิ่นหลายสิ่งหลายอย่างย่อมตกสมัยไปแล้ว ทว่าพร้อมกันนั้น ภูมิปัญญาท้องถิ่นอีกหลายสิ่งหลายอย่างก็ยังคงอยู่ หากแต่มีการปรับใช้ตามสถานการณ์แล้วออกมาเติบโตต่อไป^{๒๒}

^{๒๑} สามารถ จันทรสุรีย์, ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๔), หน้า ๑๒.

^{๒๒} เอกวิทย์ ณ ถลาง และคณะ, ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการความรู้, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์ พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๖), หน้า ๖.

เอี่ยม ทองดี ได้กล่าวไว้ว่า ภูมิปัญญามีลักษณะเป็นนามธรรม อย่างน้อยต้องประกอบด้วย องค์ ประกอบต่าง ๆ เหล่านี้ คือ

๑) ความคิดเป็นสิ่งที่ติดตัวมาตั้งแต่กำเนิด ที่เรียกว่า Cognitive System ซึ่งประกอบด้วยระบบประสาท ระบบสมอง และต่อมต่าง ๆ ทำหน้าที่คิดให้แก่ร่างกาย และนักมานุษยวิทยาเชื่อว่าทำงานอยู่นอกเหนือจากบงการของร่างกาย หมายถึง ทั้งส่วนที่เป็นจินตนาการและผลของการวิเคราะห์และสังเคราะห์จากสภาพแวดล้อม ทั้งทางธรรมชาติและสังคมวัฒนธรรมซึ่งความคิดดังกล่าวนี้จะเป็นแหล่งที่มาของความรู้อันเป็นองค์ประกอบของภูมิปัญญาในลำดับถัดไป

๒) ความรู้ มีการนำมาใช้ในลักษณะต่าง ๆ เช่น องค์ความรู้ ภูมิรู้ ปรากฏอยู่ในแนวคิด ทฤษฎีหลายที่เช่น ทฤษฎีญาณวิทยา ว่าด้วยทฤษฎีแห่งความรู้ สืบค้นกำเนิดแห่งความรู้และธรรมชาติของความรู้ หาคำตอบว่าตรงกับความเป็นจริงหรือไม่ หรือว่าความรู้เป็นเพียงการพิจารณาเทียบเคียงซึ่งไม่ตรงกับข้อเท็จจริงและยังสืบค้นความรู้เรื่องกาล (Time) อวกาศ (Space) เนื้อหา (Substance) สัมพันธภาพ (Relation) และความเป็นเหตุเป็นผล (Causality) หรือความรู้เป็นสิ่งที่ใช้แสดง หรือยืนยันสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งนักปราชญ์หลายคนได้จัดองค์ความรู้เป็นหมวด ๆ (Category) ความรู้หรือองค์ความรู้เป็นส่วนหนึ่งขององค์ประกอบภูมิปัญญาที่กล่าวข้างต้น

๓) ความเชื่อ เป็นพื้นฐานสำคัญยิ่งของสังคมมนุษย์ มนุษย์แต่ละกลุ่ม มีความเชื่อแตกต่างกันไป ความเชื่อ คือ ความศรัทธา หรือความยึดมั่นถือมั่นที่เป็นแกนสำคัญในการดำเนินชีวิต และความมั่นคงของสังคม ความเชื่อมีอยู่หลายระดับ ทั้งในการดำเนินชีวิตประจำวันอันเป็นความเชื่อโดยทั่วไป และความเชื่อที่เกี่ยวกับจิตวิญญาณ โลกนี้ โลกหน้า ความดี ความชั่ว นรก สวรรค์ บาป บุญคุณโทษ ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญยิ่งในภูมิปัญญา

๔) ค่านิยม คือ สิ่งที่คนสนใจคนปรารถนาอยากจะได้ คนปรารถนาอยากจะมี อยากจะเป็นที่ยกย่องสรรเสริญ หรือเป็นสิ่งที่บังคับต้องทำต้องปฏิบัติ มีความรักและมีความสุขเมื่อเห็นหรือได้สิ่งเหล่านั้นมา ค่านิยมจึงเป็นพื้นฐานของการจัดรูปแบบพฤติกรรมที่ปรากฏอยู่ภายในและแสดงออกเป็นพฤติกรรมในลักษณะต่าง ๆ ทางกาย วาจา และความคิด ค่านิยม โดยสรุป ก็คือสิ่งที่กลุ่มสังคมกลุ่มหนึ่ง ๆ เห็นว่าเป็นสิ่งที่ดีมีค่าควรแก่การกระทำ น่ายกย่อง หรือเห็นว่าถูกต้องดีงาม ค่านิยมเป็นพื้นฐานสำคัญทางภูมิปัญญา เป็นบ่อเกิดพฤติกรรมของบุคคลแต่ละสังคม

๕) ความเห็น คือ ภาระที่เกิดขึ้นหลังจากบุคคลหรือชุมชนได้พิจารณาและใคร่ครวญโดยรอบคอบ แล้วจึงลงมติตัดสินใจว่าควรแสดงออกในลักษณะอย่างไร เช่น เห็นด้วย ทำตาม ยอมรับ ปฏิเสธ ร่วมมือ กระทำหรือดำเนินการ ฯลฯ ด้วยเห็นว่า ดี ชั่ว เหมาะสม ไม่เหมาะสม เป็นบาป เป็นบุญ เป็นต้น ซึ่งเป็นในลักษณะดังกล่าวนี้ เป็นภูมิปัญญาประการหนึ่ง ที่มีผลสำคัญยิ่งต่อพฤติกรรมที่แสดงออกมทางกาย วาจา และจิตใจ

๖) ความสามารถ หมายถึง ศักยภาพและประสิทธิภาพที่มีอยู่ในบุคคลหรือชุมชนในการที่จะจัดการเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ในลักษณะเดียวกับสิ่งที่เรียกว่า “พรสวรรค์” ซึ่งเป็นผลมาจากลักษณะทางกายและจิตใจร่วมกัน โดยแต่ละคนหรือแต่ละชุมชนย่อมจะต้องต่างกันไป เป็นต้นว่าการที่บางคนสามารถปาลูกตาได้ดี ลำดับเนื้อหาและการแสดงออกทุกอย่างเป็นที่น่าชื่นชม ซึ่งถือว่าเป็นผลมาจากความสามารถที่มีอยู่ภายในบุคคลนั้น ๆ ความสามารถจึงเป็นภูมิปัญญาประการหนึ่ง

๗) ความฉลาดไหวพริบ หมายถึง ทักษะที่ปรากฏอยู่ในจิตใจหรือจิตวิญญาณ เป็นสิ่งที่สามารถนำมาแก้ไข ป้องกัน ควบคุมและคุ้มครองเหตุการณ์ต่าง ๆ ไม่ให้เกิดปัญหาขึ้น หรือให้เป็นไปตามที่ตนเองหรือชุมชนต้องการ^{๒๓}

จากการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับลักษณะของภูมิปัญญาท้องถิ่น ตามที่นักวิชาการผู้ทรงคุณวุฒิได้ให้คำจำกัดความ ทำให้ทราบว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นมีลักษณะที่เป็นองค์รวมของความรู้ ความเชื่อ พฤติกรรม ความฉลาดไหวพริบ เป็นค่านิยม หลักเกณฑ์หรือกระบวนการที่ใช้ในการแก้ปัญหา การจัดการ การปรับตัวและเรียนรู้ สามารถเปลี่ยนแปลงเพื่อการปรับสมดุล โดยมีความสัมพันธ์กัน ๓ มิติคือ คนกับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ซึ่งแสดงออกมาในลักษณะภูมิปัญญาการดำเนินชีวิตขั้นพื้นฐานด้านปัจจัยสี่ อันประกอบด้วยอาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่มและยารักษาโรค รวมถึงการทำมาหาเลี้ยงชีพต่าง ๆ เป็นต้น ความสัมพันธ์ของคนกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือสิ่งเหนือธรรมชาติ แสดงออกมาในลักษณะของความเชื่อความเคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ศาสนา เป็นต้น และความสัมพันธ์ระหว่างกันและกันในสังคมหรือชุมชน โดยแสดงออกในลักษณะของจารีต ประเพณี ขนบธรรมเนียม ศิลปะนันทนาการภาษาและวรรณกรรม ตลอดจนการสื่อสารต่าง ๆ เป็นต้น

๒.๑.๓ ความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญาท้องถิ่น นอกจากจะเป็นเครื่องมือ หรือกระบวนการเพื่อจัดการกับปัญหาในการดำเนินวิถีชีวิตของชาวบ้านแล้ว ยังเป็นองค์ความรู้ที่สามารถพัฒนา และถ่ายทอดให้กับชนรุ่นหลังได้ด้วย ในที่นี้ นักวิชาการได้กล่าวถึงความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้หลายประการดังต่อไปนี้

^{๒๓} เอี่ยม ทองดี, พลังประวัติศาสตร์ท้องถิ่นต่อการพัฒนาชุมชน : กรณีศึกษาชุมชนอำเภอยะพยา มณฑล จังหวัดนครปฐม, (นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๒), หน้า ๕-๖.

ทัศนีย์ ทองไชย ได้กล่าวถึง ความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ดังนี้

- ๑) ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นเรื่องที่สั่งสมกันมาแต่อดีต
- ๒) ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นเรื่องของการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติแวดล้อม และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ
- ๓) ภูมิปัญญาท้องถิ่น จะถ่ายทอดโดยผ่านกระบวนการทางจารีตประเพณี วิถีชีวิตของการทำมาหากินและพิธีกรรมต่าง ๆ ทำให้เกิดความสมดุลระหว่างความสัมพันธ์ของ สิ่งต่าง ๆ
- ๔) ภูมิปัญญาท้องถิ่น ทำให้เกิดความสงบสุขทั้งในชุมชน หมู่บ้าน หรือในส่วนตัวของชาวบ้านเอง
- ๕) ภูมิปัญญาท้องถิ่น ทำให้คนในชุมชนพึ่งตนเองได้ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม ประเพณี หรือภูมิปัญญาของชุมชน ในการลดการพึ่งพาตนเองจากสังคมภายนอก
- ๖) ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการชุมชนของตนแล้ว จะทำให้คนในชุมชนนั้น ๆ ทราบถึงความต้องการของตนเอง จะเป็นการทำให้บุคคลเหล่านั้นเข้าใจตนเอง และเป็นการปลูกสำนึกในการรับรู้ในคุณค่าของภูมิปัญญาท้องถิ่น
- ๗) นโยบายการศึกษา หลักสูตรได้เปิดโอกาสให้ท้องถิ่น เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดทำหลักสูตรในการพัฒนาหลักสูตร โดยการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาส่งเสริมการเรียนการสอนและพัฒนา เนื้อหาสาระ กระบวนการเรียนรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีให้ครอบคลุมความรู้ เป็นวิทยาการสมัยใหม่
- ๘) ภูมิปัญญาท้องถิ่น ทำให้ผู้เรียนสามารถพัฒนา และนำเทคโนโลยีที่เหมาะสมมาใช้ ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงการเรียนรู้ระหว่างภาคทฤษฎี ด้วยการนำเอาวัฒนธรรม และเทคโนโลยีเข้ามาใช้เป็นการถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นกับความรู้สมัยใหม่
- ๙) ในสภาวะปัจจุบันโลกเข้าสู่ยุคเทคโนโลยีแห่งข่าวสาร ผู้มีหน้าที่จัดการศึกษาจะต้องมีความสามารถที่จะกล้าเผชิญกับสิ่งต่าง ๆ ที่จะทำให้ผู้เรียน ได้รับการบริการทางการศึกษา อย่างสมบูรณ์ สามารถทำงานกับเทคโนโลยีได้บนพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่น เพราะอดีตที่ผ่านมามุ่งให้ความสำคัญกับเศรษฐกิจที่เน้นด้านปริมาณของผลผลิตเพียงอย่างเดียวจนลืมนึกไปว่าผู้ที่อยู่เบื้องหลังแห่งความสำเร็จคือ ภูมิปัญญาของคนในสังคมหรือท้องถิ่นนั่นเอง^{๒๔}

^{๒๔} ทัศนีย์ ทองไชย, “สภาพและแนวทางการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้จัดการเรียนการสอนวิชาสังคมศึกษาในโรงเรียนมัธยมศึกษา กรมสามัญศึกษา จังหวัดอุบลราชธานี”, วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาการบริหารการศึกษา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๒), หน้า ๑๒๔.

นิคม ชมภูหลง กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีความสำคัญต่อสังคมหลายประการ ดังนี้

- ๑) ทำให้เกิดความสุขทั้งในชุมชน หมู่บ้าน หรือส่วนตัวของชาวบ้านเอง และสามารถประยุกต์หลักธรรมคำสอนทางศาสนาใช้กับชีวิตได้อย่างเหมาะสม
- ๒) ทำให้คนในชุมชนพึ่งตนเองได้ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม ประเพณี ในการลดการพึ่งพิงจากสังคมภายนอก
- ๓) ช่วยสร้างความสมดุลระหว่างมนุษย์กับสังคมและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ได้อย่างยั่งยืนและช่วยปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตคนไทยให้เหมาะสมได้ตามยุคสมัย
- ๔) ใช้ในการกำหนดแนวทาง การทำงานของกลุ่มบุคคล หรือเจ้าหน้าที่ของหน่วยงานต่าง ๆ ให้สอดคล้องและผสมกลมกลืนกับวิถีชีวิตของชาวบ้าน
- ๕) ทำให้ผู้เรียนรู้จักท้องถิ่นรักและภูมิใจในท้องถิ่น เป็นการเชื่อมโยงความรู้ระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่นกับความรู้ใหม่^{๒๕}

อเนก นาคะบุตร ได้กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีความสำคัญต่อการพัฒนาท้องถิ่น ที่อาศัยภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นองค์ประกอบ มีลักษณะดังนี้

- ๑) มีความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่เอื้ออำนวยชี้นำ และเป็นทางเลือกที่เหมาะสมต่อสภาวะท้องถิ่นและเงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงจากภายนอกที่เข้ามากระทบ
- ๒) ความรู้ ภูมิปัญญาและระบบคุณค่าต่าง ๆ ได้รับการประยุกต์ และสืบสานอย่างต่อเนื่องโดยสมาชิกของชุมชน ด้วยกระบวนการเรียนรู้หลายรูปแบบผ่านประเพณีพิธีกรรม ตัวบุคคล และการปฏิบัติซ้ำ มีการเลือกสรรและผสมผสานกับความรู้ที่เข้ามาจากภายนอก
- ๓) ผู้นำ ปัญญาชนชาวบ้าน นักเทคนิคพื้นบ้าน เครือข่ายของกลุ่มบุคคล และองค์กรชุมชนในรูปต่าง ๆ ซึ่งมีบทบาทในการพัฒนาการพิทักษ์ปกป้องชุมชนและขยายแนวร่วมในการพัฒนาชุมชน^{๒๖}

ยศ สันตสมบัติ ได้กล่าวถึงความสำคัญของภูมิปัญญาว่า ธรรมชาติของภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นสิ่งที่กลุ่มชนต่าง ๆ ได้สั่งสม สืบทอด และพัฒนามาเป็นเวลานานนับพันปี เป็นองค์ความรู้ที่มีลักษณะใกล้เคียงกับองค์ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ในแง่ที่ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นเกิดจากการศึกษาเชิงประจักษ์

^{๒๕} นิคม ชมภูหลง, ภูมิปัญญาท้องถิ่นสู่การเรียนรู้, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (มหาสารคาม: กลุ่มนิเทศก์ติดตามประเมินผลการจัดการศึกษา สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษามหาสารคาม เขต ๑, ๒๕๔๘), หน้า ๘.

^{๒๖} อเนก นาคะบุตร, ข่าวสารข้อมูลกับความยั่งยืนของการพัฒนา : ในคนกับดิน น้ำ ป่า จุดเปลี่ยนแห่งความคิด, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, ๒๕๓๖), หน้า ๘๒-๘๓.

ผ่านการพิสูจน์ ทดลอง กระบวนการคัดสรร ปรับปรุงและพัฒนาความคิดอย่างเป็นระบบ ภูมิปัญญา มีข้อแตกต่างกันจากวิทยาศาสตร์อย่างมีนัยสำคัญอยู่ ๒ ประการ คือ

ประการที่หนึ่ง ภูมิปัญญาท้องถิ่น มีลักษณะจำเพาะเจาะจงเฉพาะท้องถิ่น พื้นที่ หรือระบบนิเวศใดระบบนิเวศหนึ่ง องค์ความรู้ที่เกิดขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ และการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ระหว่างมนุษย์ สัตว์ พืช พลังธรรมชาติ ที่ดิน แหล่งน้ำ และลักษณะภูมิประเทศ โดยเฉพาะในอาณาบริเวณใดแห่งหนึ่งโดยเฉพาะ ด้วยเหตุนี้ ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงก่อร่างสร้างตัวขึ้นจากความเข้าใจอย่างชัดเจนในสัมพันธภาพของสรรพชีวิตต่าง ๆ ที่ก่อเกิดดำรงอยู่ และแตกดับไปภายในระบบนิเวศชุดนั้น ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งซึ่งนำไปสู่ความสามารถในการบริหารจัดการ ปรับแต่ง ใช้ประโยชน์ และพัฒนาทรัพยากรในระบบชุดนั้นอย่างยั่งยืน

ประการที่สอง ลักษณะจำเพาะของภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวพันเชื่อมโยงอย่างแนบแน่น กับมิติทางด้านสังคมและสิทธิของชุมชน กล่าวคือ จากมุมมองในด้านของภูมิปัญญาท้องถิ่น ระบบทุกชุดประกอบขึ้นบนเครือญาติ และชุมชนกับสิ่งมีชีวิตกลุ่มอื่น ๆ ที่ดำรงอยู่ร่วมกันภายในระบบนิเวศท้องถิ่นชุดนั้น วิธีคิดเกี่ยวกับระบบนิเวศลักษณะเช่นนี้ ถูกนำเสนอในเรื่องเล่า หรือนิทานพื้นบ้านที่กล่าวถึงสัมพันธภาพระหว่างคนกับสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ ในรูปแบบต่าง ๆ ในยุคปัจจุบันอันเป็นยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว^{๒๗}

จากการศึกษาความสำคัญของภูมิปัญญา สรุปได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีคุณค่าและสำคัญยิ่งต่อการดำเนินชีวิตเพื่อความอยู่รอดของสังคมในท้องถิ่นนั้น ๆ เป็นองค์ความรู้ที่มีคุณค่าและความดีงามที่จรรโลงชีวิต วิถีชุมชน เป็นจุดหมายและกำหนดคุณค่าชีวิตให้อยู่ร่วมกับธรรมชาติสภาวะแวดล้อมได้อย่างกลมกลืนและสมดุล เป็นพื้นฐานสำหรับการเลี้ยงชีพ และรากฐานประการแรกของการพัฒนาเพื่อให้สามารถพึ่งพาตนเองและการเพื่อพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน พัฒนาการโดยผสมผสานองค์ความรู้สากลบนฐานภูมิปัญญาดั้งเดิมเพื่อเกิดเป็นภูมิปัญญาใหม่ที่เหมาะสมกับยุคสมัย ทำให้ชุมชนและชาติผ่านพ้นวิกฤติ และดำรงความเป็นชุมชนหรือชาติไว้ได้ ภูมิปัญญามีความสำคัญยิ่ง ต้องมีการรวบรวม วิจัยและพัฒนา ถ่ายทอด เพื่อเป็นเอกลักษณ์และวัฒนธรรมวิถีชีวิตความเป็นอยู่ดำรงต่อไป

^{๒๗} ยศ สันตสมบัติ, ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน, (เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๒), หน้า ๔๘.

๒.๑.๔ ประเภทของภูมิปัญญา

ในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ จะมีภูมิปัญญาปรากฏให้เห็นอยู่หลายด้าน ส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องของ การประกอบอาชีพ การดำรงชีวิต เครื่องมือ เครื่องใช้ต่าง ๆ ศิลปวัฒนธรรม จารีต ประเพณี ความคิด ทักษะคติ ขนบธรรมเนียม ตลอดจนสิ่งก่อสร้างต่างกันไปตามแต่ละท้องถิ่น จึงมีลักษณะเป็น ทั้งรูปธรรม และนามธรรมที่ถ่ายทอดกันมา ซึ่งมีการจำแนกประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ ดังต่อไปนี้

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ได้กำหนดภูมิปัญญาไทยในด้านต่าง ๆ ไว้ ๙ ด้าน ได้แก่

๑) ด้านเกษตรกรรม หมายถึง ความสามารถในการผสมผสาน องค์ความรู้ทักษะ เทคนิค ด้านการเกษตรกับเทคโนโลยีโดยการพัฒนาบนพื้นฐานคุณค่าดั้งเดิมซึ่งคนสามารถพึ่งพาตนเอง ใน ภาวะการณ์ต่าง ๆ ได้ เช่น การทำการเกษตรแบบผสมผสาน การแก้ปัญหาการเกษตรด้านการตลาด การแก้ปัญหาด้านการผลิต และการรู้จักปรับใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมกับการเกษตร เป็นต้น

๒) ด้านอุตสาหกรรมและหัตถกรรม ได้แก่ การรู้จักประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ ในการแปรรูปผลผลิต เพื่อการบริโภคอย่างปลอดภัยประหยัด และเป็นธรรมอันเป็นกระบวนการให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้ตลอดทั้งการผลิตและการจำหน่ายผลผลิตทาง หัตถกรรม เช่น การรวมกลุ่มของกลุ่มโรงงานยางพารา กลุ่มโรงสี กลุ่มหัตถกรรม เป็นต้น

๓) ด้านการแพทย์แผนไทย หมายถึง ความสามารถในการจัดการป้องกัน และรักษา สุขภาพของคนในชุมชน โดยเน้นให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองทางด้านสุขภาพและอนามัยได้

๔) ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ได้แก่ ความสามารถเกี่ยวกับการ จัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งการอนุรักษ์ การพัฒนา การใช้ประโยชน์จาก ทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน เช่น การบวชป่า การสืบชะตาแม่น้ำ การ ทำแนวปะการังเทียม การอนุรักษ์ป่าชายเลน การจัดการป่าต้นน้ำ และป่าชุมชน เป็นต้น

๕) ด้านกองทุนและธุรกิจชุมชน หมายถึง ความสามารถด้านการสะสมและบริหารกอง ทุนและสวัสดิการชุมชนทั้งที่เป็นเงินตรา และโภคทรัพย์ เพื่อเสริมสร้างความมั่นคง ให้แก่ชีวิตความ เป็น อยู่ของสมาชิกในกลุ่ม เช่น การจัดการกองทุนของชุมชนในรูปของสหกรณ์ออมทรัพย์ รวมถึง ความสามารถในการจัดสวัสดิการ ในการประกันคุณภาพชีวิตของคน ให้เกิดความมั่นคงทาง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม โดยการจัดตั้งกองทุนสวัสดิการรักษายาบาลของชุมชน และการ จัดระบบ สวัสดิการบริการชุมชน

๖) ด้านศิลปกรรม ได้แก่ ความสามารถในการสร้างสรรค์ผลงาน ทางด้านศิลปะสาขาต่าง ๆ เช่น จิตรกรรม ประติมากรรม นาฏศิลป์ ดนตรี ทักษะศิลป์ คีตศิลป์ การละเล่นพื้นบ้านและ นันทนาการ

๓) ด้านภาษาและวรรณกรรม ได้แก่ ความสามารถในการอนุรักษ์และสร้างสรรค์ผลงานด้านภาษาวรรณกรรมท้องถิ่นและการจัดทำสารานุกรมภาษาถิ่น การปริวรรตหนังสือโบราณ การฟื้นฟูการเรียนการสอนภาษาถิ่นของท้องถิ่นต่าง ๆ

๔) ด้านปรัชญา ศาสนา และประเพณี ได้แก่ ความสามารถในการประยุกต์และปรับใช้หลักธรรมคำสอนทางศาสนาปรัชญาความเชื่อและประเพณีดั้งเดิมที่มีคุณค่าให้เหมาะสมต่อบริบททางเศรษฐกิจ เช่น การถ่ายทอดวรรณกรรมคำสอน การบวชป่า การประยุกต์ประเพณีบุญต่าง ๆ

๕) ด้านโภชนาการ ได้แก่ ความสามารถในการเลือกสรร ประดิษฐ์และปรุงแต่งอาหารและยาให้เหมาะสมกับความต้องการของร่างกายในสภาวะการณ์ต่าง ๆ ตลอดจน ผลิตเป็นสินค้าและบริการส่งออกที่ได้รับความนิยมแพร่หลายมาก รวมถึงการขยายคุณค่าเพิ่มของทรัพยากรด้วย^{๒๘}

ประกอบ ใจมั่น ได้ศึกษาข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นของมหาวิทยาลัยราชภัฏ พบว่ามหาวิทยาลัยราชภัฏแต่ละแห่งได้ดำเนินการรวบรวมข้อมูลของท้องถิ่นและภูมิปัญญาท้องถิ่น ในจำนวน ๑๐ สาขา ในเขตพื้นที่ให้บริการ แต่ละสาขาดังนี้

๑) สาขาเกษตรกรรม หมายถึง ความสามารถในการผสมผสานองค์ความรู้ ทักษะและเทคนิคด้านการเกษตรกับเทคโนโลยีโดยการพัฒนาบนพื้นฐานคุณค่าดั้งเดิมซึ่งคนสามารถพึ่งพาตนเองในสภาวะการณ์ต่าง ๆ ได้ เช่น การทำการเกษตรแบบผสมผสาน การแก้ปัญหา การเกษตรด้านการการตลาด การแก้ปัญหาด้านการผลิต (เช่น การแก้ไขโรคและแมลง) และการรู้จักปรับใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมกับการเกษตร เป็นต้น

๒) สาขาอุตสาหกรรมและหัตถกรรม (ด้านการผลิตและการบริโภค) หมายถึง การรู้จักประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ในการแปรรูปผลผลิตเพื่อชะลอการนำเข้าตลาด เพื่อแก้ปัญหาด้านการบริโภคอย่างปลอดภัย ประหยัดและเป็นธรรมอันเป็นขบวนการให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ ตลอดจนทั้งการผลิตและการจำหน่ายผลผลิตทางหัตถกรรม เช่น การรวบรวมกลุ่มของกลุ่มโรงงานยางพารา กลุ่มโรงสี กลุ่มหัตถกรรม เป็นต้น

๓) สาขาการแพทย์แผนไทย หมายถึง ความสามารถในการจัดการป้องกัน และรักษาสุขภาพของคนในชุมชน โดยเน้นให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองทั้งด้านสุขภาพและอนามัยได้

๔) สาขาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม หมายถึง ความสามารถเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งการอนุรักษ์ พัฒนาและใช้ประโยชน์จากคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน

^{๒๘} สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, **ครูภูมิปัญญาไทย รุ่นที่ ๑ ภาคกลางและภาคตะวันออก**, (กรุงเทพมหานคร: สกศ., ๒๕๔๔), หน้า ๘-๙.

๕) สาขากองทุนและธุรกิจชุมชน หมายถึง ความสามารถในการบริหารจัดการด้านการสะสมและบริหารกองทุนธุรกิจในชุมชน ทั้งที่เป็นเงินตราและโภคทรัพย์เพื่อเสริมชีวิตความเป็นอยู่ของสมาชิกในชุมชน

๖) สาขาศิลปกรรม หมายถึง ความสามารถในการผลิตผลงาน ทางด้านศิลปะ สาขา ต่าง ๆ เช่น จิตรกรรม ประติมากรรม วรรณกรรม ทัศนศิลป์ คีตศิลป์ เป็นต้น

๗) สาขาภาษาและวรรณกรรม หมายถึง ความสามารถผลิตผลงานเกี่ยวกับด้านภาษา ทั้งภาษาถิ่น ภาษาโบราณ ภาษาไทย และการใช้ภาษา ตลอดทั้งด้านวรรณกรรมทุกประเภท

๘) สาขาศาสนาและประเพณี หมายถึง ความสามารถประยุกต์ และปรับใช้หลักธรรมคำสอนทางศาสนา ความเชื่อ และประเพณีดั้งเดิมที่มีคุณค่า ให้เหมาะสมต่อการประพฤติปฏิบัติ ให้บังเกิดผลดีต่อบุคคลและสิ่งแวดล้อมเช่น การถ่ายทอดหลักธรรมทางศาสนา การบวชป่า การประยุกต์ประเพณีบุญประเพณีชาวนา เป็นต้น

๙) โภชนาการ หมายถึง การรู้จักประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ในการแปรรูปผลผลิต เพื่อชะลอการนำเข้าตลาด เพื่อแก้ปัญหาด้านการโภชนาการอย่างปลอดภัย ประหยัดและเป็นธรรม อันเป็นขบวนการที่จะให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้ เช่น การแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร ให้สามารถบริโภคได้โดยตรง

๑๐) องค์กรชุมชน หมายถึง ความสามารถในการบริหารจัดการดำเนินงานด้านต่าง ๆ ทั้งขององค์กรชุมชนองค์กรทางศาสนาองค์กรทางการศึกษาตลอดทั้งองค์กรทางสังคมอื่นๆ ในท้องถิ่น ด้านบริหารจัดการ ด้านการสะสมและบริหารกองทุน ธุรกิจชุมชน ทั้งที่เป็นเงินตรา และโภคทรัพย์ เพื่อเสริมชีวิตความเป็นอยู่ของสมาชิกในชุมชน^{๒๙}

รุ่ง แก้วแดง ได้จำแนกภูมิปัญญาท้องถิ่นออกเป็น ๑๑ สาขา ดังนี้

๑) สาขาเกษตรกรรม หมายถึง ความสามารถในการผสมผสานองค์ความรู้ ทักษะและเทคนิคด้านการเกษตรกับเทคโนโลยี โดยการพัฒนานบนพื้นฐานคุณค่าดั้งเดิมซึ่งคนสามารถ พึ่งพาตนเองในภาวะการณ์ต่าง ๆ ได้ เช่น การทาเกษตรแบบผสมผสาน การแก้ปัญหาการเกษตร ด้านการตลาด การแก้ปัญหาการเกษตรด้านการตลาด การแก้ปัญหาด้านการผลิต การแก้ไขโรคและแมลง และการรู้จักปรับใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมกับการเกษตร เป็นต้น

^{๒๙} ประkob ใจมั่น, “การพัฒนาระบบบริหารจัดการความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น สำหรับมหาวิทยาลัยราชภัฏ”, *ดุสิตนิพนธ์เศรษฐศาสตร์ฉบับพิเศษ สาขาวิชาอุดมศึกษา*, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๙๕-๙๘.

๒) สาขาอุตสาหกรรมและหัตถกรรม (ด้านการผลิต และการบริโภค) หมายถึง การรู้จักประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ ในการแปรรูปผลผลิต เพื่อแก้ปัญหาด้านการบริโภคอย่างปลอดภัย ประหยัดและเป็นธรรม อันเป็นกระบวนการให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้ตลอดทั้งการผลิตและการจำหน่ายผลผลิตทางหัตถกรรม

๓) สาขาการแพทย์แผนไทย หมายถึง ความสามารถในการจัดการป้องกัน และรักษาสุขภาพของคนในชุมชน โดยเน้นให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองทางด้านสุขภาพและอนามัย

๔) สาขาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งการอนุรักษ์ การพัฒนาการใช้ประโยชน์จากคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน

๕) สาขากองทุนและธุรกิจชุมชน หมายถึง การจัดการด้านสมทบและบริการกองทุนในการประกันคุณภาพชีวิตของคนให้เกิดความมั่นคงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

๖) สาขาศิลปกรรม หมายถึง ความสามารถในการผลิตผลงานทางด้านศิลปะ สาขาต่าง ๆ เช่น จิตรกรรม ประติมากรรม วรรณกรรม ทศนศิลป์ เป็นต้น

๗) สาขาการจัดการองค์กร หมายถึง ความสามารถในการบริหารจัดการ ดำเนินงานขององค์กรชุมชนต่าง ๆ ให้สามารถพัฒนาและบริหารองค์กรของตนเองได้ ตามบทบาทหน้าที่ขององค์กร เช่น การจัดการองค์กรของกลุ่มแม่บ้าน เป็นต้น

๘) สาขาภาษาและวรรณกรรม หมายถึง ความสามารถในการผลิตผลงานเกี่ยวกับภาษา ทั้งภาษาถิ่น ภาษาโบราณ ภาษาไทย และการใช้ภาษา ตลอดทั้งด้านวรรณกรรมทุกประเภท

๙) สาขาศาสนาและประเพณี หมายถึง ความสามารถในการประยุกต์และปรับใช้หลักธรรมคำสอนทางศาสนา ความเชื่อและประเพณีดั้งเดิมที่มีคุณค่า ให้เหมาะสมต่อการประพฤติปฏิบัติให้บังเกิดผลดีต่อบุคคลและสิ่งแวดล้อม เช่น การถ่ายทอดหลักธรรมทางศาสนา การบวชป่า การประยุกต์ประเพณีบุญประเพณีชาวนา เป็นต้น

๑๐) สาขากองทุนและสวัสดิการ หมายถึง การจัดการด้านสมทบและบริการกองทุนในการประกันคุณภาพชีวิตของคน ให้เกิดความมั่นคงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

๑๑) สาขาการศึกษา หมายถึง ความสามารถในการถ่ายทอด การอบรมเลี้ยงดู การบ่มเพาะ การสอนสั่ง การสร้างสื่อและอุปกรณ์ การวัดความสำเร็จ^{๓๐}

^{๓๐} รุ่ง แก้วแดง, การนำภูมิปัญญาไทยเข้าระบบสู่การศึกษา, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการ การศึกษาแห่งชาติ, ๒๕๔๑), หน้า ๒๐๘-๒๐๙.

จากการจัดแบ่งประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น เห็นได้ว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน ซึ่งเป็นส่วนประกอบของวัฒนธรรมของแต่ละสังคม จะต้องมีความเกี่ยวพันกันทุกสังคม สามารถแบ่งประเภทได้หลายด้านหลายสาขาในที่นี้สามารถประมวลลงได้เป็น ๔ กลุ่ม^{๓๑} คือ

กลุ่มที่ ๑ เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความคิดความเชื่อและหลักการที่เป็นพื้นฐานขององค์แห่งความรู้ที่เกิดจากการสั่งสมถ่ายทอดกันมา

กลุ่มที่ ๒ เป็นเรื่องของศิลปะ วัฒนธรรม และขนบธรรมเนียมประเพณี

กลุ่มที่ ๓ เป็นเรื่องของการประกอบอาชีพ ในแต่ละท้องถิ่นที่ได้รับการพัฒนาให้เหมาะสมกับสมัย

กลุ่มที่ ๔ เป็นเรื่องของแนวความคิด หลักปฏิบัติและเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ชาวบ้านนำมาใช้ในชุมชน ซึ่งเป็นอิทธิพลของความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

สรุปได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นองค์ความรู้ของชาวบ้านที่สั่งสมกันมาตั้งแต่อดีต และได้มีการพัฒนาสืบทอดต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เป็นรูปธรรม คือ ผลผลิตขององค์ความรู้ของคนในสังคมนั้น ๆ ได้แก่ สิ่งที่เป็นวัตถุ เครื่องมือ สถาปัตยกรรม เป็นต้น และส่วนที่เป็นนามธรรมนั้น ได้แก่ โลกทัศน์ ความรู้ ความเชื่อ ความสามารถ ตลอดจนปรัชญาในการดำเนินชีวิตที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตประจำวัน ภูมิปัญญาเหล่านี้ นอกจากจะแสดงความเป็นไทยและเป็นเอกลักษณ์ไทยที่สำคัญอย่างหนึ่งแล้วยัง เป็นเครื่องชี้วัดระดับความเจริญของสังคมไทยที่เป็นมาในประวัติศาสตร์อีกด้วย

ดังนั้น ภูมิปัญญาจึงมีคุณค่าไม่เพียงต่อท้องถิ่นและชาวบ้านเท่านั้นแต่ยังเอื้อประโยชน์อย่างมาก ต่อการวางแผนการพัฒนาประเทศอย่างยั่งยืนและมั่นคง ภูมิปัญญาท้องถิ่น มีความสัมพันธ์สอดคล้อง กันกล่าวคือถือเป็นรากฐานการดำเนินชีวิตของคนในสังคมนั้น ๆ เป็นตัวกำหนดคุณลักษณะของแต่ละ สังคม ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมดั้งเดิม ทั้งยังเป็นสิ่งที่เหมาะสมทรงคุณค่าและมีความ สำคัญเพื่อใช้เป็นแนวทางการดำเนินชีวิตให้อยู่ร่วมกันอย่างผาสุก สร้างความสมดุลระหว่างมนุษย์กับ สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ อำนวยประโยชน์ต่อการทำงานเพื่อพัฒนาชนบทของกลุ่มบุคคลและองค์กร ต่าง ๆ ทั้งเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน โดยใช้เป็นแนวทางในการทำงานให้เกิดการ ประสานสอดคล้องและผสมกลมกลืนกับวิถีชีวิตของชาวบ้านมากยิ่งขึ้น

^{๓๑} อังกุล สมคะเนย์, “สภาพและปัญหาการนาภูมิปัญญาชาวบ้านมาพัฒนาหลักสูตรในโรงเรียนประถมศึกษา สังกัด สำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดอุบลราชธานี”, วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารการศึกษา, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๓๗.

๒.๒ แนวคิดการใช้สมุนไพรในพระพุทธศาสนา

ในพุทธกาล แม้จะมีแพทย์ผู้เชี่ยวชาญอย่างหมอชีวกโกมารภัจจ์อยู่ก็ตาม การจะนำพืชสมุนไพรมาใช้เป็นยาในหมู่พระสาวก ก็ต้องเป็นไปตามพระวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้แล้ว ดังนั้นเมื่อเกิดอาพาธด้วยโรคต่าง ๆ และมีความจำเป็นต้องใช้พืชสมุนไพร พระสาวกก็จะกราบทูลแด่พระพุทธเจ้า เพื่อขอพุทธานุญาต เมื่อพระพุทธเจ้าทรงพิจารณาแล้วก็ทรงมีพุทธานุญาตเป็นกรณีไป เพื่อความเอื้อเฟื้อต่อพระวินัย เพื่อความเหมาะสมแก่สมณวิสัย การใช้สมุนไพร ในการบำบัดดูแลสุขภาพตามพุทธานุญาตที่ปรากฏในพระไตรปิฎก นับเป็นส่วนหนึ่งในหลักคำสอนทางพุทธศาสนา อันเป็นพื้นฐานวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของสังคมไทย แนวทางการรักษาและดูแลสุขภาพด้วยสมุนไพร จึงเป็นหนทางเลือกที่สำคัญและมีคุณค่า เพื่อช่วยบรรเทาความเจ็บป่วย และสร้างเสริมสุขภาพที่แข็งแรงสมบูรณ์ ซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้

๒.๒.๑ ความหมายของเภสัชสมุนไพร

สมุนไพรตามพุทธานุญาต หมายถึง สมุนไพรพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ใช้เป็นยาซึ่งในพระพุทธศาสนา เรียกว่า “เภสัช” แปลว่า ยารักษาโรค, ยาแก้โรค เป็นอย่างหนึ่งในปัจจัย ๔^{๓๒} คำว่า “เภสัช” ตามนัยแห่งพระพุทธศาสนานั้น ไม่ได้หมายความว่าเฉพาะสมุนไพรที่เป็นยารักษาโรคเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงอาหารและหลักธรรมอีกด้วย ตามหลักพระวินัย แบ่งเภสัชออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๒.๒.๑.๑ สัตตาคาฬิก หมายถึง เภสัชที่ภิกษุรับประทานแล้วเก็บไว้ฉันได้ตลอดระยะเวลาเพียง ๗ วันเท่านั้น เภสัชที่เป็นสัตตาคาฬิก คือ เภสัชทั้ง ๕ มีเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย

๒.๒.๑.๒ ยาวชีวิก หมายถึง เภสัชที่ภิกษุรับประทานแล้วเก็บไว้ฉันได้ตลอดชีวิต แต่ต้องมีเหตุจำเป็น คือ อาพาธจึงจะนำมาใช้ได้ ถ้าไม่อาพาธห้ามนำมาใช้ เภสัชที่เป็นยาวชีวิก คือ เภสัชที่ได้ จาการากไม้ เปลือกไม้ ใบไม้ เป็นต้น

๒.๒.๒ โรคและสมุฏฐานของโรค

ในพุทธกาล การนำพืชสมุนไพรมาใช้เป็นยารักษาโรคต่างๆ ที่เกิดขึ้นในหมู่พระสาวก ได้มีการกล่าวถึงโรคต่าง ๆ และสาเหตุหรือสมุฏฐานของโรคที่เกิดขึ้นในร่างกายว่าอาจมีสาเหตุมาจากสมุฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลายอย่าง โรคที่ปรากฏในขุททกนิคาย มหานิทเทศ ได้แก่

^{๓๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ปอ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, (ชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๑) พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๙๒.

โรคทางตา โรคทางหู โรคทางจมูก โรคทางลิ้น โรคทางกาย โรคศีรษะ โรคหู โรคปาก โรคฟัน โรคไธ โรคหืด ไข้หวัด ไข้พิษ ไข้เชื่อมซึม โรคท้อง เป็นลมสลบ โรคลงแดง โรคจุกเสียดอหิวาตกโรค โรคเรื้อน ฝี กลาก มองคร่อ ลมบ้าหมู หิดเปื่อย หิดดำน หิด หูด โรคละลอก โรคดีซ่าน โรคเบาหวาน โรคเริม โรคพุพอง โรคริดสีดวงทวาร^{๓๓} ส่วนสาเหตุหรือสมุฏฐานของโรคที่เกิดขึ้น ได้แก่ ความเจ็บป่วยที่เกิดจากดี ความเจ็บป่วยที่เกิดจากเสมหะ ความเจ็บป่วยที่เกิดจากลม ความเจ็บป่วยที่เกิดจากไข้สันนิบาต ความเจ็บป่วยที่เกิดจากการเปลี่ยนฤดูกาล ความเจ็บป่วยที่เกิดจากการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถไม่ได้ส่วนกัน ความเจ็บป่วยที่เกิดจากความพากเพียรเกินกำลัง ความเจ็บป่วยที่เกิดจากผลกรรม ความเจ็บป่วยที่เกิดจากความหนาว ความร้อน ความหิว ความกระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ และการรักษาผู้ป่วยให้หายขาดจากโรคได้หรือไม่ นั้น พระพุทธเจ้าทรงกล่าวถึงผู้ป่วยอยู่ ๓ ประเภท คือ

ประเภทที่ ๑ ผู้ป่วยโรคบางชนิด จะรักษาหรือไม่ก็ตาม ก็ไม่อาจจะหายจากโรคได้

ประเภทที่ ๒ ผู้ป่วยโรคบางชนิด จะรักษาหรือไม่ก็ตาม ย่อมหายป่วยได้เอง

ประเภทที่ ๓ ผู้ป่วยที่ต้องได้รับการรักษาเท่านั้น จึงหายป่วย เมื่อไม่ได้ก็ไม่หาย^{๓๔}

สรุปได้ว่า โรคต่าง ๆ ล้วนเกิดขึ้นทางกาย บางโรคก็รักษาให้หายได้ บางโรคก็หายได้เอง และบางโรคก็รักษาไม่หาย โดยมีสมุฏฐานของโรคต่างกัน

๒.๒.๓ ประเภทของเภสัชสมุนไพร

ตามที่นักวิจัยได้ศึกษาค้นคว้า เรื่องของการใช้ยาสมุนไพรที่ได้รับ พุทธานุญาติ พบว่ามีสมุนไพรที่ปรากฏในเภสัชชคันธกะ ได้แบ่งเป็นประเภท ดังนี้

๒.๒.๓.๑ มุลเภสัช คือ พืชสมุนไพรที่ใช้รากเป็นยา มีพระพุทธานุญาติแก่พระสาวกว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตรากไม้ที่เป็นยา คือ ขมิ้น ขิงสด ว่านน้ำ ว่านเปราะ อดพิต ข่า แฝก หัวหมู หรือรากไม้ที่เป็นยาชนิดอื่นที่มีอยู่ ซึ่งไม่ใช่ของเคี้ยวของฉัน รับประเคนแล้วเก็บไว้ได้จนตลอดชีพ เมื่อมีเหตุจำเป็น ภิกษุจึงฉันได้ เมื่อไม่มีเหตุจำเป็น ภิกษุฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ”^{๓๕}

๒.๒.๓.๒ กสาวเภสัช คือ พืชสมุนไพรที่ใช้น้ำฝาดเป็นยา ทรงมีพระพุทธานุญาติแก่พระสาวกว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตน้ำฝาดที่เป็นยา คือ น้ำฝาดสะเดา น้ำฝาดโมกมัน น้ำฝาดขี้กา น้ำฝาดบอระเพ็ด น้ำฝาดกระถินพิมาน หรือน้ำฝาดที่เป็นยาชนิดอื่นที่มีอยู่ ซึ่งไม่ใช่ของเคี้ยวของ

^{๓๓} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๑ /๕๖.

^{๓๔} อง.ติ.ก. (บาลี) ๒๐/๔๖๑/๒๕๑., อภิ.ป. (บาลี) ๓๖/๖๐๐/๑๖๓-๑๖๔.

^{๓๕} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๓/๔๖.

ฉัน รับประเคนแล้วเก็บไว้ได้จนตลอดชีพ เมื่อมีเหตุจำเป็น ภิกษุจึงฉันได้ เมื่อไม่มีเหตุจำเป็น ภิกษุฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ”

๒.๒.๓.๓ ปันณเภสัช คือ พืชสมุนไพรที่ใช้ใบเป็นยา มีพระพุทธานุญาตแก่พระสาวกว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตใบไม้ที่เป็นยา คือ ใบสะเดา ใบโมกมัน ใบขี้กา ใบแมงลัก ใบฝ้าย หรือใบไม้ที่เป็นยาชนิดอื่นที่มีอยู่ ซึ่งไม่ใช่ของเคี้ยวของฉัน รับประเคนแล้วเก็บไว้ได้จนตลอดชีพ เมื่อมีเหตุจำเป็น ภิกษุจึงฉันได้ เมื่อไม่มีเหตุจำเป็น ภิกษุฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ”

๒.๒.๓.๔ ผลเภสัช คือ พืชสมุนไพรที่ใช้ผลเป็นยา ได้มีพระพุทธานุญาตแก่พระสาวกว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตผลไม้ที่เป็นยา คือ ลูกพลีลังคะ ดีปลี พริก สมอไทย สมอพิเภก มะขามป้อม ผลโกศ หรือผลไม้ที่เป็นยาชนิดอื่นที่มีอยู่ ซึ่งไม่ใช่ของเคี้ยวของฉัน รับประเคนแล้วเก็บไว้ได้จนตลอดชีพ เมื่อมีเหตุจำเป็นภิกษุจึงฉันได้ เมื่อไม่มีเหตุจำเป็น ภิกษุฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ”^{๓๖}

๒.๒.๓.๕ ขตุเภสัช คือ พืชสมุนไพรที่ใช้ยางเป็นยา มีพระพุทธานุญาตแก่พระสาวกว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตยางไม้ที่เป็นยา คือ หิงคุ ยางเคี้ยวจากหิงคุ ยางเคี้ยวจากเปลือกหิงคุ ยางจากยอดต้นตกะ ยางจากใบต้นตกะ ยางเคี้ยวจากก้านต้นตกะ กายาน หรือยางที่เป็นยาชนิดอื่นที่มีอยู่ ซึ่งไม่ใช่ของเคี้ยวของฉัน รับประเคนแล้วเก็บไว้ได้จนตลอดชีพ เมื่อมีเหตุจำเป็น ภิกษุจึงฉันได้ เมื่อไม่มีเหตุจำเป็น ภิกษุฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ”

๒.๒.๓.๖ โลณเภสัช คือ เกลือที่เป็นยา ทรงมีพระพุทธานุญาตแก่พระสาวกว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตเกลือที่เป็นยา คือ เกลือสมุทร เกลือดำ เกลือสินเธาว์ เกลือดินโป่ง เกลือหุงหรือเกลือที่เป็นยาชนิดอื่นที่มีอยู่ ซึ่งไม่ใช่ของเคี้ยวของฉัน รับประเคนแล้วเก็บไว้ได้จนตลอดชีพ เมื่อมีเหตุจำเป็น ภิกษุจึงฉันได้ เมื่อไม่มีเหตุจำเป็น ภิกษุฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ”^{๓๗}

๒.๒.๓.๗ น้ำมันหุงและน้ำเมาเจือด้วยน้ำมันหุง ทรงมีพระพุทธานุญาตแก่พระสาวกว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตน้ำมันที่หุง” เนื่องจากแพทย์ต้องเจือน้ำเมาในน้ำมันที่หุง ภิกษุทั้งหลายจึงกราบทูลฯ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เจือน้ำเมาลงในน้ำมันที่หุงได้” และรับสั่งเพิ่มเติมภายหลังว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงดื่มน้ำมัน เจือน้ำเมาลงไปเกินขนาด รูปใดดื่ม พึงปรับอาบัติตามธรรม ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ดื่มน้ำมันเจือด้วยน้ำเมาชนิดที่ไม่มีสี ไม่มีกลิ่น ไม่มีรส น้ำเมา” สมัยนั้น น้ำมันที่ภิกษุหุงเจือน้ำเมาลงไปเกินขนาดมาก พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เก็บไว้เป็นยาทา”^{๓๘}

^{๓๖} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๓/๔๗.

^{๓๗} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๓/๔๘.

^{๓๘} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๗/๕๕-๕๖.

๒.๒.๓.๘ ยาดองโหลนโสจิริกะ คือ ยาที่ปรุงด้วยส่วนประกอบนานาชนิด เช่น มะขาม บ่อมสด สมอพิเภก ธัญชาติทุกชนิด ถั่วเขียว ข้าวสุก ผลกล้วย หน่อหวาย การเกต อินทผลัม หน่อไม้ ปลา เนื้อ น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เกลือ โดยใส่เครื่องยาเหล่านี้ในหม้อ ปิดฝามิดชิด เก็บดองไว้ ๑ วัน ๒ วัน หรือ ๓ วัน เมื่อยานี้สุกได้ที่แล้ว จะมีรสและสีเหมือนผลหว่า เป็นยาแก้โรคลม โรคไอ โรคเรื้อน โรคผอมเหลือง (ดีซ่าน) โรคจิตสติวเป็นต้น ในกาลภายหลังภัด คือ เทียงวันไปก็ฉันได้^{๓๙} และน้ำดองมูลโค โดยนำผลสมอมาดองกับมูลโค ฉันแก้โรคผอมเหลืองหรือดีซ่าน ได้ทรงมีพระพุทธานุญาตแก่พระสาวกว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุใช้น้ำยาดองโหลนโสจิริกะได้ตามสบาย แต่ผู้ไม่เป็นไข้ต้องเจือน้ำฉันอย่างน้ำปานะ”^{๔๐}

๒.๒.๓.๙ การใช้อาหารเป็นเภสัช พระพุทธเจ้าทรงมีพุทธานุญาตให้ใช้เป็นเภสัชและยา บำรุงสุขภาพ ตามที่ระบุไว้ดังนี้

๑) น้ำข้าวใส น้ำต้มถั่วเขียวไม่ขึ้น น้ำต้มถั่วเขียวขึ้น น้ำต้มเนื้อ ได้ทรงมี พุทธาอนุญาตแก่ภิกษุที่ฉันยาถ่ายใช้บำรุงสุขภาพได้^{๔๑}

๒) ข้าวยาคุ ซึ่งปรุงด้วยข้าวสาร ถั่วเขียวและงาบด ที่มีพุทธานุญาตหากไม่เป็น ของที่เก็บไว้ภายใน หุงต้มภายในและหุงต้มเอง^{๔๒} ซึ่งเป็นเภสัช มีประโยชน์ ๕ ประการคือ บรรเทาความหิว บรรเทากระหาย ทำให้ลมเดินคล่อง ชำระลำไส้ ช่วยย่อยอาหาร

จากการศึกษาพืชสมุนไพรที่มีพระพุทธานุญาต ระบุไว้ในเภสัชชนธกะนั้น มีการจัดเรียบเรียงหมวดหมู่ไว้เป็นอย่างดี บางอย่างระบุวิธีการใช้ สรรพคุณ กรรมวิธีในการปรุง เมื่อพระสาวกมีโรคเกิด ขึ้นในร่างกายทำให้เกิดอาการเจ็บป่วย การพยายามหาวิธีการป้องกัน เยียวยารักษาด้วยวิธีการต่าง ๆ มีหลักฐานการใช้สมุนไพรที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เป็นเครื่องแสดงให้ทราบถึงความพยายามของชาวชมพูทวีปสมัยพุทธกาล ที่ได้พยายามหาวิธีป้องกันเยียวยารักษาโรคร้ายต่าง ๆ ด้วยเภสัชสมุนไพรตามธรรมชาติ ความรู้เรื่องสมุนไพรคงจะรู้กันอย่างแพร่หลาย แม้กระทั่งในหมู่พระสาวก ดังจะเห็นได้จาก เมื่อพระพุทธเจ้าอนุญาตพืชสมุนไพรชนิดใดแก่พระสาวกแล้วพระสาวกก็ใช้กันตัวเอง ดังนั้น พระสาวกจึงต้องมีความรู้เรื่องสมุนไพรเป็นอย่างดี เมื่อพระสาวกอาพาธ และมีความจำเป็นต้องการใช้สมุนไพรแล้ว ก็มาราบมูลขอพุทธานุญาตจากพระพุทธเจ้า ทรงพิจารณาเห็นว่าสมควรก็ทรงมีพุทธานุญาตสมุนไพรประเภทนั้น ๆ แก่พระสาวกทันที

^{๓๙} กองตำรา มหามงกุฎราชวิทยาลัย, **ปฐมสมันตปาสาทิกาแปล ภาค ๓**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๔๘.

^{๔๐} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๗๓/๖๙.

^{๔๑} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๙/๖๒-๖๓.

^{๔๒} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๗๔/๗๐.

๒.๒.๔ การรักษาด้วยสมุนไพรตามพุทธานุญาต

ในสมัยพุทธกาลนั้น ชมพูทวีปมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยพืชและสมุนไพร พระพุทธเจ้าอนุญาตแก่พระสาวกนั้น คงจะเป็นพืชสมุนไพรที่ใช้กันได้อย่างแพร่หลาย การใช้สมุนไพรเป็นเภสัชรักษาโรคก็เพื่อระงับอาการหรือโรคต่าง ๆ อันเป็นบ่อเกิดแห่งทุกข์เวทนา เพื่อให้ร่างกายดำรงอยู่ได้ มีสุขภาพที่ดี เพื่อเอื้อต่อการศึกษาปฏิบัติธรรม เมื่อมีภิกษุอาพาธจำเป็นที่จะต้องใช้สมุนไพรเพื่อบำบัดรักษาโรคจะต้องขออนุญาตก่อน เป็นกรณีไปและไม่ขัดต่อพระวินัย วิธีการรักษาโดยใช้เภสัชสมุนไพรตามพุทธานุญาต มีดังนี้

๒.๒.๔.๑ การรักษาโรคตา รักษาโดยการนำสมุนไพรมาบดผสมเป็นยาหยอดตาได้เก็บไว้ในกลักยาหยอดตา วิธีการโดยใช้นิ้วมือป้ายยาทาหรือจะใช้ไม้ป้ายยาทา ซึ่งมีปรากฏอยู่ในเภสัชขณันตะกะว่า พระผู้มีพระภาคทรงรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตยาหยอดตา อันได้แก่ ยาตาที่ปรุงด้วยเครื่องปรุงหลายอย่าง ยาป้ายตาที่ทำด้วยเครื่องเครื่องปรุงต่าง ๆ ยาตาที่เกิดขึ้นในกระแสน้ำ (สมุนไพรที่เกิดในกระแสน้ำ) หรดาลกลีบทอง (ดินสอพอง) เหม่าไฟ” ภิกษุทั้งหลายต้องการเครื่องบดยาผสมยาตา จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูล พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “เราอนุญาตไม้จันทน์ กฤษณา กะลัมพัก ใบเฉียง หัวหมู” ภิกษุทั้งหลายเก็บยาตาชนิดผงไว้ในโอ่งบ้าง ในขันบ้าง ผงหญ้าบ้าง ผุ่นบ้างปลิวลงไป จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูล พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตกลักยาตา”^{๔๓} สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายใช้นิ้วมือป้ายยาตา นัยน์ตาเข้า ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูล พระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตไม้ป้ายยาตา”^{๔๔}

๒.๒.๔.๒ การรักษาโรคผิวหนัง รักษาโดยใช้จุณเภสัชหรือยาผง ส่วนผู้ที่ไม่อาพาธให้ใช้มูลโคหรือขี้วัว ดินเหนียว กากน้ำย้อม โดยให้ใช้ครกและสากบดยา เพื่อให้ได้ยาผงละเอียด อาจจะใช้เครื่องกรองยาผง ผ้ากรองหรือรักษาด้วยการชุบไล้ด้วยสมุนไพรหอม ในเภสัชขณันตะกะกล่าวว่า สมัยนั้นพระเพทภูสัสสะผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ของท่านพระอานนท์เป็นโรคฝีดาษ พระผู้มีพระภาครับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตยาผง สำหรับภิกษุผู้เป็นหิด ตุ่ม พุพอง ฝีดาษ หรือมีกลิ่นตัวแรง มูลโค ดินเหนียว กากน้ำย้อม สำหรับภิกษุผู้ไม่เป็นไข้ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตครกและสาก” ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นไข้ต้องการยาผงที่ร่อนแล้ว พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตเครื่องร่อนยาผง” ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นไข้ ต้องการยาผงละเอียด พระผู้มี

^{๔๓} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๕/๕๐.

^{๔๔} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๕/๕๑.

พระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตผ้าร่อนยา”^{๔๕} สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นโรคผิวหนัง พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ลูบได้ด้วยของหอม”^{๔๖}

๒.๒.๔.๓ การรักษาโรคท้องผูก รักษาโดยการดื่มน้ำต่าง ปรากฏในเภสัชขันธ์กะว่า สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นโรคท้องผูก ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบพระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ดื่มน้ำต่างดิบ”^{๔๗}

๒.๒.๔.๔ การรักษาโรคลม โดยการฉนน้ำมันที่หุงเจือด้วยน้ำเมฆชนิดที่ไม่มีสี ไม่มีกลิ่น ไม่มีรสน้ำเมา หากเป็นลมตามอวัยวะรักษาด้วยการขับเหงื่อให้ออกจากร่างกายด้วยการเข้ากระโจมรมเหงื่อ หากยังไม่หายทรงอนุญาตการรมควันจากการเผาใบไม้ และการรมใหญ่ หมายถึง การเอาถ่านเพลิงใส่หลุมจนเต็ม เอาดินร่วนและทราย เป็นต้น ปิดไว้ ลาดใบไม้หรือนาขชนิดทับลงไป เอาน้ำมันทาตัวนอนบนหลุมนั้น รมร่างกายโดยการพลิกกลับไปมา เมื่อยังไม่หายอาบน้ำต้มสมุนไพร คือ น้ำต้มใบไม้หรือนาขชนิดจนเดือดแล้ว ใช้ใบไม้และน้ำราดรม^{๔๘} และการลงแช่น้ำอุ่นในอ่าง มีปรากฏอยู่ในเภสัชขันธ์กะว่า พระปิตินทวัจจะอาพาธเป็นโรคลม พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตน้ำมันที่หุง” แพทย์ต้องเจือน้ำเมฆในน้ำมันที่หุง ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูล พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เจือน้ำเมฆลงในน้ำมันที่หุงได้” “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ดื่มน้ำมันเจือด้วยน้ำเมฆชนิดที่ไม่มีสี ไม่มีกลิ่น ไม่มีรสน้ำเมา” สมัยนั้น พระปิตินทวัจจะ อาพาธเป็นโรคลมตามอวัยวะ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตการเข้ากระโจมรมเหงื่อ” ก็ยังไม่หายโรคลม พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตการรมด้วยใบไม้” พระ ปิตินทวัจจะก็ยังไม่หายโรคลม ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตการรมใหญ่” ก็ยังไม่หาย พระผู้มีพระภาค รับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตน้ำต้มใบไม้ชนิดต่าง ๆ” ท่านก็ยังไม่หายโรคลม ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูล พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตอ่างน้ำ”^{๔๙}

^{๔๕} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๔/๔๘-๔๙.

^{๔๖} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๙/๖๒.

^{๔๗} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๙/๖๑.

^{๔๘} วินย.อ (บาลี) ๓/๒๖๗/๑๗๔-๑๗๕

^{๔๙} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๗/๕๕-๕๗.

๒.๒.๔.๕ การรักษาโรคผอมเหลืองหรือโรคดีซ่าน มีวิธีการรักษาด้วยเภสัช ๕ อัน ได้แก่ เนยใสเนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ซึ่งเป็นทั้งยา และชาวโลกถือกันว่าเป็นยาทั้งให้ประโยชน์ทางโภชนาการและไม่เป็นอาหารหยาบ หรือดื่มน้ำสมอดองมูตรโค ตามที่ปรากฏในเภสัชชันธกะ ดังนี้ว่า ครั้นนั้น ภิกษุทั้งหลายป่วยด้วยอาพาธที่เกิดในฤดูสารท พระผู้มีพระภาคทอดพระเนตรเห็น ภิกษุเหล่านั้น ชูบผอม หมองคล้ำ ซีดเหลือง เส้นเอ็นขึ้นสะพรั่ง จึงตรัสถาม พระอานนทกราบทูลว่า “เวลานี้ ภิกษุทั้งหลายป่วยด้วยอาพาธที่เกิดในฤดูสารท แม้ข้าวมดที่ดื่มเข้าไป ก็กลับอาเจียนออกมา แม้ข้าวสวาทที่ฉันแล้วก็กลับอาเจียนออกมา ภิกษุเหล่านั้นจึงชูบผอม หมองคล้ำ ซีดเหลือง เส้นเอ็นขึ้นสะพรั่งเพราะโรคนี้ พระพุทธเจ้าข้า” ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค ได้ทรงดำริดังนี้ว่า “เภสัช ๕ นี้ ได้แก่ เนยใสเนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นทั้งตัวยาและชาวโลกถือกันว่าเป็นยา ทั้งให้ประโยชน์ทางโภชนาการ และไม่เป็นอาหารหยาบ อย่างกระนั้นเลย เราพึงอนุญาตเภสัช ๕ นี้ แก่ภิกษุทั้งหลาย ให้รับประทานในกาลแล้วฉันในกาล”^{๕๐} ภิกษุทั้งหลายรับประทานเภสัช ๕ ในกาล แล้ว ฉันในกาล โภชนาหารชนิดธรรมดาที่ฉันประจำวันของภิกษุเหล่านั้น ยังไม่อาจย่อย จึงป่วยด้วยอาพาธที่เกิดในฤดูสารท และเปื้อนภัตตาหาร เพราะเหตุ ๒ ประการนั้น จึงชูบผอม หมองคล้ำ ซีดเหลือง เส้นเอ็นขึ้นสะพรั่งมากยิ่งขึ้น พระผู้มีพระภาครับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้รับประทานเภสัช ๕ ฉันได้ทั้งในกาลและในเวลาวิกาล”^{๕๑} สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นโรคผอมเหลือง พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ดื่มยาผลสมอดองน้ำมันมูตร”^{๕๒}

๒.๒.๔.๖ การรักษาโรคปวดร้อนที่ศีรษะ มีวิธีการรักษาโดยใช้น้ำมันทาที่ศีรษะ เมื่อไม่หายให้นัตถุยาโดยใช้กล้องยา นัตถุยาไม่เท่ากันจึงให้ใช้กล้องที่เป็นหลอดคู่เพื่อนัตถุยาให้เท่ากัน หากยังไม่หายร้อนที่ศีรษะให้ใช้วิธีสูดควันและเพื่อป้องกันมิให้แสบร้อนในลำคอ จึงให้ใช้กล้องสูดควันซึ่งทำด้วย กระจุก งาช้าง เขาสัตว์ ไม้้อ ไม้ไผ่ ไม้ ยางไม้ ผลไม้ โลหะ เปลือกสังข์ ปรากฏในเภสัชชันธกะว่า พระปิลินทวัจจะปวดร้อนที่ศีรษะ ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูล พระผู้มีพระภาค รับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตน้ำมันทาศีรษะ” พระปิลินทวัจจะยังไม่หายโรคปวดร้อนที่ศีรษะ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตการนัตถุ” น้ำมันที่นัตถุไหลออก รับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตกล้องยานัตถุ” พระปิลินทวัจจะนัตถุได้ไม่เท่ากัน พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตกล้องยานัตถุมีหลอดคู่” พระปิลินทวัจจะยังไม่หายโรคปวดร้อนที่ศีรษะ ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูล พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้

^{๕๐} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๐/๔๓-๔๔.

^{๕๑} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๑/๔๕.

^{๕๒} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๙/๖๒.

สุดควัน” ภิกษุทั้งหลายจุดเกลียวผ้าแล้วสุดควัน คอแสบ ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไป กราบทูล พระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตกลิ้ง สุดควัน”^{๕๓}

๒.๒.๔.๗ การรักษาโรคเป็นไข้ การฉนมน์เหลวที่เจียวและกรองในกาลหรือ สมุนไพรบด เช่น ขมิ้น จิงสด ว่านน้ำ ว่านเปราะ อดพิต ข่า แผลก หัวหมู หรือรากไม้ที่เป็นยาชนิดอื่น ที่รักษาไข้ หรือการฉนมน์น้ำฝาดจากสมุนไพโร เช่น สะเดา โมกมัน ขี้กา บอระเพ็ด กระถินพิมาน หรือน้ำฝาดที่เป็น ยาชนิดอื่นที่รักษาโรคได้ รวมทั้งการฉนมน์ใบไม้ เช่น สะเดา โมกมัน ขี้กา แมงลัก ฝ้าย หรือใบไม้ที่เป็น ยาชนิดอื่นที่รักษาโรคได้และผลไม้มที่เป็นยา เช่น ลูกพลีลึงคะ ตีปสี พริก สมอไทย สมอ พิกาก มะขาม ป้อม ผลโกฐ หรือผลไม้มที่เป็นยาชนิดอื่นที่รักษาอาการไข้ การฉนมน์ยางไม้ที่เคี้ยว จากเปลือกหิงคุ ยาง จากยอด ใบและก้านต้นตกะ รวมทั้งเกลือต่าง ๆ เช่น เกลือสมุทร เกลือดำ เกลือสินเธาว์ เกลือดินโป่ง เกลือหุงหรือเกลือที่เป็นยา

๒.๒.๔.๘ การรักษาโรคฝี โดยการผ่าตัด แล้วสมานแผลด้วยน้ำฝาด และน้ำมันงาที่ บด แล้ว และการใช้ยาพอกแผลแล้วใช้ผ้าพันแผลไว้ ชะล้างแผลด้วยน้ำแป้งเมล็ดพรรณผักกาด การ รม แผลด้วยควัน ปราภฏในเภสัชชันธกะว่าดังนี้ สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นฝี พระผู้มีพระ ภาครับ สั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตการผ่าตัด” ภิกษุนั้นต้องการน้ำฝาด พระผู้มีพระภาครับสั่ง ว่า “ภิกษุ ทั้งหลาย เราอนุญาตน้ำฝาด” ภิกษุนั้นต้องการงาบด รับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรา อนุญาตงาบด” ภิกษุนั้นต้องการยาพอก พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตยา พอก” ภิกษุนั้น ต้องการผ้าพันแผล รับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตผ้าพันแผล” แผลคัน ภิกษุ ทั้งหลายจึงนำเรื่อง นี้ไปกราบทูล พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ชะด้วยน้ำ แป้งเมล็ดผักกาด” แผลขึ้น ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้ มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้รมควัน”^{๕๔}

๒.๒.๔.๙ การรักษาโรคเท้าแตก รักษาด้วยยาคือน้ำมันทาเท้าโรค หากไม่หายก็ให้ ปรงน้ำมันทาเท้า น้ำมันชนิดนี้ใช้ทาและนวดบำบัดอาการเจ็บปวดและบาดแผลที่ชอกช้ำ ห้อเลือด เป็นต้นในเภสัชชันธกะ ได้กล่าวไว้ว่า สมัยนั้น ท่านพระปิลินทวัจฉะเท้าแตก ภิกษุทั้งหลายจึงนำ เรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต ยาทาเท้า” ท่านพระปิลินทวัจฉะยังไม่หายโรคเท้าแตก ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูล พระผู้ มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ปรงน้ำมันทาเท้า”

^{๕๓} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๖/๕๒-๕๔.

^{๕๔} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๗/๕๘-๕๙.

สรุปได้ว่า การใช้เภสัชสมุนไพรตามพุทธานุญาตในครั้งพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงวินิจฉัยการใช้เภสัชสมุนไพรต่าง ๆ ตามความเหมาะสม และมีพุทธานุญาตเกี่ยวกับอุปกรณ์ สำหรับบดสมุนไพรบางชนิด หรืออุปกรณ์ในการนัตถุยา และวิธีการปฏิบัติเกี่ยวกับการปรุงเภสัชบางประเภท เพื่อให้เกิดความเหมาะสมกับสมณวิสัย เช่น น้ำมันเจือด้วยน้ำเมาหรือเมื่ออาการอาพาธไม่ทุเลาก็ทรงปรับวิธีการเพื่อให้หายจากอาการป่วย แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระพุทธเจ้าอันเกิดจากพระวินิจฉัยเพื่อเป็นเครื่องช่วยส่งเสริมให้พระสาวกผู้ป่วยหายเร็วขึ้น

๒.๓ แนวคิดสมุนไพรและสรรพคุณ

สมุนไพร (Herb) เป็นทรัพยากรทางธรรมชาติที่มีประวัติการนำมาใช้เป็นยาบำบัดรักษาโรคของมวลมนุษยชาติมาตั้งแต่ครั้งสมัยดึกดำบรรพ์ มนุษย์รู้จักใช้ประโยชน์ของสมุนไพรในการรักษาโรคภัยไข้เจ็บ ซึ่งความรู้และประสบการณ์ในการรักษาโรคจากสมุนไพร ได้รับการสืบทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง จนเกิดเป็นตำรายาสมุนไพรใช้ในการรักษาโรคต่าง ๆ ทั่วทุกภูมิภาคของโลก จึงถือได้ว่าสมุนไพรมีความสำคัญต่อชีวิตมนุษย์ โดยเฉพาะในมิติด้านการรักษาสุขภาพ รวมถึงการส่งเสริมสุขภาพ และการบำรุงร่างกายด้วย จากการศึกษาแนวคิด ทฤษฎีสมุนไพรและสรรพคุณ มีดังนี้

๒.๓.๑ ความหมายของสมุนไพร

สมุนไพรเกิดขึ้นตามธรรมชาติมาเนิ่นนานเป็นพันปีหรือหลายพันปี คนในสมัยก่อนได้ใช้ความสังเกตและการประสบการณ์การใช้ยาสมุนไพรที่ได้จากธรรมชาติ โดยการลองผิดลองถูกและก็ใช้เวลานานในการสังเกต ว่าสมุนไพรชนิดใดได้ผลและไม่ได้ผล ศึกษาหาความรู้ไปเรื่อยมา จึงทำให้ทราบว่าต้นไม้นชนิดใดที่เป็นยาได้ พืชชนิดไหนที่มีสรรพคุณอย่างไร ส่วนมาเป็นการนำมารับประทานแล้วผลจะเกิดขึ้นภายหลังอย่างไร จึงเป็นภูมิความรู้จากประสบการณ์ เพราะสาเหตุนี้ พืชสมุนไพรจึงเป็นยารักษาโรค และบำรุงกำลังร่างกายได้เป็นอย่างดี การนำสมุนไพรมาใช้บำบัดรักษาโรค โดยการนำมาใช้ อาจนำมาดัดแปลงรูปลักษณะของสมุนไพรให้ใช้ได้สะดวกขึ้น นำเอาสมุนไพรตั้งแต่สองชนิดขึ้นไปมาผสมรวมกันซึ่งจะเรียกว่า “ยา” ในตำรับยา ซึ่งมีนักวิชาการได้อธิบายความหมายไว้ ดังนี้

ราชบัณฑิตยสถาน ซึ่งได้ให้ความหมายว่า สมุนไพร หมายถึง พืชที่ใช้เป็น ยา^{๕๕}

ศิริบุญ จงวุฒิเวศย์และคณะ กล่าวว่า สมุนไพร (Medical Plant หรือ Herb) หมายถึง พืชที่ใช้เป็นยารักษาโรค รวมทั้งประโยชน์ทางด้านอื่น ๆ เช่น การนำมาบริโภคเป็นอาหาร ใช้เป็นรูปยาต้มยาชง ยาลูกกลอนยาตองเหล้า ยาพอก เป็นต้น^{๕๖}

ไชยยง รุจจนเวท และคณะ อธิบายถึงความหมายของสมุนไพรว่า พืชที่นำมาใช้เป็นยา บำบัด รักษาความเจ็บป่วย ซึ่งอาจให้สมุนไพรเพียงอย่างเดียว หรือใช้ร่วมกับเครื่องยาอื่นก็ได้ ส่วนต่าง ๆ ของสมุนไพร สามารถนำมาใช้เป็นยาได้ทั้งหมดไม่ว่า ดอก ใบ หัว ราก ผล เมล็ด เปลือก ลำต้น ซึ่งแต่ละส่วนของพืชสมุนไพรให้สรรพคุณในการรักษาแตกต่างกันไปรวมทั้งปริมาณที่ใช้ก็มีผลต่อการรักษาเช่นเดียวกัน^{๕๗}

รุ่งรัตน์ เหลืองนทีเทพ ได้ให้ความหมายว่ายาสมุนไพร ยาที่ได้จากพฤกษชาติสัตว์ หรือแร่ธาตุ ซึ่งยังมีได้ผสม ประจุ หรือแปรสภาพ^{๕๘}

วันที สว่างอารมณ์ ได้กล่าวว่า ความหมายของสมุนไพร ตามความหมายในตำรายาไทยให้ความหมายว่า ยาที่ได้จากพฤกษชาติ สัตว์หรือแร่ ซึ่งมีได้ผสมปรุงแต่งหรือแปรสภาพ เช่น พืชที่ยังคงสภาพเป็นส่วนของราก ลำต้น ใบ ดอกหรือผลอยู่ มิได้ผ่านขั้นตอนการแปรรูปใด ๆ ทั้งสิ้น^{๕๙}

^{๕๕} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**, (กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๑๓๒.

^{๕๖} ศิริบุญ จงวุฒิเวศย์ และคณะ, “การพัฒนากระบวนการเรียนรู้เรื่องสมุนไพรชุมชนปลูกไม้ลอยอำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม”, **รายงานวิจัย**, (การสำรวจข้อมูลพื้นฐานชุมชน, ๒๕๔๓), หน้า ๗.

^{๕๗} ไชยยง รุจจนเวท, ดร. และคณะ, **๒๐ ปี สวนสมุนไพรสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ปตท. จำกัด (มหาชน), ม.ป.ป.), หน้า ๒๒.

^{๕๘} รุ่งรัตน์ เหลืองนทีเทพ, **พืชเครื่องเทศและสมุนไพร**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา กรมการศาสนา, ๒๕๓๕), หน้า ๑๘.

^{๕๙} วันที สว่างอารมณ์, **พืชเครื่องเทศและสมุนไพร**, (กรุงเทพมหานคร: โปรแกรมวิชาชีววิทยา คณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี สถาบันราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา, ๒๕๔๒), หน้า ๔.

สุจิตรา กลิ่นเกษร ได้กล่าวถึงความหมายของสมุนไพรไว้ว่า ผลผลิตที่ได้จากพืช สัตว์ และแร่ธาตุที่ใช้เป็นยา หรือผสมกับสารอื่นตามตำรับยา เพื่อบำบัดโรค บำรุงร่างกาย หรือใช้เป็นยา พืช เช่นกระเทียม น้ำผึ้ง รากดิน (ไส้เดือน) เขากวางอ่อน กำมะถัน ยางน่อง โล่ตีน^{๖๐}

จากความหมายข้างต้น นักวิชาการต่าง ๆ ได้อธิบายให้ความหมายไว้ พอสรุปได้ว่าพืชที่เป็นยาหาได้ตามพื้นเมืองที่ใช้ประโยชน์ทางยา ซึ่งการศึกษาครั้งนี้สมุนไพร หมายถึง พืชที่ชาวบ้านโคกสง่าหาได้ตามหมู่บ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น และหรือพื้นที่ใกล้เคียง เพื่อนำมาใช้ดูแลรักษาและแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์เท่านั้น

๒.๓.๒ ประเภทของสมุนไพร

นักวิจัยได้ทำการศึกษาประเภทต่าง ๆ ของสมุนไพร ซึ่งมีนักวิชาการได้กล่าวไว้ ดังนี้

พัฒน์ สุจันงค์ ได้กล่าวว่า สมุนไพรจำแนกได้เป็น ๓ ประเภท ดังนี้

๑) ประเภทวัตถุ ได้แก่ พันธุ์ไม้ต่าง ๆ ที่นำมาทำยา โดยจะต้องรู้ว่าจะใช้ส่วนไหนของพืชทำเป็นยา เช่น รากใบ ต้น แก่น กระพี้ เปลือก ดอก ผล เมล็ด เป็นต้น

๒) ประเภทสัตว์วัตถุ ได้แก่ พวกสัตว์ หรืออวัยวะของสัตว์ทั้งหลายที่นำมาใช้เป็นยา เช่น ขนหนัง เขี้ยว นอ และงา หรือส่วนประกอบอื่น ๆ อันมาจากสัตว์ เช่น ขี้ผึ้ง รังนก น้ำมันตับปลา

๓) ธาตุวัตถุ ได้แก่ แร่ธาตุที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ หรือสิ่งประกอบขึ้นจากแร่ธาตุต่าง ๆ ตามกรรมวิธีนำมาใช้เป็นยา เช่น เกลือ กำมะถัน น้ำปราสาททอง ดีเกลือ สารส้ม^{๖๑}

วุฒิ วุฒิธรรมเวช กล่าวไว้ในหนังสือเภสัชกรรมไทย รวมสมุนไพร ว่าผู้ประกอบโรคศิลปะแผนโบราณทั่วไปสาขาเภสัชกรรม จะต้องศึกษาในหลักใหญ่ ๔ ประการ ซึ่งเป็นหลักวิชาที่สำคัญที่สุดของเภสัชกรรมไทย ที่จะเว้นเสียมิได้เรียกว่า รู้ในหลักเภสัช ๔ ดังนี้

๑) เภสัชวัตถุ คือ ต้องรู้จักวัตถุธาตุนานาชนิดที่จะนำมาใช้เป็นยา รักษาโรค

๒) สรรพคุณเภสัช คือ ต้องรู้จักรสและสรรพคุณของยาและวัตถุธาตุ ที่จะนำมาใช้ปรุงเป็นยารักษาโรค

๓) คณาเภสัช คือ ต้องรู้จักภิกถยา คือ ตำรายาหลายสิ่งหลายอย่าง ที่โบราณจารย์นำมาจัดไว้เป็นหมวดหมู่ รวมเรียกเป็นชื่อเดียว

^{๖๐} สุจิตรา กลิ่นเกษร, สมุนไพร ในสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน โดยพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฉบับเสริมการเรียนรู้ เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: อมรพริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๘), หน้า ๑๓๙.

^{๖๑} พัฒน์ สุจันงค์, การพัฒนาชุมชนแบบผสมผสานสำหรับประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๔), หน้า ๔๕.

๔) เกษัชรกรรม คือ ต้องรู้จักการปรุ้งยาตามวิธีกรรมแผนโบราณตลอดจนรู้จักมาตราช้าง
ดวง วัด ของไทยและสากล^{๖๒}

สรุปว่า ความรู้ประเภทของสมุนไพรเป็นรายละเอียดสำคัญ ในการบำบัดรักษาโรค หรือ
อาการเจ็บป่วยต่าง ๆ เพื่อผลคือการมีสุขภาพ พลานามัยที่สมบูรณ์แข็งแรง และเป็นปกติ เนื่องจาก
ประเภทของสมุนไพรมีความสัมพันธ์กันในทางสรรพคุณและออกฤทธิ์เพื่อบำบัดรักษา

๒.๓.๓ ส่วนประกอบของสมุนไพร

ส่วนประกอบของพืชสมุนไพร มี ๕ ส่วน คือ ราก ลำต้น ใบ ดอก และผล ดังนั้นการใช้
สมุนไพร ต้องทราบให้แน่ชัดว่าจะนำส่วนไหนของพืชมาใช้ เพราะสาระสำคัญในแต่ละส่วนของพืช
อาจต่างกัน หากใช้ผิดส่วนนอกจากจะไม่ให้สรรพคุณที่แท้จริงแล้ว อาจก่อให้เกิดโทษได้อีกด้วย
รายละเอียดของส่วนประกอบทั้ง ๕ มีดังนี้

ส่วนที่ ๑ ราก มีหน้าที่สะสมและดูดซึมอาหารมาเลี้ยงบำรุงต้นพืช ลักษณะของรากมีทั้งราก
แท้ รากฝอย การสังเกตรากนั้น ควรดูทั้งรากสดและรากแห้ง ลักษณะภายนอก ขนาดของราก ความ
เปราะของเนื้อราก สี กลิ่น รสของราก การที่จะจำแนกรากสมุนไพร ต้องใช้ความชำนาญ พืชสมุนไพร
ทั่วไปเราจะสังเกตอย่างคร่าว ๆ และจดจำไว้ แต่ถ้าเป็นสมุนไพรที่ใช้รากมาทำยา จำเป็นต้องสังเกต
อย่างละเอียด เพื่อที่จะไม่เก็บสมุนไพรผิดต้นไปรักษาโรค สมุนไพรส่วนที่ใช้ราก เช่น กระชาย แก้วอาการ
ท้องอืดท้องเฟ้อ ปลาไหลเผือก แก้วไข่มุก มะละกอ ไซ้ขับปัสสาวะ เป็นต้น

ส่วนที่ ๒ ลำต้น เป็นโครงค้ำที่สำคัญของพืช ปกติเกิดบนดิน หรือมีบางส่วนอยู่ใต้ดินจะ
ประกอบด้วยตา ข้อ และปล้อง ซึ่งจะแบ่งตามลักษณะภายนอก เช่น ประเภทไม้ยืนต้น ไม้พุ่ม
ประเภทหญ้า ประเภทไม้เลื้อย เป็นต้น การสังเกตลำต้น ดูว่าลำต้นของพืช มีลักษณะเป็นอย่างไร
ลักษณะตา ข้อและปล้องเป็นอย่างไร แตกต่างจากลำต้นของพืชอื่นอย่างไร สมุนไพรส่วนที่ใช้ลำต้น
เป็นยา เช่น อ้อยแดง ไซ้แก้การขัดเบา บอระเพ็ด ไซ้แก้ไข้ เป็นต้น

ส่วนที่ ๓ ใบ เป็นส่วนประกอบที่สำคัญของพืช สังเกตรูปร่างของใบ ปลาย ริม เส้นและ
เนื้อของใบอย่างละเอียด และอาจเปรียบเทียบลักษณะของใบที่คล้ายคลึงกัน ทำให้จำแนกใบได้
ชัดเจนยิ่งขึ้น สมุนไพรที่ใช้เป็นยา เช่น กะเพรา ใช้ได้ทั้งใบสดหรือใบแห้ง แก้วปวดท้อง ท้องขึ้น จุก
เสียด ไซ้เหล็ก รักษาอาการท้องผูก ใบชุมเห็ดเทศ ไซ้หรือตำในครกให้ละเอียด เติมน้ำเล็กน้อย ไซ้
รักษาโรคกลากได้

^{๖๒} วุฒิ วุฒิธรรมเวช, เกษัชรกรรมไทย รวมสมุนไพร ฉบับปรับปรุงใหม่, พิมพ์ครั้งที่ ๒,
(กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส.พรินติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๔๐), หน้า ๔๔.

ส่วนที่ ๔ ดอก ส่วนประกอบของดอกมีความแตกต่างกัน สังเกตลักษณะอย่างละเอียด เช่น กลีบดอก จำนวนกลีบดอก การเรียงตัวของกลีบดอก รูปร่างของกลีบดอก สี กลิ่น เป็นต้น ส่วนของดอกที่ใช้เป็นยา เช่น น้ำมันหอมระเหยในดอกกานพลู มีฤทธิ์ขับลม ฆ่าเชื้อแบคทีเรีย ฤทธิ์ขับพยาธิ ดีปัส แก้อืดท้อง ท้องเฟ้อ เป็นต้น

ส่วนที่ ๕ ผล ผลที่เป็นยา เช่น มะเกลือ ดีปัส มะแว้งต้น กระวาน เป็นต้น สังเกตลักษณะผลทั้งภายนอกและภายใน นอกจากผลเมล็ดภายในผลยังอาจเป็นยาได้อีกเช่น สะแกฟักทอง ฉะนั้น ในการสังเกตลักษณะของผล ควรสังเกตลักษณะรูปร่างของเมล็ดไปพร้อมกันด้วย^{๖๓}

ส่วนประกอบทั้ง ๕ ส่วน ข้างต้นนี้ จะมีรูปร่างลักษณะ โครงสร้าง และบทบาทหน้าที่แตกต่างกันไป เช่นเดียวกันกับร่างกายมนุษย์ที่มีอวัยวะแตกต่างกัน และต่างก็ทำหน้าที่ซึ่งไม่เหมือนกัน และ สำหรับตัวยาในพืชสมุนไพร จะมากหรือน้อย นอกจากขึ้นกับส่วนประกอบของพืชแล้ว ยังขึ้นกับการ เก็บด้วย ซึ่งการเก็บเกี่ยวสมุนไพรที่ใช้เป็นยา ต้องทราบชนิดยา ส่วนที่ใช้เป็นยา ได้แก่ ราก ลำต้น ใบ ดอก หรือผล รวมทั้งอายุของพืช

๒.๓.๔ รสของสมุนไพร

สมุนไพรมีสรรพคุณต่างกัน สิ่งที่จะบ่งบอกถึงสรรพคุณของสมุนไพรแต่ละชนิด แต่อย่างนั้น คือ รสของสมุนไพร แพทย์โบราณถือเป็นสิ่งสำคัญมาก เพราะผู้ศึกษามีความจำเป็นที่จะต้อง เรียนรู้ถึงรสของยาเพื่อให้รู้สรรพคุณยา จากการศึกษาดังต่อไปนี้

๒.๓.๔.๑ รสของสมุนไพร ทั้งหมดแบ่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ รสประธานได้แก่ ๑. ยารสเย็น ๒. ยารสร้อน ๓. ยารสสุขุม ยารสประธานทั้ง ๓ รสนี้ เป็นรสหลักที่หมอสมุนไพรได้ปรุงขึ้นจากตัวยาที่มีรสเย็นรสร้อนและรสสุขุมที่ได้จากพืชวัตถุ สัตว์วัตถุและธาตุวัตถุ

๑) ยารสเย็น ได้แก่ เกสรดอกไม้ (ที่ไม่ร้อน) ใบไม้ รากไม้ (ที่ไม่ร้อน) และสัตตเขานาวเขียว เป็นต้น เมื่อปรุงสำเร็จแล้วเป็นยารสเย็น เช่น ยามหานิล ยามหากาฬ สำหรับแก้ทางเตโชธาตุ แก้ไข้พิษ แก้อ่อนใน แก้ไข้เพื่อกำเดา แสลงโรคลม

๒) ยารสร้อน ได้แก่ เบญจกูล ตรีกะฎก หัสศุณ เหน็บขิง เหง้าข่า เป็นต้น เมื่อปรุงเสร็จแล้ว เป็นยารสร้อน เช่น แก้วทางวาโยธาตุ เช่น ลมจุกเสียด แน่นเฟ้อต่าง ๆ ขับลม บำรุงธาตุ แต่ถ้าทานยามากเกินไปจะแสลงกับไข้ที่มีพิษร้อน

^{๖๓} บุญศรี นุกฤต และคณะ, **โรคและสมุนไพร**, (กรุงเทพมหานคร: โครงการสวสดีการวิชาการ สถาบันพระบรมชนก, ๒๕๕๑), หน้า ๑๐.

๓) ยารสสุขุม ได้แก่ โกฐ เทียน กฤษณา กระลำพัก อบเชย ชะลูด จันทร์เทศและเครื่องเทศที่ไม่ร้อน ไม่เย็น เป็นต้น เมื่อปรุงสำเร็จแล้วเป็นยารสสุขุม เช่น ยาหอมต่าง ๆ สำหรับแก้ทางโลหิต คือแก้ในกองอาโปธาตุ และแก้ลม กองละเอียด บำรุงหัวใจ ถ้าทานมากแสดงกับไข้มีพิษร้อนจัด^{๖๔}

๒.๓.๔.๒ ยากระจายรส หมายถึง รสของยา มี ๙ รส และรสจืด ๑ รส ดังนี้

๑) รสฝาด สรรพคุณ สมานแผล แก้ท้องร่วง แก้บิด บำรุงธาตุ แสดงกับโรคท้องผูก เป็นพรรดึก ทำให้กระหายน้ำ ได้แก่ ทับทิม ตาเสือ ประดู่ ประดู่ลาย พุทรา มะขวิด มะเดื่อ สมอ สมอไทย สมอพิเภก หว้า

๒) รสหวาน สรรพคุณ ชุ่มซาบไปตามเนื้อ ทำให้เนื้อนุ่ม บำรุงกำลัง แก้อ่อนเพลีย แสดงกับโรคเสมหะเพื่อง บาดแผล ได้แก่ ดาล น้ามน น้าผึ้ง น้าตาลกรวด มะขามป้อม มหาหิงค์ หญ้าคา อ้อย

๓) รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้พิษสัตว์กัดต่อย ผื่นคัน พิษโลหิต ระบายประสาท แสดงกับโรคหัวใจพิการ ได้แก่ กระเบา พญามือเหล็ก สะเดาอินเดีย

๔) รสขม สรรพคุณ บำรุงโลหิตและดี แก้โลหิตพิการ เจริญอาหาร แสดงกับโลหิตพิการ ได้แก่ กระดอม กะลัมพัก ชี้กา บอระเพ็ด บัว พิลังกาสา สะเดา หัวหมู

๕) รสเผ็ดร้อน สรรพคุณ แก้ลม จุกเสียด แน่นเฟ้อ ขับผายลม บำรุงธาตุ แสดงกับไข้มีพิษร้อน ได้แก่ กระเทียม กระเพรา ขมิ้น ข่า เจตพังคี เทียนขาว เมล็ดพันธุ์ผักกาด วานน้ำ

๖) รสมัน สรรพคุณ แก้เส้นเอ็นพิการ บำรุงเส้นเอ็น เพิ่มไขมัน ให้ความอบอุ่นแก่ร่างกาย แสดงกับโรคเสมหะพิการ ได้แก่ งา ถั่วเขียว ถั่วฝักยาว ถั่วเหลือง ถั่วราขมาส ถั่วถาษี

๗) รสหอมเย็น สรรพคุณ บำรุงหัวใจ ทำให้ชื่นใจ บำรุงครรภ์ แสดงกับโรคลม ได้แก่ ดิน

๘) รสเค็ม สรรพคุณ ชุ่มซาบไปตามผิวหนัง รักษาเนื้อผิวหนังมิให้เน่า แก้โรคผิวหนังบางชนิด แสดงกับโรคอุจจาระพิการ ได้แก่ เกลือ ไผ่

๙) รสเปรี้ยว สรรพคุณ แก้เสมหะ ฟอกโลหิต ระบายอุจจาระ แสดงกับโรคน้ำเหลืองเสีย บาดแผลและโรคท้องร่วง ได้แก่ มะขาม มะนาว

๑๐) รสจืด สรรพคุณ ถอนพิษไข้ ขับปัสสาวะ แสดงกับอาการ ลดหน้ามืด ได้แก่ ข้าว ข้าวฟ่าง ข้าวสาลี เดือย น้ำ รัก รักขาว ละหุ่ง

^{๖๔} จันทรกระจ่าง สีสรรพสวัสดิ์, สมุนไพรไทยมรดกจากบรรพชน, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ภูมิปัญญา, ๒๕๔๖), หน้า ๕๒-๕๓.

๒.๒.๔.๓ ยาเฉพาะสิ่งหมายถึง คุณสมบัติเฉพาะของสมุนไพรแบ่งเป็น ๓ ชนิด คือ

๑) พืชวัตถุ จำนวน ๑๘๘ ชนิด ได้แก่ กะถิน กะถินพิมาน กรรณิการ์ กระชาย กระท้อน (สะท้อน) กระทุ่ม กระบาก กร่าง (ไทร) กฤษณา กล้วย กะดังทอง กะเบง กะวาน กัจฉกะ กัลปพฤกษ์ กาเกทิง การะเกต กาหลง กายาน กุ่ม กุ่มบก (บุณฑริก) กุหลาบ เกด โศศ โกสุม ขนุน ขนุนสำมะลอ ข้าวละมาน เข้ม คณทีเขมา คนทา คนทีสอ คล้า คัดเค้า คัดมอน คันทรง คากรอง คา (คาฝอย) คุณ แคล้อย งา จั้ว จงกลนี จันทร จันทรขาว จันทรืผลาจันทร์แดง จำปา จิกเฉียง ขบา ขบาซ้อน ชมพู ชะเอม ชะเอมเครือ ช้างน้าว เชือกเขา ชิก ดีปลี ดีหมี ตะคร้อ ตะเคียน ตำลึง ตีนเป็ด เต้าร้าง แดง (ไม้วัลลี) แดงโม เถาวัลย์ เถาหญ้านาง ทองกวาว ทองหลาง ท้ายายม่อม นมแมว นารี ผล น้ำเต้า บวบ บานไม่รู้โรย บุนนาค บุร ประยงค์ ปรู ปอ ป่าน ปาล์ม ผักกาด ผักตบ ผักตบชวา ผักทอดยอด ผักบู่ล้อม ผือก ผ้าย ผัก พริก โพธิ์พะยอมขาว พิกุล พุดซ้อน พักทอง แพง ภาคินี มาลา มณฑารพ มะกรูด มะกล่ำตา มะกล่ำหลวง มะกอก มะงัก มะขาง (มะขาราง) มะขางหอม มะตูม มะตูม มะปราง มะพร้าว มะพลับ มะม่วง ม่วงกะลอน มะรืน มะลิ มะลิซ้อน มะลิวัน มะสัง มะหาด มัน มันแดง มันเทศ มันนก มันอ่อนมันมือเสือ มีลักขุ มูกมัน แมงลัก โหมกหลวง ยาง ยางทราย รกฟ้า รกฟ้าขาว รักดา รัง ลำเจียก ลำดวน ลิ้นจี่ เล็บเหยี่ยว เลียบ โลดแดง วานเปราะ วานเปราะน้อย วานเปราะป่า วานเปราะหอม สน สลัดได สัก सालะ สาหร่าย สีเสียดเหนือ หงอนไก่ หญ้า หญ้ากับแก หญ้าคา หญ้าวงช้าง หญ้าดอกเลา หญ้าปล้อง หญ้าแพรก หญ้ามุงกระต่าย หญ้าเลา หมายเมา หมาย เมาควาย หมายหอม หมายหอมควาย หมายมุย อัญชันเขียว อัญชันตระ (ผลไม้ทิพย์) อัสสัถพฤกษ์ อาลกา อุตตรา อุตพิต อุโลก

๒) สัตว์วัตถุ ๓ กลุ่มคือ

๑. สัตว์บก หมายถึง สัตว์ที่อยู่บนบก ๕๘ ชนิด ได้แก่ กระต่าย กระแต กระบือ (ควาย) กระพังค์ กวาง กวางดาว กิ้งก่า แกะ ไก่ ไก่วง ไก่ป่า ค่าง โค งู งูเหลือม งูเห่า ชะมด ช้าง ตะขาบ ตุ๊กแก เต่า นกกระทา นก เนื้อ เนื้อทราย เนื้อฟาน เนื้อสมัน พังพอน แพะ ปลวก มนุษย์ มดดำ มดแดง ม้า มังกร แมว แมงป่อง แมงมุม สิงโต (ราชสีห์) แรด ละมั่ง ลา ลิง เลียงผา สุกร สุนัข สุนัขจิ้งจอก สุนัขป่า (หมาใน) เสือโคร่ง เสือดาว เสือปลา เสือเหลือง หนู หมี หี้ย อูฐ

๒. สัตว์น้ำ หมายถึง สัตว์ที่อาศัยอยู่ในน้ำ ๒๗ ชนิด ได้แก่ กบ เขียด จระเข้ นาค ปลา กก ปลากระบอก ปลาเค้า ปลาฉนาก ปลาฉลาม ปลาตุ๊ก ปลาตะเพียน ปลาตะเพียนแดง ปลาติมิ ปลาติมิคละ ปลาติมิคิมคละ ปลานกกระจอก ปลามิงคละ ปลารากัน ปลาโลมา ปลาสวาย ปลาสังกุล ปลาหมอ ปู หอยกาบ หอยโข่ง หอยสังข์ และ

๓. สัตว์อากาศ หมายถึง สัตว์ที่บินไปได้ในอากาศ ได้แก่ ตั๊กแตน นกกด นก กระจาบ นกกระเรียน นกกวัก นกกระทิง นกกระลิง นกกระลิงป่า นกกระสา นกกา นกกาน้ำ (สิริภุญชะ) นกการะเวก นกขมิ้น นกเขา นกเขาไฟ นกแซกเต่า นกครุฑ นกค้อนหอย นกคืบแค นกคาง

หย่อน (นกกลีหลิน) นกคุ้ม นกเค้า นกเงือก นกจักรพรรด นกโชติกร นกดุเหว่า นกดุเหว่าขาว นกดุเหว่าลาย นกดุเหว่าทิพย์ นกต้อยติวิต นกตะกุ่ม นกนางนวล (นางนวล) นกนางมูลไถ นกเป็ดน้ำ นกพิลาบ (พิราบ) นกโพรดก นกมัยหะ นกยาง นกยูง นกแร้ง นกสาธิกา นกแสก นกแสกสิงคลา นกไส้ นกสัปปัตตะ นกหัวขวาน นกเหยี่ยว นกอนันตปายี นกออก ผีเสื้อ ผีผึ้ง แมลงงูฉี่ แมลงงูแมลงวัน แมลงหวี่ ยุง ลิ่น (ริน) หงส์ หิงห้อย

๓) ธาตุวัตถุ หมายถึง แร่ธาตุต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ หรือสิ่งประกอบขึ้นจากแร่ธาตุได้แก่ กระเจก แก้วผลึก แก้วลาย เงิน จรุณหิน ดีบุก ตะกั่ว ทอง ทองแดง ทองสัมฤทธิ์ ทับทิม บุษราคัม ประพาฬ ปูนขาว ไพฑูรย์ มโนศิลา มรกต มุกดา สังกะสี หรดาลกลีบทอง เหล็ก

๒.๒.๔.๔ ยาที่ระคนปนกัน ได้แก่ ยาคุ ยาตองโลณะโสจิระกะ

สรุปได้ว่า สมุนไพรมีรสที่เกิดจากการปรุง คือ รสประธาน ได้แก่ ๑. ยารสเย็น ๒. ยารสร้อน ๓. ยารสสุขุม เมื่อกระจายออก มีรสต่าง ๆ จำนวน ๙ รส ทั้งวัตถุและสัตว์ก็สามารถเป็นตัวยาเพื่อบำบัดรักษาโรคได้ด้วย

๒.๓.๕ สรรพคุณทางเคมีของสมุนไพรม

การนำสมุนไพรมานำมาใช้เป็นยาควรคำนึงถึงธรรมชาติของสมุนไพรมแต่ละชนิด พันธุ์สมุนไพรม สภาพแวดล้อมในการปลูก ฤดูกาล และช่วงเวลาเก็บสมุนไพรม ซึ่งถือเป็นปัจจัยสำคัญที่ใช้กำหนดคุณภาพสมุนไพรม ซึ่งสมุนไพรมแต่ละชนิด ประกอบด้วยสารเคมีหลายอย่างโดยแบ่งสารเคมีในสมุนไพรมที่ใช้เป็นตัวกำหนดสรรพคุณยาสมุนไพรม ออกเป็นกลุ่มใหญ่ๆ ได้ ๗ กลุ่ม ดังนี้

กลุ่มที่ ๑ คาร์โบไฮเดรต (Carbohydrates) เช่น แป้ง น้ำตาล วน น้ำผึ้ง เป็นต้น

กลุ่มที่ ๒ ไขมัน (Lipids) เช่น น้ำมันละหุ่ง น้ำมันมะพร้าว เป็นต้น

กลุ่มที่ ๓ น้ำมันหอมระเหย (Volatile Oil หรือ Essential Oil) พืชสมุนไพรมที่มีน้ำมันหอมระเหย คือ กระเทียม ขิง ขมิ้น ไพล ตะไคร้ กานพลู อบเชย เป็นต้น

กลุ่มที่ ๔ เรซินและบาลซัม (Resins and Balsams) เช่น ชันสน กายาน เป็นต้น

กลุ่มที่ ๕ แอลคาลอยด์ (Alkaloids) พืชสมุนไพรมที่มี แอลคาลอยด์ เป็นส่วนมาก คือ หมาย ลำโพง ชิงโคนา ดองดึง ระย้อม ยาสูบ กลอย ผื่น แสลงใจ เป็นต้น

กลุ่มที่ ๖ กลัยโคไซด์ (Glycosides) เป็นสารประกอบอินทรีย์ ที่เกิดจาก agycone (หรือ genin) จับกับส่วนที่เป็นน้ำตาล (glycone part) ละลายน้ำได้ดี โครงสร้างของ Agycone มีความแตกต่างกันหลายแบบ ทำให้ประเภทและสรรพคุณทางเภสัชวิทยาของกลัยโคไซด์ มีหลายชนิด อาจใช้เป็นยาที่มีประโยชน์ หรือเป็นสารพิษที่มีโทษต่อร่างกาย

กลุ่มที่ ๗ แทนนิน (Tannins) เป็นสารที่พบได้ในพืชหลายชนิด มีโมเลกุลใหญ่ และโครงสร้างซับซ้อน มีสถานะเป็นกรดอ่อน รสฝาด แทนนิน ถูกใช้เป็นยาฝาดสมาน ยาแก้ท้องเสีย ช่วย

รักษาแผลไฟไหม้ และใช้ประโยชน์ในอุตสาหกรรมฟอกหนัง กรณีที่รับประทานแทนนินเป็นประจำ อาจเกิดมะเร็งได้ สมุนไพรที่มีแทนนิน คือ เปลือกทับทิม เปลือกอบเชย ใบฝรั่ง ใบ/เปลือกเสียด ใบชา เป็นต้น นอกจากสารเคมีทั้ง ๗ กลุ่มดังกล่าว ในพืชสมุนไพร ยังมีสารประกอบอีกหลายชนิด เช่น

ไขมัน สเตียรอยด์ (steroid) เป็นต้น ซึ่งสารเหล่านี้บางชนิดก็มีสรรพคุณทางยาเช่นกัน^{๖๕}

๒.๓.๖ หลักการเก็บสมุนไพร

หลักทั่วไปในการเก็บสมุนไพร เพื่อใช้ทำยา มีช่วงเวลาที่ทำให้ผลแตกต่างกัน ต้องอาศัยความรู้และประสบการณ์ ดังนี้

๑) ประเภทหัวหรือราก ควรเก็บในช่วงที่พืชหยุดเจริญเติบโต ใบและดอกร่วงหมดหรือในช่วงต้นฤดูหนาวถึงปลายฤดูร้อน เพราะช่วงนี้รากและหัวมีการสะสมปริมาณของตัวยาไว้ค่อนข้างสูง วิธีการเก็บ ควรใช้วิธีขุดอย่างระมัดระวัง

๒) ประเภทใบหรือเก็บทั้งต้น ควรเก็บในช่วงที่พืชเจริญเติบโตมากที่สุด หรือบางชนิดอาจระบุช่วงเวลาการเก็บอย่างชัดเจน เช่น เก็บใบที่ไม่อ่อนหรือแก่จนเกินไป เก็บในช่วงดอกตูม ดอกเริ่มบาน หรือดอกบานเต็มที่ เป็นต้น การกำหนดช่วงเวลาในการเก็บใบจะสัมพันธ์กับใบยาที่มีตัวยามากที่สุด วิธีการเก็บ ใช้วิธีเด็ด เช่น กะเพรา ขลุ่ ฝรั่ง ฟ้ายะลวยโจร เป็นต้น

๓) ประเภทเปลือกต้นและเปลือกกราก เปลือกต้นโดยมากจะเก็บระหว่าง ช่วงฤดูร้อน ต่อกับฤดูฝน ปริมาณยาในพืชสูงและลอกออกง่าย สำหรับการลอกเปลือกต้นนั้น อย่าลอกเปลือกออกทั้งรอบต้น เพราะจะกระทบกระเทือนในการส่งถ่ายอาหารของพืช อาจทำให้ตายได้ ทางที่ดีที่สุดควรลอกจากส่วนกิ่งและแขนงย่อย ไม่ควรลอกออกจากลำต้นของต้นไม้ หรือใช้วิธีลอกออกในลักษณะครึ่งวงกลม ส่วนเปลือกกรากเก็บในช่วงต้นฤดูฝนเหมาะสมที่สุด เนื่องจากการลอกเปลือกต้นหรือเปลือกกราก เป็นผลเสียต่อการเจริญเติบโตของพืช

๔) ประเภทดอก โดยทั่วไป เก็บในช่วงที่ดอกเริ่มบาน แต่บางชนิด เก็บในช่วงดอกตูม เช่น กานพลู เก็บในช่วงเปลี่ยนสีเขียวเป็นสีแดง

^{๖๕} กลุ่มงานพัฒนาวิชาการแพทย์แผนไทยและสมุนไพร สถาบันแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข, *คู่มือประชาชนในการดูแลสุขภาพด้วยการแพทย์แผนไทย*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักกิจการรพมพ้องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึกในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๔๗), หน้า ๑๖๔.

๕) ประเภทผลและเมล็ด พืชสมุนไพรบางอย่างเก็บในช่วงที่ผลยังไม่สุก เช่น ฝรั่ง เก็บผลอ่อน ใช้แก้ท้องร่วง แต่โดยทั่วไปมักเก็บตอนที่ผลแก่เต็มที่ เช่น มะแว้งต้น มะแว้งเครือ ดีปลี เมล็ดพิททอง เมล็ดชุมเห็ดไทย เมล็ดสะแก เป็นต้น^{๖๖}

ในการเก็บพืชสมุนไพรนั้น มีข้อกำหนดตามแบบแผนที่สำคัญมาก เพราะการเก็บพืชสมุนไพร แต่ละประเภท ชนิด และส่วนประกอบของสมุนไพร แต่ละช่วงเวลา มีผลต่อคุณภาพและฤทธิ์ของยาทั้งสิ้น สมุนไพรบางชนิด หากเก็บนอกช่วงเวลา ฤดูกาล ที่กำหนดไว้อาจเป็นช่วงมีพิษหรือสรรพคุณไม่เพียงพอ เมื่อนำมาใช้ย่อมเป็นอันตรายหากเป็นพิษหรือไม่ได้ผลเต็มที่เนื่องจากสรรพคุณไม่เพียงพอ นอกจากนี้ถ้าเก็บมาใช้ไม่ถูกส่วน ก็อาจไม่ได้ฤทธิ์ของยาตามสรรพคุณที่ต้องการได้

๒.๓.๗ หลักการนำสมุนไพรมาใช้

หลักการนำยาสมุนไพรมาใช้ให้ถูกต้อง มีดังนี้

๑) ใช้ให้ถูกต้อง สมุนไพรมักชื่อพ้องหรือซ้ำกันมาก และสมุนไพรเดียวกัน ในบางท้องถิ่นก็เรียกชื่อไม่เหมือนกัน จึงต้องรู้จักสมุนไพร และใช้ให้ถูกต้อง

๒) ใช้ให้ถูกส่วน ต้นสมุนไพร ไม่ว่าจะเป็นราก ใบ ดอก เปลือก ผล และเมล็ดจะมีฤทธิ์ไม่เท่ากัน ผลแก่และผลอ่อน ก็จะมีฤทธิ์แตกต่างกัน ดังนั้น จึงต้องรู้ว่าส่วนใดใช้ เป็นยาได้

๓) ใช้ให้ถูกขนาด สมุนไพรถ้าใช้น้อยไป ก็รักษาไม่ได้ผล แต่ถ้าใช้มากเกินไป ก็อาจเป็นอันตรายหรือเกิดพิษต่อร่างกายได้

๔) ใช้ให้ถูกวิธี สมุนไพรบางชนิดต้องใช้สด บางชนิดต้องใช้ปนกับเหล้า บางชนิดต้องใช้ต้ม จึงจำเป็นต้องรู้จักวิธีใช้ให้ถูกต้อง

๕) ใช้ให้ถูกกับโรค เช่น ท้องผูก ต้องใช้ยาระบาย ถ้าใช้ยาที่มีฤทธิ์ฝาดสมานจะทำให้ท้องผูกมากยิ่งขึ้น^{๖๗}

จากการศึกษาสรุปได้ว่า สมุนไพร แม้จะเป็นสิ่งที่มาจากธรรมชาติ แต่ไม่ได้หมายความว่า จะไม่มีอันตราย หากใช้อย่างไม่ถูกต้องทั้งชนิด ประเภท ปริมาณ หรือส่วนของสมุนไพร ไม่ถูกกับอาการ ไม่ถูกกับโรค หรือใช้กับผู้ที่แพ้สมุนไพรบางชนิด ก็อาจเกิดอันตรายได้ ดังนั้นจึงเป็นความจำเป็นอย่างหนึ่งสำหรับผู้ที่ต้องการใช้สมุนไพรบำบัดโรค จะต้องศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับพืชสมุนไพร นั้น ๆ ก่อนเพื่อป้องกันอันตรายที่อาจจะเกิดขึ้น นอกจากนั้น การนำสมุนไพรมาใช้นั้นยังต้องคำนึงถึง

^{๖๖} เพ็ญภา ทรัพย์เจริญ, การดูแลสุขภาพแบบพึ่งตนเองด้วยยาสมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน, (กรุงเทพมหานคร: ศูนย์พัฒนาตำราการแพทย์แผนไทย มูลนิธิการแพทย์แผนไทยพัฒนา, ๒๕๔๘), หน้า ๒๐.

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

รายละเอียดอื่น ๆ อีกด้วย เช่น ธรรมชาติของสมุนไพรแต่ละชนิด สายพันธุ์ สภาพแวดล้อมในการปลูก ฤดูกาล และช่วงเวลาเก็บ ซึ่งสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นปัจจัยสำคัญต่อการออกฤทธิ์ในการรักษาโรค ซึ่งหากทำไม่ถูกต้องตามหลักวิชาการ คุณภาพของยาสมุนไพรนั้น ๆ ก็จะด้อยประสิทธิภาพ ดังนั้น การใช้สมุนไพรให้ได้ผลดีที่สุดก็ต้องใช้อย่างมีความรู้

๒.๓.๘ การแปรรูปสมุนไพร

สมุนไพรที่ผลิตเป็นผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ สำหรับนำมาใช้ประโยชน์ตามความต้องการของผู้บริโภคนั้น ผู้ผลิตต้องนำสมุนไพรแต่ละประเภทมาทำการแปรรูปก่อน ซึ่งแต่ละส่วนของสมุนไพรจะมีวิธีการแปรรูปที่แตกต่างตามความเหมาะสมของแต่ละส่วนของสมุนไพรเพื่อให้ได้คุณภาพของสมุนไพรที่แปรรูปนั้นตรงตามความต้องการ การนำสมุนไพรมาแปรรูป ดังนี้

๑) การตากแห้ง เป็นวิธีการที่มีประสิทธิภาพและสะดวกเพราะทำง่าย และเก็บรักษาไว้ได้นาน ทั้งยังเป็นการลดน้ำหนัก ปริมาตรและช่วยให้นำไปแปรรูปอย่างอื่นได้ง่าย วิธีการตากแห้ง คือ แขนงพืชสมุนไพรที่ผูกรวมนั้นในท้องที่แห้ง กรณีเป็นราก ลำต้น ผล ที่มีน้ำหนักปนอยู่มาก จำเป็นต้องหั่นให้เป็นชิ้นเล็ก ๆ หรือนำไปผึ่งแดด และต้องการให้แห้งเร็ว จำเป็นต้องใช้อุปกรณ์ช่วย เช่น ตู้อบอุณหภูมิ ๓๕ C - ๖๐ C

๒) การหั่นให้ขนาดเล็กลง ใช้มีดหั่นหรือสับในส่วนที่อ้วนน้ำมาก ๆ เช่น ราก ลำต้น ผล เปลือก ก่อนหรือหลังการตากแห้ง

๓) การบดหรือการป่น เป็นวิธีที่นิยมกันมากเพราะสะดวก ประหยัด และง่ายต่อการนำไปใช้ ซึ่งแพทย์แผนโบราณนิยมใช้ครก หรือกระเบื้องในการป่นพืชสมุนไพรที่ตากแห้งดีแล้ว

๔) การสกัดน้ำมันหอมระเหย พืชสมุนไพรที่มีกลิ่นหอมเนื่องจากการสะสมของน้ำมันหอมระเหยตามส่วนต่าง ๆ ของพืช ซึ่งมีสรรพคุณทางยา เช่น น้ำมันมินต์มีสารเมนทอล จำเป็นต้องสกัดเพื่อนำไปใช้ทางการแพทย์ สำหรับวิธีสกัดน้ำมันหอมระเหย มีหลายวิธี เช่น การกลั่นด้วยไอน้ำ หรือการต้มแล้วกลั่น ที่ชาวบ้านรู้จัก^{๖๘}

การแปรรูปสมุนไพร เป็นการเก็บรักษาสมุนไพรที่เหมาะสม เพื่อให้สามารถนำไปใช้ได้ทันทีเมื่อมีความต้องการ สิ่งที่ต้องระวังคือความชื้น ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดจุลินทรีย์ ดังนั้น ผู้ผลิตจำเป็นต้องตากหรืออบให้แห้งสนิท แต่สำหรับการแปรรูปด้วยการบดหรือป่น หรือด้วยการสกัดเป็นน้ำมันหอมระเหยเป็นทำให้สมุนไพรเก็บรักษาได้นานยิ่งขึ้น

^{๖๘} ประทีปทิพย์ สุกุมลจันทร์, “การพัฒนาบทปฏิบัติการทางวิทยาศาสตร์ เรื่อง การแปรรูปและทดสอบสาร อาหารในพืชสมุนไพร สำหรับนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย”, วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาการมัธยมศึกษา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๕), หน้า ๑๖.

๒.๔ แนวคิด ทฤษฎีการพึ่งพาตนเอง

แนวคิดในการดำรงชีวิตตามหลักการทางพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “อตฺตนาหิ อตฺตโนนาโถ ตนฺตแลเปณ ที่พึ่งแห่งตน”^{๖๙} เป็นคำสอนที่ทรงแสดงให้เห็นว่าได้ทราบถึงการพึ่งพาตนเองก่อนที่จะไปพึ่งพาผู้อื่นนั้น ถือว่าเป็นการนำความรู้ ความสามารถและศักยภาพของตน ออกมาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง จึงได้แนวคิด ทฤษฎีการพึ่งพาตนเองซึ่งมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

๒.๔.๑ ที่มาของแนวคิด

แนวคิดการพึ่งพาตนเอง (self-reliance) เป็นแนวคิด ทฤษฎีที่ ถูกนำมาใช้อย่างกว้างขวาง ในประเทศกลุ่มอัฟริกาตอนใต้ของทะเลทรายซาฮารา (Sub-Saharan Africa) เพื่อใช้แก้ปัญหาความยากจนที่มีอยู่อย่างหนาแน่นของประเทศในแถบนี้ ข้าหลวงใหญ่ผู้ลี้ภัยแห่งสหประชาชาติ (United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR) ได้ให้ความหมายของการพึ่งพาตนเองว่า เป็นการพัฒนาชุมชนที่ผู้ได้รับการ พัฒนามีส่วนร่วมในการตัดสินใจ วางแผน และรับความช่วยเหลือในฐานะที่เป็นหุ้นส่วนของการพัฒนา ไม่ใช่ผู้รับผลการพัฒนา การพึ่งพาตนเองจะสร้างความภาคภูมิใจในตัวเอง และช่วยส่งเสริมศักยภาพความสามารถของชุมชนให้มีพลัง (empowerment) เพื่อการพัฒนา^{๗๐} การพึ่งพาตนเอง จึงมีลักษณะเป็นการพัฒนาที่เน้นการพัฒนารากฐานของท้องถิ่น รวมทั้งทรัพยากรต่าง ๆ ศักยภาพของประชากรและวัฒนธรรมภายในท้องถิ่นอีกด้วย

การพึ่งตนเอง ไม่ใช่การตัดขาดการรับความช่วยเหลือจากภายนอก แต่เป็นการพัฒนาโดยการรับความช่วยเหลือในทางที่จะสนับสนุนให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ โดยมีเป้าหมายเพื่อให้ชุมชนพัฒนา ภายใต้ความเป็นตัวของตัวเองมากที่สุด สำหรับในประเทศไนจีเรีย เริ่มต้นโครงการพึ่งตนเองด้วยการปฏิวัติเขียว เพื่อให้ประเทศมีอาหารบริโภคอย่างเพียงพอ จากนั้นได้มีการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ โดยส่งเสริมให้ภาคเอกชนเข้ามาลงทุน ในโครงสร้างพื้นฐานแทนรัฐบาล ขณะที่รัฐบาลได้แปรรูปองค์กรของรัฐ (parastatal) ให้กลายเป็นเอกชน (privatization) อย่างไรก็ตาม ไนจีเรีย ก็ยังไม่สามารถสร้างให้ประชาชนเป็นเจ้าของทรัพยากรของตนเองได้อย่างแท้จริง ทรัพยากรที่สำคัญยังคงอยู่ในความควบคุมของรัฐบาลและองค์กรพัฒนาเอกชน เช่นเดียวกับการตัดสินใจ

^{๖๙} พ.ร.บ. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๘๒.

^{๗๐} United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), *Handbook for Self-reliance*, (Geneva, 2005), p. 1.

ดำเนิน การโครงการพัฒนาที่ประชาชน ยังไม่สามารถตัดสินใจด้วยตนเองเพราะขาดทักษะ ประสบการณ์และความรู้ โดยผลประโยชน์จากการพัฒนายังคง ตกอยู่กับผู้นำและผู้มีความรู้^{๗๑}

ในการพัฒนาชุมชนของประเทศคาเมรูน มโนทัศน์การพึ่งตนเอง ถูกนำมาใช้ในปี๑๙๙๐ โดยการส่งเสริมของธนาคารโลก และกองทุน การเงินระหว่างประเทศหลังวิกฤตเศรษฐกิจให้รัฐบาล ปรับลดงบประมาณด้านการศึกษา สาธารณสุขและสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ในชนบทลง และหัน มาให้ความสนใจกับการจัดตั้งสถาบันการเงินขนาดเล็กในชนบท ส่งเสริมให้ประชาชนเข้ามามี ส่วนร่วม สำหรับการพัฒนา โดยความร่วมมือกันระหว่างภาครัฐและองค์กรพัฒนาเอกชนนานาชาติ ขณะที่รัฐ หันไปลงทุนด้านโครงสร้างพื้นฐานมีการ วางระบบท่อส่งน้ำ ปรับปรุงถนน สะพาน เน้นการ สร้างความ เข้มแข็งให้กับประชาชนในท้องถิ่นด้วย การให้ความช่วยเหลือทางเทคนิค ทักษะความรู้ และกระตุ้นให้เกิดการช่วยเหลือตนเอง ส่งเสริมให้ภาคเอกชนเข้ามาให้บริการด้านสาธารณสุข และ แหล่งน้ำขนาดเล็กที่จะกระจายไปสู่ชุมชน^{๗๒}

การศึกษายุทธศาสตร์การพึ่งตนเองในชุมชนคนผิวดำ ๔ แห่งในประเทศอัฟริกาใต้พบว่า มีการจัดตั้งโครงการพัฒนา เพื่อส่งเสริมการเกษตรขึ้นในชุมชน โดยองค์กรพัฒนาระหว่างประเทศ บางแห่งจัดตั้งในรูปสหกรณ์ ให้ชาวบ้านในท้องถิ่นเข้าถึงแหล่งเงินทุน และจัดหาตลาดให้กับสินค้าการ เกษตร ได้แก่ มันฝรั่ง กะหล่ำปลี แครอท มีการให้ความช่วยเหลือด้านเมล็ดพันธุ์ และเทคโนโลยีการ เพาะปลูก ฝึกอบรมผู้นำท้องถิ่นให้มีความรู้ในด้านการเกษตรแผนใหม่ อย่างไรก็ตามยุทธศาสตร์การ พึ่งพาตนเองได้นำไปสู่การตัดระบบสวัสดิการทางสังคมลง โดยหันมาส่งเสริมให้ประชาชนช่วยเหลือ ตนเองให้มากขึ้น^{๗๓}

จากการศึกษาที่มาของแนวคิดการพึ่งพาตนเอง จะเห็นได้ว่า มโนทัศน์ของการพึ่งตนเอง เมื่อถูกนำมาใช้ในการพัฒนาจะมีลักษณะสำคัญ คือ การพัฒนาในระดับชุมชนที่คนในชุมชนสามารถ จะพึ่งพาตนเอง ด้วยการค้นหาคำตอบที่มีอยู่ภายในชุมชน ตัดสินใจและลงมือดำเนินการ อย่างมี

^{๗๑} Kim, I., & Isma, M., **Self-Reliance : Key to Sustainable Rural Development in Nigeria.**, (ARPN Journal of Science and Technology, 2013), pp. 585-592.

^{๗๒} Fonchingong, C. C., & Fonjong, L. N., **The Concept of Self-Reliance in Community Development Initiatives in the Cameroon Grassfields.**, (Nordic Journal of African Studies, 2003), pp. 196-219.

^{๗๓} Nel, E., & Binns., **“Rural self-reliance strategies in South Africa : community initiatives and external support in the former black homelands 2”**, (Perspectives on community-based development in Africa, Journal of Rural Studies, 2000), pp. 367-377.

ส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนของตน ที่สำคัญของการพัฒนาจะต้องมาจากคนในชุมชนที่ใช้ภูมิความรู้ที่มีอยู่ หรือเรียกว่า ภูมิปัญญา และลงมือดำเนินการพัฒนาด้วยตนเองร่วมกัน ขณะเดียวกัน รัฐทำหน้าที่ในการให้ความรู้ จัดการฝึกอบรมและลงทุนในโครงการสร้างพื้นฐาน อาจจัดหาเงินกู้ในรูปของสถาบันการเงินพร้อมไปกับการส่งเสริมให้เกิดรายได้จากภาคการเกษตร เพื่อกระตุ้นเศรษฐกิจของท้องถิ่น การพึ่งพาตนเองนั้น ไม่ปฏิเสธการรับความช่วยเหลือจากภายนอก แต่เป็นการพัฒนาโดยการรับความช่วยเหลือในลักษณะสนับสนุนให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ โดยมีเป้าหมายให้ชุมชนพัฒนาภายใต้ความเป็นตัวของตัวเองมากที่สุด

๒.๔.๒ ความหมายของการพึ่งพาตนเอง

การพึ่งพาตนเองนั้น เป็นกระบวนการที่เกิดจากการพัฒนาคนในชุมชนให้มีความรู้ความสามารถด้วยความรู้และศักยภาพของตนเอง เพื่อให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ด้วยความเป็นตัวของตัวเองเป็นการลดความช่วยเหลือและการพึ่งพาในด้านต่าง ๆ จากภายนอกชุมชนอันจะก่อให้เกิดการไหลออกของปัจจัยการผลิตภายในชุมชน แต่เป็นการพัฒนาโดยการรับความช่วยเหลือในลักษณะสนับสนุนให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ โดยมีนักวิชาการ นักพัฒนาได้ให้ความหมายของแนวคิดและทฤษฎีการพึ่งพาตนเองที่เป็นสาระสำคัญ และนำมากล่าวสำหรับการวิจัยในครั้งนี้ดังต่อไปนี้

คณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ได้ให้ความหมายว่า การพึ่งตนเอง หมายถึง การที่บุคคลมีความสามารถในการดำรงตนอยู่ได้อย่างอิสระ มั่นคงสมบูรณ์ และสามารถผันเปลี่ยนไปได้ตามกาลเวลา เพื่อให้เกิดความเหมาะสม สอดคล้อง และสมดุล^{๗๔}

กาญจนา แก้วเทพ ให้ความหมายของการพึ่งตนเอง (Self - Reliance) ไว้ในโครงการหนังสือเล่มของสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ดังนี้

- ๑) เป็นความสามารถที่เป็นตัวของตัวเอง ในทางความคิด โดยมีทัศนคติการมองปัญหาต่าง ๆ การตัดสินใจด้วยตนเอง
- ๒) ในการตัดสินใจดำเนินการ โดยสถาบันของชุมชน หรือองค์กรชุมชน เพื่อประโยชน์ของชุมชน ทั้งในด้านการแก้ปัญหา และในด้านการพัฒนาความเข้มแข็งของชุมชน

^{๗๔} คณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ, ๖๐ ปี ครองราชย์ ประโยชน์สุข ประชาธิปไตย : เศรษฐกิจพอเพียง ปรัชญาชี้ถึงแนวทางการดำรงชีวิต, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงาน กปร., ๒๕๕๙), หน้า ๓-๔.

๓) เป็นการพึ่งตนเองที่ไม่นำไปสู่การพึ่งพา เป็นการพึ่งพาอาศัยกันอย่างรู้เท่าทัน

๔) กรอบการมองจะต้องไม่มุ่งแข่งขันกันหรือไม่มุ่งครอบงำเหนือกว่าแต่เป็นการสู่ความเป็นไทต่อกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน^{๗๕}

ประเวศ วะสี กล่าวว่า การพึ่งตนเองได้ หมายถึง ความเข้มแข็งยั่งยืนเป็นอิสระ การมีภูมิคุ้มกัน เศรษฐกิจกระแสหลักควรเป็นเศรษฐกิจแห่งการพึ่งตนเอง โดยคำนึงถึงพื้นฐานของตนเอง พื้นฐานของสังคม วัฒนธรรม วัฒนธรรมของประเทศใด ก็เป็นจุดแข็งของประเทศนั้น วัฒนธรรมเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ เศรษฐกิจวัฒนธรรม จึงเป็นเศรษฐกิจที่อยู่บนพื้นฐานความเข้มแข็งของตนเอง เศรษฐกิจวัฒนธรรม ไม่ใช่เศรษฐกิจที่ค้าถึงถึงเงินโดด ๆ แต่เป็นเศรษฐกิจที่เชื่อมโยงเป็นบูรณาการกับจิตใจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และการเมืองไปพร้อมกัน^{๗๖}

ไพโรจน์ ภัทรนรากุล กล่าวว่า การพึ่งตนเองของชุมชน หมายถึง การที่ชุมชนมีการรวมกลุ่มใน ลักษณะที่มีสหสัมพันธ์และมีลักษณะพลวัตร มีอำนาจในการตัดสินใจ กำหนดเป้าหมายของชุมชน ใช้ ศักยภาพของชุมชนอย่างเต็มที่ มีความช่วยเหลือเกื้อกูล สามารถใช้ทรัพยากรธรรมชาติ และทักษะ ความรู้ ให้เอื้อต่อการดำรงชีวิตได้อย่างอิสระ มั่นคง สามารถแก้ไขปัญหาและนำการพัฒนาชุมชนเพื่อ บรรลุอุดมการณ์การพึ่งตนเองได้ โดยมีเงื่อนไขและปัจจัยเกื้อหนุนที่สำคัญ คือ จิตสำนึกแห่งการพึ่ง ตนเอง มีกลไกประสานด้านสังคมวัฒนธรรม รวมถึงมีปฏิสัมพันธ์ในเชิงพึ่งพาอาศัยกัน เพื่อให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้อย่างสมบูรณ์^{๗๗}

เสน่ห์ จามริก กล่าวถึงคำว่า “พึ่งตนเอง” หมายถึง ภูมิปัญญาที่จะรู้จักพื้นฐานและศักยภาพของตนเองเพียงพอที่จะเรียนรู้ อย่างมีสติที่จะเลือกสรรวิชาความรู้ รวมทั้งเทคโนโลยีจากภายนอกได้อย่างมีประสิทธิภาพและเหมาะสม และทั้งในขณะเดียวกัน ก็มีวิชาความรู้ของตนเองที่จะเสนอต่อโลกภายนอกด้วย ไม่ใช่เพื่อประกวดประชันหรือช่วงชิงประโยชน์ได้เสียกัน หากเพื่อเป็นสื่อประสาน ประองตองความรู้ ประสบการณ์และประโยชน์ร่วมกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับประชาชาติบ้านใกล้เรือนเคียงและได้เสนอความคิดเห็นเกี่ยวกับตัวชีวิต ในด้านการพึ่งตนเองและการพัฒนาที่ยั่งยืนของชนบท ต้องประกอบด้วย ๒ มิติใหญ่ ๆ คือ

^{๗๕} กาญจนา แก้วเทพ, การพึ่งตนเองศักยภาพในการพัฒนาชนบท, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๓.

^{๗๖} ประเวศ วะสี, **หนทางฝ่าวิกฤตชาติและทางรอดของสังคมไทย**, (กรุงเทพมหานคร: กองทุนส่งเสริมงานวัฒนธรรม สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๔๔), หน้า ๓๒.

^{๗๗} ไพโรจน์ ภัทรนรากุล, “ยุทธศาสตร์การพัฒนาชาติ ตามแนวทางชุมชนพึ่งตนเองแบบยั่งยืน : กรอบนโยบายและตัวแบบการจัดการ”, **วารสารพัฒนบริหารศาสตร์**, ปีที่ ๔๒ ฉบับที่ ๓ (๒๕๔๕): ๑๑.

๑) มิติที่มองที่ละกรอบความคิดเป็นตัวชี้วัด คือ ใช้ปัจจัยภายในชุมชน เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรภายในท้องถิ่น จึงให้ความสำคัญกับการเกษตรทางเลือก เกษตรธรรมชาติเป็นยุทธศาสตร์ระยะยาว

๒) มิติของการพึ่งพาอาศัยกันและกันกับชุมชนภายนอก สิ่งที่สำคัญ คือ ตลาดในชุมชน การสร้างเครือข่ายในเชิงการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันในทางเศรษฐกิจ^{๗๘}

สุเมธ ตันติเวชกุล ได้กล่าวไว้ว่า การพึ่งตนเอง หมายถึง ลักษณะของสังคมที่สามารถอยู่ได้โดยที่ประชาชนในชุมชนนั้น มีความสุขตามอัตภาพ โดยนัยนี้ การพึ่งตนเอง จึงไม่ใช่การที่สังคมดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว โดยไม่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับประเทศอื่น ๆ อีกทั้งแบบแผนของการพึ่งตนเองก็ย่อมมีได้หลากหลาย แล้วแต่ความเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมของแต่ละประเทศ การพัฒนาอย่างพึ่งตนเอง ก็คือการลงทุนด้วยการระดมทรัพยากรทั้งหมดที่มีอยู่ในประเทศและที่สำคัญที่สุดก็คือทรัพยากรบุคคลในประเทศนั่นเอง คำถามที่ว่า ประเทศหนึ่ง ๆ สามารถพัฒนาอย่างพึ่งตนเองได้หรือไม่ ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขที่ว่า เราได้ตั้งมาตรฐานหรือระดับของการพึ่งตนเองไว้อย่างไร มาตรฐานดังกล่าวควรจะสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทางสังคมการเมืองและวัฒนธรรมของประเทศนั้น ๆ^{๗๙}

อำนาจ เมฆนพรัตน์ ได้กล่าวไว้ว่า แนวคิดการพึ่งตนเอง เป็นกระบวนการให้การศึกษาและพัฒนาความสามารถของบุคคล โดยการดัดศักยภาพของบุคคลออกมาใช้ ทำให้สามารถช่วยเหลือตนเองได้มากขึ้น ลดการพึ่งพิงจากภายนอกแต่ยังคงการให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันระหว่างคนในกลุ่มหรือชุมชนซึ่งจะนำไปสู่ชุมชนพึ่งตนเองได้ต่อไป ดังนั้น การพึ่งตนเองในด้านการเกษตรหมายถึง การที่เกษตรกรรู้จักพึ่งตนเองในการผลิต การเกษตรมีรูปแบบการผลิตที่เอื้อประโยชน์และเพิ่มมูลค่าการผลิตทำให้มีความสามารถที่จะพึ่งพาตนเองได้ทางเศรษฐกิจช่วยให้ มีรายได้เพิ่มขึ้น ไม่มีหนี้สินและมีการออมเงินไว้ใช้จ่ายยามฉุกเฉิน มีสิ่งของจำเป็นและเป็นประโยชน์ต่อตนเองและครอบครัว รวมทั้ง เกษตรกรไม่ต้องเดินทางไปหางานต่างถิ่นมีความสามารถในการ

^{๗๘} เสน่ห์ จามริก, **ฐานคิดสู่ทางเลือกใหม่ของสังคมไทย**, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับ ลิซซิง, ๒๕๔๑), หน้า ๑๘๘.

^{๗๙} สุเมธ ตันติเวชกุล, **ปัจจัยทางสังคมกับการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจของไทย**, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๓๐), หน้า ๒๑๔.

ตัดสินใจเรื่องต่าง ๆ ด้วยตนเองสามารถ พิจารณาและคิดค้นวิธีการแก้ไขปัญหาด้วยตนเองได้ในเบื้องต้น^{๘๐}

สรุปได้ว่า การพึ่งพาตนเอง ก็คือ ความสามารถในการคิด การวางแผนการดำรงชีวิต การตัดสินใจด้วยศักยภาพ ที่มีอยู่ของตนเองหรือชุมชน สามารถกำหนดเป้าหมาย และดำเนินการได้อย่างมีประสิทธิภาพ การบริหารจัดการทรัพยากรที่มีอยู่ได้โดยอิสระ ปราศจากการครอบงำ ก่อให้เกิดความสมดุล มั่นคง และมีความยั่งยืน ทำให้เกิดการขับเคลื่อนไปสู่การมีชีวิตที่ดีกว่า

๒.๔.๓ องค์ประกอบของการพึ่งพาตนเอง

ในการพึ่งพาตนเองนั้นมียุทธศาสตร์ประกอบต่าง ๆ ที่สำคัญหลายประการ ซึ่งมีนักวิชาการได้อธิบายไว้ดังต่อไปนี้

สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย ได้ทำการวิจัย การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจในชนบทเพื่อกำหนดกรอบแนวความคิดว่า ชุมชนที่สามารถพึ่งตนเองได้จะต้องประกอบด้วย การพึ่งตนเอง ๕ ด้าน คือ

๑) ด้านเทคโนโลยี (Technology : T) มีลักษณะเหมาะสมในสภาพชนบท ซึ่งอาจ หมายถึงเครื่องมือ เครื่องใช้พื้นบ้านและเทคโนโลยีใหม่ที่มีความทันสมัยหากแต่ควบคุมได้และควร เป็นเทคโนโลยีที่ผ่านการวิจัยและพัฒนาภายในประเทศ

๒) ด้านเศรษฐกิจ (Economic : E) อยู่ในลักษณะที่สามารถสร้างภาวะสมดุลให้เกิด ขึ้นระหว่างความต้องการ และขีดความสามารถการสนองความต้องการเป็นระบบเศรษฐกิจที่มีพัฒนาการต่อเนื่องมีประสิทธิภาพในการแข่งขันกับภายนอก สามารถในการออมและการลงทุนสามารถรวมกลุ่มเพื่อการผลิตและการตลาด ตลอดจนมีการวางแผนสำหรับอนาคตด้วย

๓) ด้านทรัพยากรธรรมชาติ (Resource : R) ควรมีอย่างอุดมสมบูรณ์ หรือสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้อย่างมีดุลยภาพของระบบนิเวศน์ และอยู่ในสภาพที่สามารถฟื้นฟูได้

๔) ด้านจิตใจ (Mental : M) คนในชุมชนควรมีจิตสำนึกในการพึ่งตนเอง มีจิตใจใฝ่รู้ ใฝ่พัฒนา มีความรู้ และสามารถในการประยุกต์ มีคุณภาพ ลดละอบายมุข และมีความขยันหมั่นเพียร

^{๘๐} อำนาจ เมฆนพรัตน์. “การพึ่งตนเองของเกษตรกรในโครงการส่งเสริมการเกษตรแบบผสมผสานของ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร”, **วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๓), หน้า ๑๒.

๕) ด้านสังคมวัฒนธรรม (Social : S) ชุมชนมีภาวะผู้นำดี การมีส่วนร่วมสูงมีความเป็นปึกแผ่นทางสังคม มีองค์กรทางสังคมที่เข้มแข็ง รวมทั้งมีความรู้และข่าวสารที่เท่าทันโลกภายนอก^{๔๑}

ประเภท ๖ ได้กล่าวถึงองค์ประกอบสำคัญ ๕ ประการหรือเบญจขันธ์ของชุมชนในการพัฒนา ชุมชนและสังคมที่พึงประสงค์ซึ่งเป็นหลักการช่วยให้ชุมชนพึ่งตนเองได้ ดังนี้

๑) จิตใจที่เป็นธรรม หมายถึง จิตใจที่มีธรรมะ มีความขยันหมั่นเพียรไม่กลัวลำบาก ไม่โลภมาก มีสันโดษธรรม ไม่จ่ายฟุ่มเฟือย จะกำหนดแบบแผนการผลิต และทำให้เกิดความสมดุลทางเศรษฐกิจ

๒) แบบแผนการผลิต หมายถึง กำหนดแบบแผนการผลิตให้เป็นแบบแผนการผลิตเพื่อกินเอง ใช้เอง ทำให้ต้องทำหลายอย่าง เป็นเกษตรกรรมแบบผสมผสาน ซึ่งทำให้มีกิน มีใช้ครบและธรรมชาติแวดล้อมมีความสมดุล

๓) ความสมดุลของธรรมชาติแวดล้อม หมายถึง ความสมดุลที่เกิดขึ้น เพราะแบบแผนการผลิตที่คำนึงถึงความสมดุลของธรรมชาติแวดล้อม และขึ้นอยู่กับจิตใจมนุษย์ที่ไม่โลภมาก และการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้

๔) การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ หมายถึง เป็นระบบการผลิตแบบใช้เองกินเอง ความสมดุลธรรมชาติกับสิ่งแวดล้อมกับพฤติกรรมที่ไม่ฟุ่มเฟือย ทำให้เศรษฐกิจได้สมดุล พอกิน พอใช้ ไม่ขาดทุน ไม่เป็นหนี้ จึงมีชีวิตที่สงบสุข มีเวลา และไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม

๕) ชีวิตชุมชนและวัฒนธรรมหมายถึงระบบชีวิตที่มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมใกล้ตัวมีอาหารการกินที่เหลือเฟือ มีเวลาที่จะช่วยเหลือกันสังสรรค์กัน และเกิดการผลิตทางวัฒนธรรมของชุมชนขึ้น คือ มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีการช่วยเหลือกัน มีสถาบันทางครอบครัวที่มั่นคง มีการนับถือลำดับอาวุโสและผู้เฒ่าผู้แก่ มีวัดเป็นสถาบันของชุมชนที่ช่วยพัฒนาจิตใจเป็นศูนย์กลางทางการศึกษาทางการสาธารณสุขทางศิลปะและวัฒนธรรม เป็นสถานสังคมสงเคราะห์ และเป็นเครื่องช่วยให้เกิดความสมดุลทางเศรษฐกิจ^{๔๒}

วรรณิ แกมเกตุ ได้สรุปไว้ว่า การพึ่งตนเองของครอบครัวและชุมชน หมายถึง การที่ครอบครัวและชุมชนมีความสามารถในการดำเนินการตอบสนองความต้องการของตนเอง ให้บรรลุเป้าหมายของครอบครัวและชุมชน โดยอาศัยความพยายามและความสามารถของตนเองหรือร่วมมือ

^{๔๑} สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย, “การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจในชนบท”, รายงานการวิจัย, (สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย, ๒๕๓๘), หน้า ๔-๕.

^{๔๒} ประเภท ๖, พุทธเกษตรกรรมกับศาสนาสืบของสังคมไทย, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน, ๒๕๓๐), หน้า ๓๓-๓๕.

กับผู้อื่นที่อยู่ในสถานการณ์เดียวกัน เพื่อให้ครอบครัวและชุมชน สามารถดำรงตนอยู่ได้อย่างมีอิสระ มั่นคง สมบูรณ์ ซึ่งประกอบด้วยการพึ่งพาตนเองใน ๖ ด้าน ได้แก่

๑) การพึ่งพาตนเองด้านเทคโนโลยี (Technological Self-Reliance) หมายถึง การที่ครอบครัว มีเทคโนโลยีที่ใช้ในการประกอบอาชีพหรือการดำรงชีพ ที่เพียงพอทั้งในเชิงปริมาณ และคุณภาพ มีความสามารถในการตัดสินใจเลือกใช้และจัดหา มีความสามารถในการผสมผสานระหว่าง เทคโนโลยีดั้งเดิมกับเทคโนโลยีสมัยใหม่ มีความสามารถในการผลิตเทคโนโลยีพื้นฐานใช้เอง มีความสามารถในการแสวงหาความรู้ด้านเทคโนโลยี และมีความสามารถในการซ่อมแซม หรือ บำรุงรักษา เทคโนโลยีให้อยู่ในสภาพที่ใช้ประโยชน์ได้ตามปกติ ตลอดจนการมีเครือข่ายในการ แลกเปลี่ยนเรียนรู้ ทางด้านเทคโนโลยี

๒) การพึ่งพาตนเองด้านสาธารณสุข (Health Self-Reliance) หมายถึง สมาชิกซึ่งมี พฤติกรรมการดูแลสุขภาพอนามัยที่ดี มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการส่งเสริมสุขภาพ การ ป้องกัน และควบคุมโรค การบำบัดรักษาโรค และการฟื้นฟูสุขภาพอนามัย มีความรู้ความสามารถใน การปฐมพยาบาลผู้ป่วย มีการประกันสุขภาพ มีภาวะการเจ็บป่วยน้อย และหากเกิดการเจ็บป่วย ก็สามารถ เข้ารับบริการด้านสาธารณสุขได้อย่างสะดวกรวดเร็วและมีความสามารถในการส่งต่อ ผู้ป่วยไปยังสถาน บริการสาธารณสุข รวมทั้งมีทรัพยากรเพื่อการสาธารณสุขเบื้องต้น ตลอดจนการมี เครือข่ายในการ แลกเปลี่ยนเรียนรู้ด้านสาธารณสุข

๓) การพึ่งพาตนเองด้านเศรษฐกิจ (Economic Self-Reliance) อันหมายถึง ความสามารถ ในการประกอบการผลิตทางเศรษฐกิจได้อย่างเข้มแข็ง โดยมีปัจจัยการผลิตที่เพียงพอ มีความมั่นคงใน อาชีพ มีอัตราการพึ่งพิงในครอบครัวต่ำ มีอำนาจในการต่อรองและแข่งขันทางเศรษฐกิจ มีสัดส่วน ค่าใช้จ่ายด้านอาหารของครอบครัวที่เหมาะสม มีรายได้สมดุลกับรายจ่าย หรือมีรายได้พอเพียงสามารถ ซื้อหาปัจจัยยังชีพได้ มีการเก็บออมและมีความสามารถในการเพิ่มมูลค่าผลผลิต ตลอดจนการมีเครือ ข่ายในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ทางเศรษฐกิจ

๔) การพึ่งพาตนเองด้านทรัพยากรธรรมชาติ (Natural Resources Self-Reliance) หมายถึง การที่ครอบครัวมีความสามารถในการเข้าถึงแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ ที่มีความอุดมสมบูรณ์ และ เพียงพอ มีความสามารถในการจัดการ และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ได้อย่างคุ้มค่า รวมทั้ง มีความสามารถ ในการบำรุงรักษาทรัพยากรธรรมชาติ ให้ดำรงอยู่และใช้ประโยชน์ได้ในระยะยาว ตลอดจนการมีเครือข่าย หรือการเข้าร่วมกิจกรรมของกลุ่ม/องค์กรที่ดำเนินกิจกรรม ด้านการ อนุรักษ์ ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

๕) การพึ่งพาตนเองด้านจิตใจ (Psychological Self-Reliance) หมายถึง การที่สมาชิกใน ครอบครัวมีความเข้มแข็งทางด้านจิตใจ ในการต่อสู้และแก้ไขปัญหาอุปสรรค ในการหาเลี้ยงชีพ มี

ความสามารถในการคิดวินิจฉัยผลการกระทำของตนเอง มีความมั่นใจในการพึ่งตนเอง มีจิตสำนึกสาธารณะ และมีความคิดริเริ่มที่จะรวมกลุ่มกับผู้อื่นเพื่อการทำงานร่วมกัน

๖) การพึ่งตนเองด้านสังคมวัฒนธรรม (Socio-cultural Self-Reliance) หมายถึง การที่สมาชิกในครอบครัวมีภาวะความเป็นผู้นำสูง มีความสามารถในการปรับตัวและการติดต่อสื่อสารกับผู้อื่น มีการพัฒนาความรู้ ความสามารถของตนเองอยู่เสมอ มีความร่วมมือกันดีระหว่างสมาชิกในครอบครัว มีส่วนร่วมในกิจกรรมชุมชน มีการอนุรักษ์และสืบทอดศิลปวัฒนธรรมอันดีงามของชุมชน มีการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม และการเข้าร่วมกิจกรรมกับเครือข่ายองค์กรทางสังคม^{๘๓}

ยุทธนา ศิริวรรณ ได้สรุปไว้ว่า ทรัพยากรมนุษย์ที่จะมีศักยภาพในการพึ่งตนเองได้นั้น ต้องมีองค์ประกอบที่สำคัญ ๔ ประการ คือ ๑. มีการถือครองที่ดินอย่างสมดุล ๒. ได้รับการฝึกอบรม ๓. มีการศึกษา และ ๔. มีทักษะในการประกอบอาชีพ และจะต้องพึ่ง ตัวเองได้ใน ๕ ด้าน ได้แก่

๑) ด้านเทคโนโลยี คือ การมีความสามารถในการเลือกสรร การใช้ประโยชน์ การอนุรักษ์ และการพัฒนาเทคโนโลยีที่เหมาะสม

๒) ด้านเศรษฐกิจ คือ การมีความสมดุลระหว่างการผลิต และการบริโภค มีขีดความสามารถในการผลิต มีการแลกเปลี่ยนผลผลิตกันภายในชุมชน และมีการรวมกลุ่มกันทางเศรษฐกิจในชุมชน

๓) ด้านทรัพยากรธรรมชาติ คือ การมีทรัพยากรในชุมชนอย่างเพียงพอ มีกรรมสิทธิ์ในทรัพยากร สามารถใช้ประโยชน์ได้ และมีการอนุรักษ์ควบคู่ไปด้วย

๔) ด้านจิตใจ คือ การมีความขยันหมั่นเพียร การเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม และการมีคุณธรรมหรือธรรมะทางศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว

๕) ด้านสังคม คือ สังคมในชุมชนจะต้องมีความเป็นปึกแผ่น คนในชุมชนมีความสามัคคีร่วมทั้งการเมืองหรือสถาบันที่หลากหลายและทำงานร่วมกัน^{๘๔}

จากการศึกษาองค์ประกอบของการพึ่งพาตนเองซึ่งเป็นปัจจัยให้บรรลุเป้าหมาย คือ บุคคลหรือ สังคมที่สามารถอยู่ได้โดยมีความสุขตามอัตภาพ มีประสิทธิภาพ มีการบริหารจัดการ

^{๘๓} วรรณิ แกมเกตุ, “โครงการการพัฒนาตัวบ่งชี้ความสามารถในการพึ่ง ตนเองของครอบครัวและชุมชนชนบท”, รายงานวิจัย, (ภาควิชาการวิจัยการศึกษา คณะครุศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๑๒.

^{๘๔} ยุทธนา ศิริวรรณ. “ศักยภาพในการพึ่งตนเองของชุมชน ชนบทไทย ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีศึกษาชุมชนบ้านสามขา ตำบลคำป่าหลาย อำเภอเมือง จังหวัดมุกดาหาร”, วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนาชนบทศึกษา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๔), หน้า ๒๑๓-๒๑๘.

ทรัพยากรที่มีอยู่ ได้โดยอิสระ ปราศจากการครอบงำ ก่อให้เกิดความสมดุล มั่นคงและมีความยั่งยืน สามารถสรุปได้ว่า องค์ประกอบที่สำคัญได้แก่

๑. การมีจิตใจที่ประกอบด้วยคุณธรรมจริยธรรม
๒. ความรู้ความสามารถเกี่ยวกับภูมิปัญญาในการประกอบอาชีพ
๓. ความรู้ด้านเศรษฐกิจและการบริหารจัดการ
๔. ความสามารถในการใช้เทคโนโลยี
๕. กรรรมสิทธิในทรัพยากรอย่างเพียงพอ

องค์ประกอบเป็นส่วนสำคัญต่อการดำเนินไปสู่วิถีชีวิตการพึ่งพาตนเอง ซึ่งถูกนำมาใช้ใน แนวคิดทฤษฎี การพัฒนาพื้นที่ชนบทให้สามารถพึ่งพาและดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง ซึ่งชนบทเป็นพื้นที่ เต็มเปี่ยมไปด้วย ภูมิปัญญา วัฒนธรรม และรักษาไว้ซึ่งวิถีชีวิตอันงดงามในอดีต พร้อมไปกับการ อนุรักษ์ทรัพยากรทาง ธรรมชาติ และสร้างความยั่งยืนให้กับสิ่งแวดล้อม คนในชุมชนอบอุ่นผูกพัน มีน้ำใจเผื่อแผ่เอื้อเฟื้อกัน เป็นสังคมอุดมคติต่อไป

๒.๔.๔ วิธีการสร้างขีดความสามารถในการพึ่งพาตนเอง

การระดับความรู้ ความสามารถ ความชำนาญ รวมทั้งพฤติกรรม คุณลักษณะและ ทักษะที่มีประสิทธิภาพประสิทธิผล และเพื่อให้บรรลุผลสำเร็จตรงตามวัตถุประสงค์เป้าหมาย ของ การพึ่งพาตนเอง มีดังนี้

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ ได้เสนอกิจกรรมที่จะก่อให้เกิดการสร้างขีดความสามารถ ในการ พึ่งตน เองในชุมชนมี ๕ ประการ คือ

๑) การรวมกลุ่มพึ่งตนเองคือ การที่คนในชุมชนมีการผนึกกำลังหรือการรวมกลุ่มกัน ใน เบื้องต้น โดยการตั้งผู้นำ กลุ่มผู้นำ ชาวบ้าน ที่ปรึกษาหมู่บ้าน แล้วสร้างแนวทางการดำเนินการของ ตามตัวแบบ TERMS ใน ๕ ประเภท คือ ๑. กลุ่มผู้นำด้านเทคโนโลยี ๒. กลุ่มผู้นำด้านเศรษฐกิจ ๓. กลุ่มผู้นำด้านทรัพยากรธรรมชาติ ๔. กลุ่มผู้นำด้านจิตใจ ๕. กลุ่มผู้นำด้านสังคม และการสร้างผู้นำ กลางเพื่อประสานงานกับกลุ่มอื่น ๆ

๒). การสร้างฐานข้อมูลหมู่บ้าน เป็นสิ่งจำเป็น สำหรับการดำเนินการใด ๆ อย่างมี ประสิทธิภาพ ได้แก่ ข้อมูลทั่วไป เช่น ประวัติหมู่บ้าน ท่าเลที่ตั้ง สภาพภูมิอากาศ สภาพภูมิประเทศ เป็นต้น ข้อมูลทรัพยากร เช่น ดิน แหล่งน้ำ ป่าไม้ ถนน ไฟฟ้า ประปา เป็นต้น ข้อมูลเศรษฐกิจ เช่น การผลิตและรายได้ ผลผลิตและราคา ฐานะความเป็นอยู่ สภาพหนี้สิน เป็นต้น ข้อมูลด้านสังคม เช่น ประชากรของหมู่บ้าน ครอบครัวและเครือญาติ ประเพณีการทำงาน การศึกษาและศาสนา การ อนามัยและสาธารณสุข เป็นต้น ข้อมูลการบริหารและการเมือง เช่น ผู้นำหมู่บ้าน องค์การบริหาร ส่วนตำบล กลุ่มและคณะกรรมการกลุ่ม เป็นต้น

๓) การวิเคราะห์หมู่บ้าน คือ การรู้จักและเข้าใจชุมชน ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นในการพัฒนาต่อไป ด้านต่าง ๆ ที่ควรนำมาวิเคราะห์ ได้แก่ ด้านเทคโนโลยีหมู่บ้าน เศรษฐกิจหมู่บ้าน ทรัพยากรหมู่บ้าน จิตใจคนในหมู่บ้าน และการสังคมและวัฒนธรรมของหมู่บ้าน เพื่อจะได้รู้ถึงจุดแข็งและจุดอ่อนของหมู่บ้านและสามารถแก้ปัญหาและพัฒนาได้ถูกต้อง

๔) การวางแผนหมู่บ้าน เพื่อให้งานมีประสิทธิภาพ โดยมีองค์ประกอบสำคัญ ๒ ประการ คือ การมีวัตถุประสงค์และเป้าหมาย และกลยุทธ์และแนวทางบรรลุวัตถุประสงค์และเป้าหมาย วัตถุประสงค์สำคัญของหมู่บ้านมี ๒ ประการ คือ ๑. เพื่อหมู่บ้านตนเอง ได้แก่ การมีสันติสุขและพึ่งตนเองได้ ๒. เพื่อส่วนรวม ได้แก่ ประโยชน์ส่วนรวมและการพัฒนาประเทศ ทั้งนี้เป้าหมายหลักของหมู่บ้าน คือ ความสมดุลของหมู่บ้านและมีเป้าหมายรอง ๕ ประการ คือ ๑. คุณธรรมของหมู่บ้าน ๒. ความพอดีของหมู่บ้าน ๓. ความเป็นธรรมชาติ ๔. ความมีเป้าหมายหลักของหมู่บ้านหมู่บ้าน และ ๕. ความมีเอกลักษณ์และศักดิ์ศรีของหมู่บ้าน^{๔๕}

การสร้างขีดความสามารถในการพึ่งพาตนเองเป็นสิ่งสำคัญ เพราะการบรรลุเป้าหมายนั้น ต้องมีความรู้ ความสามารถ ชำนาญการ เป็นแรงผลักดัน การพึ่งพาตนเองนั้น ต้องสามารถผันเปลี่ยนไปตามปัจจัยและกาลสมัยได้ เพื่อให้เกิดความเหมาะสมสอดคล้องและสมดุล ทำให้บรรลุผลสำเร็จตรงตามวัตถุประสงค์ของเป้าหมาย การพึ่งพาตนเองได้อย่างสมบูรณ์

๒.๔.๕ ประโยชน์ของการพึ่งพาตนเอง

ความสามารถในการเป็นคนพึ่งพาตนเองได้ นับเป็นก้าวใหญ่ในการพัฒนาชีวิตที่มีความสุขและมีศักยภาพนั้น มีกล่าวไว้ดังนี้

โถมสมร เหลือโกศล ได้กล่าวว่า ประโยชน์ของการนำเทคนิคการพึ่งตนเองมาใช้ จะช่วยให้เกิดการพัฒนาดังในระดับจุลภาคและระดับมหภาค คือ

- ๑) ช่วยให้ตระหนักในคุณค่า ความสามารถและพลศักยภาพของตนเอง
- ๒) ช่วยให้คนสามารถคิดและตัดสินใจในเรื่องต่าง ๆ ได้ตนเอง โดยไม่ต้องพึ่งพาจากสิ่งภายนอกหรือบุคคลอื่น แต่มีได้หมายถึงการแยกออกจากผู้อื่น การพึ่งพาผู้อื่นเป็นอย่างรู้เท่าทันและไม่แข่งขัน หรือมุ่งครอบงำเหนือกว่า ทั้งไม่ยินยอมให้ผู้อื่นมาทำกับตนด้วย
- ๓) ประชาชนสามารถแก้ไขปัญหา วิเคราะห์ปัญหาด้วยตนเอง รู้ข้อดี ข้อเสีย ข้อจำกัด และข้อบกพร่องของตนเอง สามารถใช้ทรัพยากรหรือสิ่งที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์ได้

^{๔๕} สัญญา สัญญาวิวัฒน์, การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจในชนบท, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๓๖-๓๗.

๔) การพึ่งตนเองทำให้เกิดการเป็นตัวของตัวเองในความคิด เป็นตัวของตัวเองในทัศนกรรมการมองปัญหาต่าง ๆ

๕) ช่วยให้ชุมชนและประชาชนอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข โดยไม่ต้องยึด หรือมุ่งพึ่งพาระบบภายนอก ถ้ามีกิจกรรมทางเศรษฐกิจก็ทำให้ลักษณะพอเลี้ยงตัวได้ เป็นระบบที่ลดระดับการพึ่งพาจากภายนอกทำให้พออยู่ได้ และประชาชนส่วนใหญ่ได้ประโยชน์

๖) การพึ่งตนเองจะทำให้ประชาชนตื่นตัวในสิทธิและเสรีภาพของเขาเอง สนใจที่จะเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนของตนเองอย่างแท้จริง เพื่อประโยชน์สุขของสังคมส่วนรวม^{๘๖}

ความสามารถในการพึ่งพาตนเองได้ นับเป็นก้าวใหญ่ต่อการพัฒนาชีวิต เพื่อให้มีความสุขและมีประโยชน์ ทำให้สามารถดำรงตนอยู่ได้อย่างอิสระ มั่นคง สมบูรณ์ ซึ่งการพึ่งตนเองได้นั้น มีทั้งในระดับบุคคลและชุมชน เป็นหนทางแห่งการสร้างสรรค์และจัดปัญหา ทั้งส่วนตนและร่วมกันของชุมชนเพื่อให้บรรลุผลสำเร็จตรงตามวัตถุประสงค์ โดยไม่ต้องยึดหรือมุ่งพึ่งพาระบบภายนอก ซึ่งเป็นเป้าหมายของการพึ่งพาตนเองได้อย่างสมบูรณ์

๒.๕ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษา ภูมิปัญญาเชิงพุทธ ในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น ในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้างานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

กนกพร ฉิมพลี ได้สรุปไว้ว่า ภูมิปัญญามี ๒ ลักษณะคือ ลักษณะที่เป็นรูปธรรม ได้แก่ วัตถุและการกระทำทั้งหลายและอีกลักษณะหนึ่งที่เป็นนามธรรม คือ ความรู้ ความสามารถ ความเชื่อหรือแนวทางในการแก้ปัญหา และป้องกันปัญหา รวมทั้งการสร้างความสุขสงบให้กับชีวิตมนุษย์นั่นเอง นอกจากนี้ ภูมิปัญญาจะต้องประกอบด้วยกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับการเรียนรู้ซึ่งจะทำให้เกิดความเข้าใจ ในเรื่องภูมิปัญญา และรู้ว่าภูมิปัญญามีลักษณะเป็นการผสมผสานการเรียนรู้ จากที่มาของความรู้ที่หลากหลาย โดยไม่ยึดติดอยู่กับความรู้ชนิดใดชนิดหนึ่งอย่างเดียว และการเรียนรู้ต้องมีการกระทำ อย่างต่อเนื่อง จึงเรียกว่าเป็น Situated Knowledge นั่นคือ ต้องเป็นสถานการณ์ที่มีกระบวนการ ต่อเนื่องและต้องมีการปรับตัวเพื่อให้สามารถดำเนินชีวิตอยู่ได้ด้วยความเข้าใจ

^{๘๖} โฉมสมร เหลือโกศล, คำนิยมพื้นฐานเรื่องการพึ่งตนเองกับการอบรมเลี้ยงดู, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๑), หน้า ๓๔.

ตนเอง เข้าใจโลก และมี ความสามารถในการปรับตัวพร้อม ๆ กับมีจุดยืนที่หนักแน่นมั่นคงในทางที่ดีงามและถูกต้อง^{๘๗}

เพ็ญภา ทรัพย์เจริญ ได้กล่าวถึง ยาสมุนไพรไว้ว่า ยาสมุนไพรเป็นผลิตภัณฑ์หรือยาที่สามารถก่อให้เกิดการพึ่งตนเองของชุมชนอีกระดับหนึ่ง ในช่วงที่ผ่านมา กระทรวงสาธารณสุขได้มีนโยบายส่งเสริมการผลิตและการใช้สมุนไพร ทั้งในระดับอุตสาหกรรมและในรูปสาธารณสุขมูลฐานในระดับอุตสาหกรรมนั้น ปัจจุบัน องค์การเภสัชกรรมได้ผลิตยาสมุนไพรสำเร็จรูปหลายชนิด เช่น กระเทียมสกัด ขมิ้นเป็นแคปซูล ไฟลิจิซาล ยาแก้ไอมะแว้ง ยาระบายมะขามแขก เป็นต้น ซึ่งสนับสนุนในระบบบริการสาธารณสุขของรัฐและประชาชน การแพทย์แผนไทย และสมุนไพรชุมชน รวมทั้งมีคลินิกบริการด้านการแพทย์แผนไทยในโรงพยาบาลชุมชนและสถานีนานามัย^{๘๘}

ประดิษฐ์ จิระเดชประไพ ได้ทำการศึกษาเรื่อง การดำรงอยู่และปรับเปลี่ยนของระบบการแพทย์พื้นบ้าน ศึกษากรณีการใช้สมุนไพร ในจังหวัดพิษณุโลก ได้กล่าวถึงภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการรักษาโรคว่า ยาสมุนไพร มีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับไสยศาสตร์ โดยเริ่มตั้งแต่การปลูกก็ต้องเป็นไปตามฤกษ์ยาม เมื่อจะเก็บมาประกอบยาก็ต้องเก็บตามฤกษ์ยามด้วย ในเวลาที่จะรักษาก็จะใช้คาถาอาคมช่วยปลูกเสกประกอบไปด้วย เพราะช่วงเวลาที่เหมาะสมสมุนไพรจะมีฤทธิ์ทางยาสูง ทำให้คนรุ่นหลังเห็นเป็นสิ่งมั่งงาย แต่ถ้าพิจารณาดูให้ดี จะเห็นว่าการใช้ไสยศาสตร์เข้ามาเกี่ยวข้อง เป็นเรื่องของจิตวิทยาอย่างหนึ่งรวมทั้งเป็นวิทยาศาสตร์ด้วย ยาสมุนไพรจึงเป็นการรักษาทางกาย การใช้คาถา อาคมจึงเป็นการรักษาอาการทางใจ^{๘๙}

รานี อุปรา ศึกษาเรื่อง ภูมิปัญญาท้องถิ่น ในการใช้สมุนไพรพื้นบ้านของชุมชนปกากะญอ บ้านแม่แสน้อย อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ มีวัตถุประสงค์เพื่อ

- ๑) ศึกษาภูมิปัญญาในการใช้สมุนไพรพื้นบ้านของชุมชน
- ๒) ศึกษาปัญหาและอุปสรรคในการใช้สมุนไพรพื้นบ้านของชุมชนและ

^{๘๗} กนกพร ฉิมพลี, “รูปแบบการจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านหัตถกรรมเครื่องจักสาน: กรณีศึกษาวิสาหกิจชุมชน จังหวัดนครราชสีมา”, วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนาสังคมและการจัดการสิ่งแวดล้อม, (บัณฑิตวิทยาลัย: สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๓.

^{๘๘} เพ็ญภา ทรัพย์เจริญ, การนวดไทยสำหรับเจ้าหน้าที่สาธารณสุข: สรุปรายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการ, (กรุงเทพมหานคร: กระทรวงสาธารณสุข), ๒๕๓๗, หน้า ๑.

^{๘๙} ประดิษฐ์ จิระเดชประไพ, “การดำรงอยู่และปรับเปลี่ยนของระบบการแพทย์พื้นบ้าน ศึกษากรณีการใช้ยาสมุนไพรในจังหวัดพิษณุโลก”, วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, ๒๕๔๐), หน้า ๑๕.

๓) ศึกษาวิธีการสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านสมุนไพรของชุมชน

ผลการศึกษาพบว่า ภูมิปัญญาในการใช้สมุนไพรพื้นบ้านของชุมชนบ้านแม่แฮน้อย แฝงอยู่ในวิถีชีวิตประจำวันของชาวบ้านกลุ่มต่าง ๆ ได้แก่ ผู้อาวุโส พ่อบ้าน แม่บ้าน เยาวชนและเด็ก ซึ่งมีภูมิปัญญา ในการใช้สมุนไพรที่แตกต่างกัน ส่วนปัญหาและอุปสรรคในการใช้สมุนไพรพื้นบ้านของชุมชน พบว่า ในปัจจุบันวิถีการดำรงชีพของชาวบ้านแม่แฮน้อย เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมหลายด้าน เช่น การปลูกผักและไม้ผลที่ใช้สารเคมีมากขึ้น เมื่อเจ็บป่วยชาวบ้านนิยมซื้อยาแผนปัจจุบัน เป็นต้น นอกจากนี้วิธีการสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านสมุนไพรของชุมชนแม่แฮน้อย เริ่มจาก

๑) การแสวงหาชาวบ้านที่สนใจฟื้นฟูสมุนไพรพื้นบ้าน ซึ่งต่อมาได้รวมตัวกันเป็น “กลุ่มสมุนไพรชุมชน”

๒) มีการสร้างความเข้าใจร่วมกันในกระบวนการเรียนรู้

๓) มีการดำเนินกิจกรรมการเรียนรู้ให้สอดคล้องกับกลุ่มเป้าหมาย และ

๔) การขยายผลในหมู่บ้านอื่น ๆ ซึ่งกิจกรรมเหล่านี้ ทำให้ชาวบ้านเห็นคุณค่าของสมุนไพรพื้นบ้านมากขึ้น ซึ่งทำให้เกิดการฟื้นฟูและขยายผลมากขึ้น^{๙๐}

ศิริกุล ดำรงมณี ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “เศรษฐกิจพอเพียงกับวิถีชีวิตแบบพุทธ” พบว่า เศรษฐกิจพอเพียงเป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิตในด้านเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรม ไม่ใช่ทฤษฎีทางเศรษฐกิจ ศาสตร์ที่มุ่งเฉพาะกำไรสูงสุด หรือประโยชน์สูงสุด แนวทางของเศรษฐกิจพอเพียง อาจไม่ใช่ระบบเศรษฐกิจที่ดีที่สุด ที่จะสามารถนำพาให้คนในสังคมนั้น ๆ ประสบกับความอยู่ดีมีสุขได้อย่างสมบูรณ์ที่สุด แต่เศรษฐกิจพอเพียงสามารถอุ้มชูให้เศรษฐกิจฟื้นตัวได้ นำไปสู่การแก้ปัญหาและป้องกันปัญหาทางเศรษฐกิจและสังคมก่อนที่จะเกิด ด้วยการให้ความเข้าใจในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง เช่น ภาควิชาการ เกษตรใช้วิถีชีวิตแบบไทยที่มีเป้าหมายเน้นความพออยู่พอกิน ความพอประมาณ ความสมดุล และทางสายกลางสอดคล้องกับหลักพุทธธรรมในการดำเนินชีวิต ภาคอุตสาหกรรมมีการผนวกแนวคิดการคืนประโยชน์ให้แก่สังคมและสิ่งแวดล้อม ภาคการค้าระหว่างประเทศประกอบด้วยความพอประมาณและมีเหตุผล ภาคการบริการควรมีผู้ดำเนินการที่มีคุณภาพ ขยัน ซื่อสัตย์ อดทน เน้นการใช้ปัจจัยการผลิตในประเทศให้เกิดประโยชน์สูงสุด ตลอดจนเศรษฐกิจพอเพียงสามารถเสริมส่วนที่เป็น

^{๙๐} รานี อุปรา, “ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สมุนไพรพื้นบ้านของชุมชนปากะเกะน้อย บ้านแม่แฮน้อย อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่”, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๗), หน้า ๑๒๔-๑๒๗.

ข้อด้อยของเศรษฐกิจระบบทุนนิยม ทั้งด้านการกระจายรายได้ ความมั่นคงในอาหาร ปัญหาการผูกขาด และ ผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม^{๙๑}

ธวัชชัย พินิจใหม่ และคณะ ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่องการพึ่งตนเองของวิสาหกิจชุมชน : กรณีศึกษา วิสาหกิจชุมชนแปรรูปสมุนไพรพื้นบ้านนาโพธิ์ ตำบลท่าแร่ อำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี จากการศึกษาพบว่า

๑) การพึ่งตนเองทางด้านเทคโนโลยี กลุ่มใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นจากการถ่ายทอดของบรรพบุรุษควบคู่ไปกับการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่อย่างสมดุล มาพัฒนาเป็นผลิตภัณฑ์จากสมุนไพรได้ ๕ กลุ่มผลิตภัณฑ์ และกลุ่มได้สร้างความเชื่อมั่นในผลิตภัณฑ์ของกลุ่ม โดยการขอรับรองมาตรฐานการผลิตตามหลักเกณฑ์และวิธีการที่ดีในการผลิต (GMP) และมาตรฐานเลขสารบบอาหาร (อย.)

๒) การพึ่งตนเองทางด้านเศรษฐกิจ กลุ่มมีการซื้อขายพืชสมุนไพรภายในชุมชนและกลุ่มได้เปิด โอกาสให้สมาชิกนำผลิตภัณฑ์ของกลุ่มไปจำหน่ายต่อ เพื่อเป็นการสร้างรายได้และเกิดประโยชน์ร่วม กันระหว่างสมาชิกและกลุ่ม

๓) การพึ่งตนเองด้านทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชน โดยกลุ่มจะมีการปลูกพืชสมุนไพรไว้ ใช้เองเป็นหลัก มีการถ่ายทอดความรู้ให้กับคนในชุมชน มีการจัดตั้งศูนย์เรียนรู้ และมีการซื้อสมุนไพร จากภายนอกชุมชน ถ้าสมาชิกกลุ่มและคนในชุมชนไม่สามารถผลิตสมุนไพรชนิดนั้นได้ด้วยตนเอง

๔) การพึ่งตนเองทางด้านจิตใจ กลุ่มมีจิตใจที่แน่วแน่ที่ไม่ใช้สารเคมีในการผลิตสมุนไพร สมาชิก มีจิตใจที่เอื้อเฟื้อและเสียสละเพื่อส่วนรวม

๕) การพึ่งตนเองทางด้านสังคม โดยการช่วยเหลือซึ่งกันภายในชุมชน ด้วยการสร้างอาชีพให้กับ สมาชิกและคนในชุมชน^{๙๒}

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง สรุปได้ว่า ภูมิปัญญาสมุนไพรเป็นความรู้ที่มี ลักษณะผสมผสานการเรียนรู้และปรับตัวโดยการใช้สมุนไพรที่มีอยู่ตามธรรมชาติเพื่อแก้ปัญหาสุขภาพ ให้ดำเนินชีวิตอยู่ด้วยความเข้าใจตนเองเข้าใจโลก มีจุดยืนที่หนักแน่นมั่นคงในทางที่เที่ยง

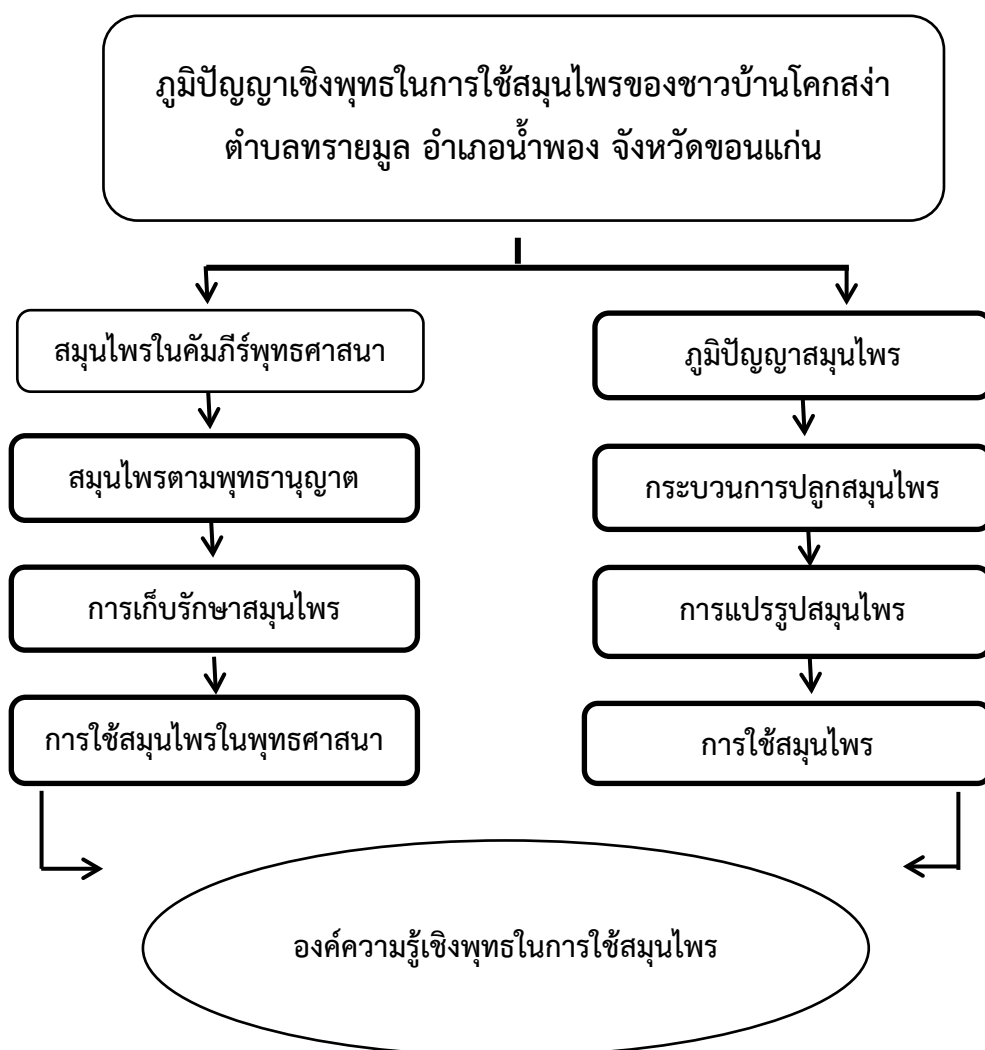
^{๙๑} ศิริกุล ดำรงมณี, “เศรษฐกิจพอเพียงกับวิถีชีวิตแบบพุทธ”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖), บทคัดย่อ.

^{๙๒} ธวัชชัย พินิจใหม่ และคณะ, “การพึ่งตนเองของวิสาหกิจชุมชน : กรณีศึกษา วิสาหกิจชุมชนแปรรูปสมุนไพรพื้นบ้านนาโพธิ์ ตำบลท่าแร่ อำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี”, วารสารการวิจัยเพื่อพัฒนาชุมชน (มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์) Journal of Community Development Research (Humanities and Social Sciences), ปีที่ ๑๐ ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม-กันยายน, ๒๕๖๐): ๗๐.

ถูกต้อง และนำศักยภาพและทรัพยากรที่มีอยู่มาใช้ให้เกิดประโยชน์ในรูปแบบของการพึ่งพาตนเอง พัฒนาคุณภาพชีวิตตามแนวทางพระพุทธศาสนา การดำเนินชีวิตเชิงพุทธมีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะเป็นศูนย์กลางบริหารการกระทำทางกาย วาจา ใจให้ถูกต้อง เพื่อเป็นสิ่งนำทางหรือเป็นตัวควบคุมการปฏิบัติในแง่อื่น ๆ เมื่อมีการเลี้ยงชีพถูกต้องแล้วก็ช่วยให้รู้จักพูดดีทำดี คิดดี แก้ปัญหาเป็นหรือดำเนินชีวิตเป็นด้วย

๒.๖ กรอบแนวคิดการวิจัย

จากการศึกษาแนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง จึงได้ข้อสรุปเกี่ยวกับปัจจัยต่าง ๆ ที่มีผลต่อกระบวนการปลูกและ ภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของชาวบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น โดยมีกรอบแนวคิดที่ใช้ในการศึกษาวิจัย ดังนี้

ภาพประกอบ ๒.๑ แผนผังมโนทัศน์กรอบแนวคิดการวิจัย

บทที่ ๓

วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยนี้ มุ่งที่จะศึกษาบริบทชุมชน กระบวนการปลูกสมุนไพรและภูมิปัญญาเชิงพุทธ ในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น ซึ่งได้เล็งชีฟตามกรอบหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาจนเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต และจะได้กล่าวถึงสาระสำคัญที่เกี่ยวกับวิธีการดำเนินการศึกษาค้นคว้า ได้แก่ รูปแบบการวิจัย พื้นที่วิจัยและประชากรผู้ให้ข้อมูล ระยะเวลาการวิจัย เครื่องมือในการวิจัย การเก็บรวบรวมข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล วิธีการศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง เพื่อนำมากำหนดเป็นคำถามใน การวิจัย จากนั้นจึงลงพื้นที่เพื่อเก็บข้อมูลภาคสนาม สำหรับนำข้อมูลมาวิเคราะห์เขียนสรุป และนำเสนอข้อมูลเชิงพรรณนาในแต่ละประเด็นตามวัตถุประสงค์ในการวิจัยที่ตั้งไว้ ตามลำดับดังนี้

๓.๑ รูปแบบการวิจัย

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการศึกษา ผู้ศึกษาวิจัยใช้รูปแบบการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ผู้วิจัยทำการศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง เพื่อนำมากำหนดเป็นคำถามในการวิจัย จากนั้นจึงได้ลงพื้นที่เพื่อเก็บข้อมูลภาคสนามแบบสัมภาษณ์ (Interview) ซึ่งเป็นเครื่องมือที่ในการศึกษาและรวบรวมข้อมูล โดยใช้การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) สำหรับประชากรผู้ให้ข้อมูล โดยมีเนื้อหาสำคัญ เช่น ความเป็นมา ภูมิปัญญา แนวคิด หลักการ รูปแบบ กระบวนการเลี้ยงชีพ และคุณธรรมจริยธรรม แนวคิดที่ใช้ในการดำเนินชีวิตของ ชาวบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

๓.๒ พื้นที่การวิจัยและประชากร

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ได้กำหนดพื้นที่การวิจัยและประชากรสำหรับให้ข้อมูลสำคัญ ดังนี้

๓.๒.๑ พื้นที่วิจัย ในการวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดพื้นที่ ที่จะใช้เป็นกรณีศึกษาคือหมู่บ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

๓.๒.๒ ประชากรผู้ให้ข้อมูล สำหรับประชากรผู้ให้ข้อมูลผู้วิจัยได้ทำการกำหนดโดยการสุรหากลุ่มตัวอย่างเพื่อใช้ในการวิจัย ซึ่งใช้วิธีการแบบเจาะจง (Purposive Sampling) ประกอบด้วย

(๑) ผู้นำชุมชนบ้านโคกสง่า ได้แก่ ผู้ใหญ่บ้าน, ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน	จำนวน ๓ คน
(๒) บุคคลสำคัญของชุมชนคือ ปราชญ์ชาวบ้าน	จำนวน ๒ คน
(๓) หมอยาพื้นบ้าน	จำนวน ๖ คน
(๔) ผู้ประกอบการค้ายาสมุนไพร	จำนวน ๔ คน
(๕) ชาวบ้านโคกสง่า	จำนวน ๑๐ คน

รวม ๒๕ คน

๓.๓ ระยะเวลาการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ใช้เวลาในการศึกษาและเก็บรวบรวมข้อมูล ตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๖๑ ถึง เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๖๒

๓.๔ เครื่องมือการวิจัย

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลที่สมบูรณ์ และได้ข้อเท็จจริงจากชุมชนที่ศึกษาวิจัย ครอบคลุมประเด็นอย่างครบถ้วน ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยที่มุ่งศึกษา จึงได้กำหนดเครื่องมือในการศึกษาและรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยได้กำหนดวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล จากผู้ให้ข้อมูล โดยวิธีการถาม การจดบันทึก การบันทึกเสียง และกล้องถ่ายภาพ ตลอดจนการใช้แบบสัมภาษณ์ ในการเก็บรวบรวมข้อมูลเพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลตามวัตถุประสงค์

๓.๔.๑ เครื่องมือในการวิจัย

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลที่สมบูรณ์ และได้ข้อเท็จจริงจากชุมชนที่ศึกษาวิจัย ครอบคลุมประเด็นอย่างครบถ้วน ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยที่มุ่งศึกษา จึงได้กำหนดเครื่องมือในการศึกษาและรวบรวมข้อมูลดังนี้เครื่องมือการวิจัย

๑. เครื่องมือในการวิจัย (แบบสัมภาษณ์)

๒. กล้องถ่ายรูป

๓. เครื่องบันทึกเสียง

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลที่สมบูรณ์ และได้ข้อเท็จจริงจากชุมชนที่ศึกษาวิจัย ครอบคลุมประเด็นอย่างครบถ้วน ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยที่มุ่งศึกษา จึงได้กำหนดเครื่องมือในการศึกษาและรวบรวมข้อมูลดังนี้

๓.๔.๒ การสร้างเครื่องมือ

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ได้กำหนดแบบสัมภาษณ์เพื่อให้ได้มาซึ่งคำตอบที่เป็นจริง และข้อมูลครอบคลุมตามประเด็นครบถ้วนสมบูรณ์ สำหรับนำข้อมูลมาวิเคราะห์เขียนสรุปและนำเสนอข้อมูลในแต่ละประเด็นตามวัตถุประสงค์ในการวิจัยที่ตั้งไว้โดยมีขั้นตอน ดังนี้

- ๑) ทำแบบสัมภาษณ์ตามวัตถุประสงค์การวิจัย
- ๒) นำเสนอแบบสัมภาษณ์ต่ออาจารย์ที่ปรึกษาเพื่อตรวจสอบความถูกต้อง
- ๓) นำแบบสัมภาษณ์กลับมาแก้ไขตามคำแนะนำของอาจารย์ที่ปรึกษา
- ๔) นำเสนอแบบสัมภาษณ์ต่อผู้ทรงคุณ ๓ ท่าน เพื่อตรวจสอบความถูกต้องได้รายละเอียดตรงตามเนื้อหา คือ

๑. ผศ.ดร.ประยูร แสงใส

๒. ผศ.ดร.สุวิน ทองปั้น

๓. ผศ.ดร.จรัส ลีกา

๕) นำแบบสัมภาษณ์มาแก้ไขตามคำแนะนำของผู้ทรงคุณวุฒิ

๖) นำแบบสัมภาษณ์ลงใช้กับกลุ่มเป้าหมาย

เพื่อให้ได้ข้อเท็จจริง รวมทั้งเป็นการลดช่องว่างระหว่างผู้วิจัยกับกลุ่มเป้าหมายให้ได้มีโอกาสคุ้นเคยกันมากขึ้นเสมือนผู้วิจัยเป็นคนในชุมชนและเนื่องจากในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ใช้รูปแบบการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-Depth Interview) เป็นเครื่องมือที่ใช้ในการศึกษาและรวบรวมข้อมูล

๓.๕ การเก็บรวบรวมข้อมูล

การวิจัยครั้งนี้ ได้กำหนดวิธีการที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบด้วย ๒ ประเด็นหลัก คือ การรวบรวมข้อมูลด้านเอกสาร และการรวบรวมข้อมูลจากการสอบถาม ซึ่งเป็นเครื่องมือที่ใช้ในการ ศึกษาโดยดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลที่ได้จากการศึกษาและสัมภาษณ์นำมาวิเคราะห์สังเคราะห์และเขียนงานวิจัย พร้อมความเห็นของผู้วิจัย ทั้งนี้ มุ่งตอบวัตถุประสงค์และปัญหาที่ต้องการทราบ โดยมีรายละเอียดดังนี้

๓.๔.๑ การศึกษาจากข้อมูลเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้ศึกษาหลักแนวคิดทฤษฎีต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาครั้งนี้ เพื่อใช้เป็นกรอบแนวคิดในการศึกษาและประกอบการอธิบายโดยศึกษาจาก

๑) ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูล จากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ตำราวิชาการ และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๒) ศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่มีผู้ศึกษาไว้ในแง่มุมต่าง ๆ บทความ วารสาร สืบค้นหาข้อมูลจากสื่ออิเล็กทรอนิกส์ และมีการศึกษาทบทวนเอกสารต่าง ๆ ได้แก่ สารนิพนธ์ วิทยานิพนธ์ รายงานการวิจัย บทความและเอกสารทางวิชาการ เอกสารจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องทั้งจากภาครัฐและเอกชน

๓.๔.๒ การเก็บรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์ (Interview) โดยการทำเรื่องขอหนังสือรับรองและแนะนำตัวจากมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อขอความร่วมมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลไปยังผู้ให้ข้อมูลสำคัญ โดยผู้วิจัยจะทำการเก็บรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์ทั้งหมดที่ได้จึงนำมาดำเนินการตามขั้นตอนการวิจัยต่อไป

๑) ผู้วิจัยกำหนดวันเวลาและสถานที่ในการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants)

๒) ผู้วิจัยดำเนินการสัมภาษณ์ โดยใช้วิธีการจดบันทึกการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) และการบันทึกเสียง

๓) ผู้วิจัยรวบรวมข้อมูลจากผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) แล้วนำมาวิเคราะห์พร้อมทั้งแยกแยะจับประเด็นที่เกี่ยวข้อง กับการวิจัยเพื่อให้ข้อมูลนั้น เป็นไปตามระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research)

๓.๖ การวิเคราะห์ข้อมูล

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ใช้การวิเคราะห์ข้อมูลวิธีการเชิงคุณภาพโดยเป็นการวิเคราะห์ข้อมูลแบบบรรยายและพรรณนา (Descriptive Research) การนำเสนอข้อมูลการวิจัย จะอยู่ในลักษณะการพรรณนาความ (Descriptive presentation) ประกอบภาพถ่ายและการพรรณนาความ ประกอบการบรรยายเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยเครื่องมือเก็บข้อมูลใช้แนวคำถามซึ่งผู้วิจัยกำหนดดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูลเมื่อผู้วิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลทั้งเอกสารและภาคสนามได้เพียงพอต่อการศึกษตามวัตถุประสงค์บ้างแล้ว ผู้วิจัยได้ทำการวิเคราะห์ข้อมูลขั้นต้น โดยนำมาจัดหมวดหมู่ให้เป็นระเบียบตามเค้าโครงเรื่องแล้วสรุปออกมา เพื่อเป็นแนวทางในการวิเคราะห์และหาข้อมูลเพิ่มเติมต่อไป หลังจากนั้นอาจมีการเก็บรวบรวมข้อมูลเพิ่มเติมในส่วนที่ยังไม่สมบูรณ์ โดยการ

สัมภาษณ์เข้าไปในบางประเด็นที่เป็นประโยชน์ต่อการวิเคราะห์ข้อมูลมากขึ้น และทำการวิเคราะห์ข้อมูลอีกครั้งหนึ่งซึ่งให้ได้ข้อมูลที่ถูกต้องและเป็นจริงมากที่สุด

๓.๖ สรุปกระบวนการวิจัย

ในการสรุปกระบวนการวิจัยนี้ ผู้วิจัยจะนำข้อมูลที่ได้จากการวิเคราะห์อย่างสมบูรณ์แล้ว มาทำการเขียนพรรณนาความ ดังต่อไปนี้

- ๑) บทสรุปที่เป็นการวิเคราะห์ในลักษณะรวบยอด หรือเป็นประเด็นสำคัญ
- ๒) อภิปรายความเห็นของผู้วิจัย
- ๓) ข้อเสนอแนะ ซึ่งแบ่งออกเป็นข้อเสนอแนะในการแก้ไขปัญหาในเรื่องของวิจัย และข้อเสนอแนะของผู้ที่สนใจในการดำเนินการคนต่อไป

บทที่ ๔

ผลการศึกษาวิจัย

การเสนอผลการวิจัยเชิงคุณภาพครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ใช้การสนทนาและแบบสัมภาษณ์เพื่อการวิจัยสำหรับประชากรผู้ให้ข้อมูลสำคัญ โดยศึกษากระบวนการปลูกสมุนไพรและภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น เพื่อให้เกิดความเข้าใจในประเด็นของเนื้อหาที่ทำการศึกษอย่างครบถ้วนสมบูรณ์ จึงได้รายงานผลการวิจัยโดยแบ่งออกเป็น ๔ ประเด็นหลัก ได้แก่

๔.๑ ประวัติความเป็นมาและบริบทชุมชนของบ้านโคกสง่า

๔.๒ กระบวนการปลูกสมุนไพรของบ้านโคกสง่า

๔.๓ ภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า

๔.๔ องค์ความรู้จากการวิจัย

มีรายละเอียดแต่ละประเด็น ดังต่อไปนี้

๔.๑ บริบทชุมชนและประวัติความเป็นมาของบ้านโคกสง่า

การศึกษาบริบทของชุมชนที่เป็นพื้นที่เป้าหมายในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้วิจัยทำการศึกษาภายใต้ข้อมูลที่สำคัญ ๆ ทั้งหมด ๒ ประเด็น คือ ๑) รายละเอียดพื้นที่ศึกษา ได้แก่ ที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ พื้นที่และประชากร ระบบนิเวศวิทยา สถาบันศึกษาและองค์กรศาสนา การคมนาคมและสาธารณูปโภค วัฒนธรรมและประเพณีท้องถิ่น ลักษณะการประกอบอาชีพ เป็นต้น ซึ่งผู้วิจัยจึงได้หาข้อมูลจากการสัมภาษณ์ผู้นำหมู่บ้านเป็นหลัก ๒) ข้อมูลประวัติความเป็นมาของชุมชนและภูมิปัญญาสมุนไพร ซึ่งได้จากการสัมภาษณ์ประชากรผู้ให้ข้อมูล มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๔.๑.๑ รายละเอียดของพื้นที่ศึกษา

๔.๑.๑.๑ ประวัติความเป็นมาชุมชน

หมู่บ้านโคกสง่าก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๐ เป็นหมู่บ้านที่มีความเป็นมายาวนานถึง ๑๒๑ ปี เริ่มมีผู้ใหญ่บ้านคนแรกในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ สภาพภูมิประเทศเป็นที่ราบสูง พื้นที่โดยทั่วไปเป็น

ที่ลุ่มที่ดอนมีป่าไม้อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกทำไร่นาเลี้ยงสัตว์ หมู่บ้านแห่งนี้เมื่อแรกตั้งมีจำนวน ๕ ครัวเรือน โดยกลุ่มหัวหน้าครอบครัวประมาณ ๕ คน ได้แก่ พ่อใหญ่หล่อน อนุสุริยา พ่อจารย์สุบิน วอแพง นายฮ้อยบุญมา หาญฟ้ารุ่ง พ่อใหญ่ทิดนันทน์ แก้วพิลา (หลวงภูวนาถ) และพ่อใหญ่ไหม ซึ่งทั้ง ๕ ครอบครัว ย้ายมาจากบ้านหนองบัวบาน ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง ซึ่งอยู่ห่างจากบ้านโคกสง่าประมาณ ๓ กิโลเมตร ทั้ง ๕ ท่าน ได้ร่วมกันแสวงหาแหล่งทำมาหากินที่มีแหล่งน้ำธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์เพื่อเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ได้ตลอดปี และได้แผ้วถางป่าเพื่อก่อตั้งบ้านเรือนบุกเบิกเป็นที่ทำกิน ทำนาปลูกข้าวเลี้ยงสัตว์และอื่น ๆ เลี้ยงครอบครัว ได้พร้อมใจกันตั้งหมู่บ้านขึ้นครั้งแรกชื่อว่า หมู่บ้านชำหมูหรือบางคนก็เรียกว่า บ้านโนนหมากหญ้า เนื่องจากแต่เดิมบริเวณที่ตั้งของหมู่บ้านเป็นเนินเตี้ย มีต้นหญ้าปกคลุมและเป็นพื้นที่ที่สัตว์ป่าออกมาหากิน โดยเฉพาะหมูป่าที่มีจำนวนมาก จึงเรียกตามสภาพพื้นที่ และต่อมาประมาณ ๒ ปี มีผู้คนอพยพเข้ามาอยู่เพิ่มขึ้นเป็นชุมชนใหญ่ขึ้น ในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ ผู้ใหญ่บ้านหนองบัวบาน ได้ปรึกษานายอึ้ง ทายิดา กำนันตำบลทรายมูล เพื่อที่จะแยกและตั้งหมู่บ้านใหม่ ตลอดทั้งปรึกษาชาวบ้านเพื่อขอตั้งและเปลี่ยนชื่อหมู่บ้าน จึงได้มีการแต่งตั้งผู้ใหญ่บ้านคนแรกขึ้นคือ นายผิว แสงชัย และเปลี่ยนชื่อหมู่บ้านใหม่เป็นบ้านโคกสง่า ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน มีผู้ใหญ่บ้านตั้งแต่อดีตมาจำนวน ๑๐ คน จนถึงคนที่ ๑๑ คือ นายบัวบาล อดทน เป็นผู้ใหญ่บ้านคนปัจจุบัน

สภาวะสุขภาพของชาวบ้านโคกสง่าในสมัยอดีตส่วนใหญ่ เมื่อมีกรณีเจ็บป่วยนิยมนำรักษาด้วยสมุนไพรพื้นบ้าน มีการใช้คาถาเป่าเพื่อรักษาโรคต่าง ๆ หายบ้าง ไม่หายบ้าง เนื่องจากสมัยนั้นชาวบ้านไม่นิยมไปใช้บริการรักษาพยาบาลในโรงพยาบาลของรัฐเนื่องจากอยู่ไกล ต่อมามีการตั้งสถานีอนามัยบ้านหนองหัวขึ้น ปัจจุบันเป็นโรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบลบ้านหนองหัว (รพสต.) ทำให้ชาวบ้านได้รับความสะดวกและเข้าถึงระบบบริการสุขภาพของรัฐมากยิ่งขึ้น แต่ก็ยังคงมีการรักษาภูมิปัญญาสมุนไพรพื้นบ้านและการร่ายยาสมุนไพรตามจังหวัดต่าง ๆ เหมือนอดีต^๑

การแก้ไขปัญหาความขัดแย้งต่าง ๆ ในชุมชน ผู้ใหญ่บ้านและผู้อาวุโส จะมีการนำคู่กรณีมาคุยกันเพื่อไกล่เกลี่ยประนีประนอมและให้การอบรมสั่งสอน ซึ่งส่วนใหญ่ สามารถยุติลงด้วยดีงานเทศกาลต่าง ๆ ไม่ค่อยมีเรื่องราวทะเลาะวิวาทเนื่องจากผู้ใหญ่บ้าน และกำนันเข้มงวดเอาจริงเอาจังในการดูแลความสงบเรียบร้อย หากเกิดกรณีการลักขโมยในหมู่บ้าน ชาวบ้านมีการช่วยกันตามหาและจับผู้ที่เป็นขโมยส่งเจ้าหน้าที่ตำรวจทันที^๒

^๑ สัมภาษณ์ นายทองปาน เหลาหอม, ปราชญ์ชาวบ้าน/หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๘ มกราคม ๒๕๖๒.

^๒ สัมภาษณ์, นายทองพูล ป้องขาวพล, ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านโคกสง่า, ๑๐ มกราคม ๒๕๖๒.

๔.๑.๑.๒ ที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ พื้นที่ และประชากร

บ้านโคกสง่า ตั้งอยู่บนบริเวณที่ราบสูงเนินเขาอยู่ห่างจากตัวจังหวัดขอนแก่น ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ในพิกัดเส้นละติจูดที่ ๑๖ องศา ๔๑ ลิปดาเหนือ และเส้นลองจิจูดที่ ๑๐๒ องศา ๕๖ ลิปดาตะวันออก หรือก็คือ หมู่ที่ ๖ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น มีอาณาเขตติดต่อกับพื้นที่ใกล้เคียงคือ

ทิศเหนือ ติดกับ ตำบลพังทวย โดยมีถนนสายน้ำพอง-กระนวนคั่น

(ทางหลวงหมายเลข ๒๐๓๙)

ทิศใต้ ติดกับ บ้านหนองบัวบาน หมู่ที่ ๕

ทิศตะวันออก ติดกับ ตำบลบัวเงิน (ฐานบินน้ำพอง)

ทิศตะวันตก ติดกับ บ้านนางาม หมู่ที่ ๔ , บ้านหนองหว้า หมู่ที่ ๑๐

มีพื้นที่ทั้งหมดประมาณ ๑,๑๔๕ ไร่ ปัจจุบันมีจำนวน ๑๖๗ ครัวเรือน มีประชากร ๗๔๒ คน เป็นชาย ๓๖๔ คน และเป็นหญิง ๓๗๘ คน^๓

๔.๑.๑.๓ ระบบนิเวศวิทยา

บ้านโคกสง่า เป็นหมู่บ้านตั้งอยู่บนดอนชายป่าละเมาะและป่าไม้ เบญจพรรณ พื้นดินไม่อุ้มน้ำ แต่มีฝนตกตามฤดูกาล ส่วนมากได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ที่นำฝนมาตกทั่วบริเวณในปริมาณไม่น้อยกว่าที่อื่น ๆ เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นดินร่วนปนทรายจึงไม่สามารถที่จะอุ้มน้ำและพื้นที่ไม่ชุ่มฉ่ำเหมือนในฤดูฝน ในฤดูร้อนจะแห้งแล้งและจะหนาวเย็นเป็นเวลานานในสามของปี ดังนั้น พื้นดินหลายแห่งที่ห่างไกลแหล่งน้ำจะแห้งแล้ง พืชพันธุ์ต่าง ๆ จะเติบโตได้ยาก จากการสังเกตของผู้วิจัยพบว่า บ้านโคกสง่าเป็นหมู่บ้านที่ไม่มีระบบคลองชลประทานไหลผ่านอาศัยเพียงแหล่งน้ำตามธรรมชาติในการเพาะปลูก ส่วนมากเป็นพืชที่ปลูกโดยอาศัยน้ำในฤดูฝน เช่น ว่างุ่นหรือพืชล้มลุก ซึ่ง สามารถปลูกได้ในท้องถื่นและทำนาได้ปีละครั้งโดยอาศัยปริมาณน้ำฝนตามธรรมชาติ แต่ก็ยังมีป่าไม้เบญจพรรณที่เป็นระบบนิเวศในการดึงดูดฝนมาตกตามฤดูกาลจากป่าไม้ และแหล่งน้ำธรรมชาติก็เกื้อหนุนให้มีแหล่งอาหารอันประกอบด้วยพืชผักและสัตว์ต่าง ๆ ที่เป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติที่ชุมชนนี้ได้อาศัยในการเลี้ยงชีพตลอดมาโดยมีพื้นที่ที่กั้นไว้เป็นสาธารณะและใช้ประโยชน์ร่วมกันของชาวบ้านทั้งหมดประมาณ ๔๘ ไร่ ๑ งาน ๓ ตารางวา^๔

^๓ สัมภาษณ์ นายบัวบาล อุดทน, ผู้ใหญ่บ้านโคกสง่า, ๘ มกราคม ๒๕๖๒.

^๔ สัมภาษณ์ นายอุดม ป้องขาวพล, ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านโคกสง่า, ๘ มกราคม ๒๕๖๒.

๔.๑.๑.๔ สถาบันการศึกษาและองค์กรศาสนา

สถาบันการศึกษา มีโรงเรียนบ้านโคกสง่านางาม อยู่ในสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาขอนแก่น เขต ๔ เป็นโรงเรียนระดับอนุบาล-ประถมศึกษา ซึ่งมีเขตพื้นที่ให้บริการการศึกษาแก่เยาวชนในตำบลทรายมูล ๒ หมู่บ้าน คือ หมู่ที่ ๔ บ้านนางาม และหมู่ที่ ๖ บ้านโคกสง่า

องค์กรศาสนา ชาวบ้านโคกสง่าทั้งหมดนับถือศาสนาพุทธ โดยมีวัดประจำหมู่บ้าน คือ วัดศรีธรรมา เป็นวัดสังกัดคณะสงฆ์มหานิกาย ซึ่งเดิมเคยใช้เป็นสถานที่ในการแสดงงูและขายสมุนไพร ปัจจุบันได้ใช้เป็นที่พักพิงเกี่ยวกับการประชาสัมพันธ์ต่าง ๆ ของหน่วยงานราชการ เช่น การปกครอง การเกษตร การสาธารณสุข เป็นต้น

๔.๑.๑.๕ การคมนาคมและสาธารณูปโภค

บ้านโคกสง่าห่างจากที่ว่าการอำเภอน้ำพองไปทางทิศตะวันออกประมาณ ๑๐ กิโลเมตร ห่างจากศาลากลางจังหวัดขอนแก่น ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๕๐ กิโลเมตร การเดินทางมาที่หมู่บ้านโคกสง่า จากเมืองขอนแก่น จะใช้เส้นทาง ถนนมิตรภาพ (เส้นทางหมายเลข ๒ สายขอนแก่น-อุดรธานี) ผ่านโรงพยาบาลน้ำพอง พอมาถึงหลักกิโลเมตรที่ ๓๓ ให้กลับรถผ่านเทศบาลตำบลน้ำพอง เลี้ยวซ้ายเข้าทางไปอำเภอกะนวน ถนนหมายเลข ๒๐๓๙ (น้ำพอง-กะนวน) ถึงหลักกิโลเมตรที่ ๑๔ (ระยะทาง ๑๔ กม.) สังเกตเห็นป้อมตำรวจพักอยู่ด้านซ้ายมือ ด้านขวามือจะมองเห็นป้ายหมู่บ้านจงอาง เลี้ยวขวาไปตามถนนเข้าไปประมาณ ๑.๒ กม. ผ่านวัดสระแก้ว บ้านนางาม ถัดจากวัดจะเป็นสี่แยก ที่อ่านหนังสือพิมพ์ประจำหมู่บ้าน เลี้ยวซ้าย ตรงไปประมาณ ๖๐๐ เมตร ก็จะถึงหมู่บ้านโคกสง่า

ปัจจุบันมีสาธารณูปโภคหรือบริการสาธารณะที่จัดทำเพื่ออำนวยความสะดวกแก่ประชาชนหรือสิ่งอุปโภคที่จำเป็นต่อการดำเนินชีวิต ได้แก่ ไฟฟ้าจากการผลิตกระแสไฟฟ้าพลังน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์ ซึ่งได้ใช้มาตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๕๒๖ การประปาภายในหมู่บ้านโดยกรมทรัพยากรธรณีได้เข้ามาขุดเจาะน้ำบาดาลให้กับหมู่บ้านจนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๕๓๗ กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุขได้ทำการสร้างถังกรองน้ำและหอเก็บน้ำให้กับหมู่บ้านโคกสง่า ซึ่งได้กระจายน้ำประปาให้แก่หมู่ ๔ และหมู่ ๕ ด้วย ส่วนการโทรคมนาคมมีบริการเครือข่ายสัญญาณโทรศัพท์เป็นต้น

๔.๑.๑.๖ วัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่น

ประเพณีและวัฒนธรรมของชุมชนของบ้านโคกสง่าได้ยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมาตั้งแต่อดีตชาวบ้านเรียกว่า “ฮีต” คือสิ่งที่ต้องปฏิบัติทุก ๆ เดือนในรอบ ๑ ปี เรียกว่า “ฮีตสิบสอง” มีเอกลักษณ์เป็นของหมู่บ้านที่คนส่วนใหญ่จะรู้จักกันในนาม “หมู่บ้านจงอาง” เพราะชุมชนมีวิถีชีวิต

แตกต่างจากหมู่บ้านอื่น ๆ คือ การเพาะเลี้ยงอนุรักษ์งูจงอางเพื่อใช้ในการแสดง ขณะออกเร่ขายยาสมุนไพรและมีการฝึกเยาวชนในหมู่บ้านให้มีความคุ้นเคยกับงู เพื่อให้สามารถแสดงโชว์กับงูได้ ถือเป็นการสืบทอดวิชาความรู้ภูมิปัญญาบรรพบุรุษให้คงอยู่คู่บ้านโคกสง่าตลอดไป

งานวันงูจงอาง จัดขึ้นที่หมู่บ้านโคกสง่าในช่วงเทศกาลสงกรานต์ ระหว่างวันที่ ๑๒-๑๖ เมษายน ของทุก ๆ ปี มีกิจกรรมการจัดงาน เช่น การเจริญพระพุทธมนต์ การสรงน้ำพระ ขบวนแห่พระพุทธรูป แห่นางสงกรานต์ แห่งูจงอางไปตามถนนรอบหมู่บ้านสิ้นสุดที่เวทีการแสดง มีพิธีบายศรีสู่ขวัญ ประพาดธิดา งูจงอาง การแสดงศิลปการต่อสู้ระหว่าง คนกับงูจงอาง ครั้งยิ่งใหญ่ที่สุดในรอบปี เนื่องจากชาวบ้านโคกสง่าทุกคนที่ออกจากหมู่บ้านไปแสดงงูเร่ขายสมุนไพรต่างพร้อมใจกันกลับมาแสดงร่วมกันในวันสงกรานต์ มีการสาธิตว่านและยาสมุนไพรชนิดต่าง ๆ พร้อมจำหน่ายโดยกลุ่มชาวบ้าน นอกจากนี้ยังมีการแสดงมหรสพอื่น ๆ เช่น หมอลำซิ่ง ภาพยนตร์ เป็นการแสดงรื่นเริงให้ชาวบ้านใกล้เคียงมาร่วมสนุกด้วย^๕

๔.๑.๑.๗ อาชีพของชาวบ้านโคกสง่า

อาชีพหลัก คือ ทำไร่อ้อย ทำนา ปลูกยางพารา เลี้ยงสัตว์ เช่น สุกร ไก่ และโค ส่วนอาชีพเสริมที่ทำรายได้ให้กับชุมชน คือ การผลิตยาสมุนไพรออกจำหน่าย

๔.๑.๒ ประวัติความเป็นมาการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า

๔.๑.๒.๑ ประวัติภูมิปัญญาการใช้สมุนไพร

การใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่าเกิดขึ้นจากภูมิปัญญาชาวบ้านที่ทำอาชีพนี้มาตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๙๔ โดยนายเคน ยงลา หัวหน้าครอบครัวหนึ่งที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านโคกสง่า ซึ่งได้ตำรายาสมุนไพรประเภทรากไม้และว่านต่าง ๆ มาจากญาติผู้ใหญ่ทางจังหวัดร้อยเอ็ดและมีว่านพญารูมอยู่ด้วย เนื่องจากพ่อใหญ่เคน ยงลา เป็นคนที่ไม่ค่อยเชื่ออะไรง่าย ๆ นอกจากได้ทดลองให้เห็นผลด้วยตนเองก่อนจึงจะมีความเชื่อเช่น สมุนไพรเลือดสามรากซึ่งมีสรรพคุณใช้แทนการอยู่ไฟหลังคลอดบุตรใหม่ ๆ เป็นยาแก้แม่ลูกอ่อนมีอาการผิวดำแดงเป็นยาฟอกเลือดสร้างโลหิตและปะสน้ำมันนอกจากจะใช้แก้อาการเจ็บป่วยกับคนแล้ว นายเคน ยงลา ยังเคยทดลองกับสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมอื่น ๆ เช่น โค กระบือ ม้า และสุนัข สรรพคุณได้ผลเป็นที่น่าพอใจยิ่ง โดยใช้สมุนไพร ๓ ชนิด ซึ่งใช้ชื่อว่า ยาสามราก และผู้ที่ให้ว่านพญารูมแก่นายเคน ยงลา ทั้งได้เล่าสรรพคุณของว่านพญารูมว่าสามารถใช้ในการรักษาอาการของผู้ที่ถูกงูมีพิษกัด และแมลงสัตว์กัดต่อยหรือก็คือช่วยรักษาอาการ

^๕ สัมภาษณ์ นายวิเชียร วอแพง, นายชาลี พระเมือง, ชาวบ้าน/ผู้แสดงโชว์งูจงอาง, ๑๐ มกราคม ๒๕๖๒.

ปวดจากพิษของสัตว์ได้ทุกชนิดนั่นเอง ทำให้นายเคน ยงลา ได้นำสมุนไพรสามรากนี้ไปเร่ขายตามหมู่บ้านต่าง ๆ และได้นำว่านพญาภูไปด้วยทุกครั้ง แต่ก่อนการขายยาสมุนไพรเป็นไปด้วยความยากลำบาก ต้องขึ้นบนบ้านแทบทุกหลังคาเรือนเพื่อโฆษณาสรรพคุณของยาทำให้เสียเวลาและขายได้น้อยมาก จึงได้คิดหาวิธีที่จะเอาคนมารวมในสถานที่เดียวกันเพื่อความสะดวกในการโฆษณาสรรพคุณของสมุนไพรที่นำมาจำหน่าย ในครั้งแรกได้คิดวิธีนำงูเห่ามาทำการแสดงให้ชาวบ้านดูก่อนการขายสมุนไพรเพราะเคยเห็นการนำงูเห่ามาเล่นกลตามหมู่บ้านต่าง ๆ แต่งูเห่าสามารถพันพิษได้ในระยะไกล จึงเปลี่ยนมาเป็นงูจงอางแทนและนำงูจงอางใส่ลังไม้ไปด้วย เพื่อทำการแสดงให้คนมาดูจำนวนมากแล้วจึงโฆษณา ได้ทำการจำหน่ายสมุนไพรทั้งที่หมู่บ้านโคกสง่าและเร่ขายไปตามจังหวัดต่าง ๆ และจากการเร่ขายตามหมู่บ้านในจังหวัดต่าง ๆ ซึ่งแต่ละหมู่บ้านจะมีหมอยาพื้นบ้าน ที่มีความชำนาญในตัวสมุนไพรและสูตรสมุนไพรอื่น ๆ ทำให้เกิดการพูดคุยแลกเปลี่ยนถ่ายทอดความรู้วิธีการใช้สมุนไพรที่มีสรรพคุณในการรักษาเพิ่มเติมอีกหลายชนิดเกิดเป็นความรู้ในการใช้สมุนไพรเพื่อการบำบัดรักษาโรคอย่างอื่น นอกเหนือจากความรู้ในการใช้สมุนไพรที่มีอยู่เดิม ปัจจุบันได้มีการนำสมุนไพรมาทำการแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์เพื่อใช้ในการบำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยหลายชนิด^๖

๔.๑.๒.๒ หน่วยธุรกิจและความสัมพันธ์ของสมุนไพรกับชุมชน

หมู่บ้านโคกสง่าแห่งนี้ แต่แรกมีว่านสมุนไพรที่ขึ้นชื่อคือว่านถอนพิษงูเรียกอีก อย่างหนึ่งว่า ว่านพญาภู ชาวบ้านนิยมนำมาฝนทาบริเวณข้อมือ แขน ขาหรือจุดที่มีอาการปวดเมื่อย ปัจจุบันบ้านโคกสง่าได้พัฒนาเป็นผลิตภัณฑ์ที่ทำจากสมุนไพรสกัดจากว่านพญาภูและว่านหัวสดอื่น ๆ เพื่อความสะดวกในการนำไปใช้ ทั้งรูปแบบของน้ำมันสมุนไพรแก้อาการปวดเมื่อย ยาหม่องเพื่อใช้ในการบรรเทาอาการปวด ถอนพิษจากแมลงสัตว์กัดต่อย ยาต้มช่วยให้รู้สึกสดชื่น แก้อาการเวียนศีรษะ หน้ามืด ผลิตภัณฑ์ (OTOP) คลายเส้นแก้ปวดเมื่อย โรคเก๊า เหน็บชา เคล็ดขัดยอก และมีผลิตภัณฑ์แปรรูปจากสมุนไพรอื่น ๆ อีกหลายชนิด เช่น สมุนไพรยาต้ม ยาดอง ยาบารุง ยาต้มโบราณสกัดจากไม้สมุนไพร ยาหม่องสมุนไพรเสลดพังพอน สมุนไพรสำหรับขงดื่ม และสมุนไพรสำหรับรักษาอาการเจ็บป่วยตามตำรับยาต่าง ๆ เป็นต้น จำหน่ายที่ร้านค้าชุมชนสมุนไพรภูมิปัญญาบ้านโคกสง่า (หมู่บ้านงูจงอาง) ซึ่งผลิตและจำหน่ายอีกหลายชนิดในรูปแบบต่าง ๆ โดยได้รับความร่วมมือและสนับสนุนจากพัฒนาการอำเภอหนองน้ำพองและมหาวิทยาลัยขอนแก่นที่ได้เข้ามาประสานงานและให้คำปรึกษาในรูปแบบการผลิต ออกแบบบรรจุภัณฑ์ พัฒนาผลิตภัณฑ์และได้ทำการจดทะเบียนเป็นวิสาหกิจชุมชน^๗

^๖ สัมภาษณ์ นายทองปาน เหลาหอม, ปราชญ์ชาวบ้าน/หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๘ มกราคม ๒๕๖๒.

^๗ สัมภาษณ์ นายวิชัย คัมภีระ, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๘ มกราคม ๒๕๖๒.

๔.๑.๒.๓ แหล่งจำหน่ายสมุนไพร

สินค้าผลิตภัณฑ์จากสมุนไพรต่าง ๆ จะนำมาจัดจำหน่ายภายในร้านค้าชุมชนสมุนไพรภูมิปัญญาบ้านโคกสง่า (หมู่บ้านจงอาจ) แผนกยาสมุนไพร ตั้งอยู่รอบบริเวณสถานที่แสดงการอนุรักษ์บ้านโคกสง่าและยังมีการนำผลิตภัณฑ์สมุนไพรไปออกร้านตามห้างสรรพสินค้าหรืองานแสดงสินค้าเมืองทองธานี งานประจำปี เช่น งานกาชาดจังหวัดและการขายทางสื่ออินเทอร์เน็ต เช่น ไลน์ เฟสบุ๊ก ในนามสมุนไพรนาคา แผนกสมุนไพรกลุ่มเลี้ยงจงอาจ เป็นต้น

๔.๒ กระบวนการปลูกสมุนไพรของบ้านโคกสง่า

การปลูกพืชสมุนไพรของบ้านโคกสง่าเป็นสิ่งจำเป็นปัจจุบันมีการนำพืชสมุนไพรมาใช้ประโยชน์มากขึ้น มีการปลูกพืชสมุนไพรสำหรับใช้ภายในชุมชน เนื่องจากยาสมุนไพรเป็นทรัพยากรที่หาได้ในท้องถิ่นปลอดภัยกว่าการใช้ยาแผนปัจจุบัน ได้มีการส่งเสริมให้ผลิตเป็นอุตสาหกรรมในครัวเรือนและธุรกิจชุมชน อันจะทำให้เกิดการพึ่งตนเองด้านสุขภาพอนามัยของคนในชาติลดการนำเข้าผลิตภัณฑ์ยาจากต่างประเทศ การปลูกพืชสมุนไพรยังมีส่วนช่วยให้สิ่งแวดล้อมของชุมชนดีขึ้นอีกด้วย สมุนไพรบางอย่างก็สามารถปลูกได้เอง ซึ่งกระบวนการปลูกสมุนไพร มีดังนี้

๔.๒.๑ การปลูกสมุนไพรควรมีความรู้ในตัวสมุนไพร

ความรู้เกี่ยวกับสมุนไพร ถือเป็นองค์ความรู้ที่เก่าแก่ของบ้านโคกสง่าและการที่จะนำสมุนไพรชนิดต่าง ๆ มาปลูกเพื่อใช้ในการรักษาโรคได้ ก่อนอื่นจะต้องเรียนรู้ว่าสมุนไพรชนิดใดใช้รักษาโรคใดได้หรือชนิดใดสามารถทดแทนหรือเสริมด้วยได้เพราะคุณสมบัติหรือสรรพคุณของยาสมุนไพร บางอย่างก็เหมือนกันใช้แทนกันได้ บางอย่างต่างกัน จึงต้องกำหนดจดจำรายละเอียดต่าง ๆ

“เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๙ เคยได้เข้าอบรมหลักสูตรพิเศษการใช้สมุนไพร
โครงการในพระราชดำรินของในหลวงรัชกาลที่ ๙ คนที่มีความรู้หรือ
อยากรู้เกี่ยวกับสมุนไพร ก็ไปเข้าอบรมกันที่วัดศรีนวล ในขอนแก่น
ความรู้ในสมุนไพรแต่ละตัวสำคัญมาก เพราะบางอย่างก็แทนกันได้
เช่นโคคลานกับเถาเอ็นอ่อน เอาเครือหรือเถาใช้แก้ปวดเมื่อยคลาย
เส้นเอ็น อันนี้เราต้องรู้จักส่วนที่ใช้และสรรพคุณของยา”^๘

^๘ สัมภาษณ์ นายทองปาน เหลาหอม, ปราชญ์ชาวบ้าน/หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๑ มกราคม ๒๕๖๒.

การใช้สมุนไพรจะต้องใช้ให้ถูกส่วน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับชนิดและปริมาณของสมุนไพรแต่ละอย่าง สมุนไพรบางชนิดต้องใช้สด บางชนิดต้องตากแห้งและบางชนิดใช้ได้ทั้งสดและแห้ง เพราะว่าในแต่ละส่วนแต่ละชนิดของสมุนไพร จะมีตัวยาหรือสารประกอบที่มีสรรพคุณแตกต่างกัน ซึ่งจะมีผลต่อการบำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยแต่ละอาการได้

สมุนไพรที่เป็นวานใช้แต่หัวอย่างเดียวส่วนชนิดและปริมาณของสมุนไพรที่จะนำมาใช้ต้องให้ถูกส่วนเช่น ราก ต้น ใบ หรือเปลือกอันนี้ สมัดใหญ่ ราก ใช้ขับเลือด ขับพยาธิหรือใช้แก้ไข้ก็ได้ จะใช้เป็นยากระจายเลือดลม ใช้ทั้งเปลือกกระพี้แก่น มีสร้อน ขับลมส่วนใบมีรสชา อกร้อน ใช้กระจายเลือดลมให้เดินสะดวกแก้ลมอัมพฤกษ์อัมพาตได้^๙

ปลูกสมุนไพร ต้องรู้จักใช้สมุนไพรให้ถูกวิธีแต่ละตัวไม่เหมือนกันบางอย่างต้องใช้หัวสด ใบสด บางชนิดต้องใช้ต้ม บางอย่างใช้หัวสดฝนเช่น ไพล บางอย่างต้องตากแห้ง เมื่อใช้เอามาบดฝน เช่นส่วนที่เป็นราก บางอย่างก็เอาหัวสดเคี้ยวเป็นน้ำมัน^{๑๐}

การที่จะปลูกสมุนไพรต้องมีความรู้ว่าปลูกแล้วจะเอาไปใช้อย่างไร ส่วนไหนมีสรรพคุณอย่างไร ส่วนใหญ่ความรู้การใช้สมุนไพรได้มาจากหมอยาเก่า ๆ ที่เป็นบรรพบุรุษประกอบอาชีพหมอยาพื้นบ้าน ซึ่งส่วนต่าง ๆ ของสมุนไพรที่นำมาใช้ได้คือ ราก หัว ต้น ใบ ดอก ผล เป็นต้น

“ถ้าจะปลูกก็ต้องรู้จักว่าเอาไปใช้อะไรได้ เช่น ปลูกว่านงูก็จะเอา หัวไปใช้เป็นยา ยังมีหัวว่านนางคำ ชักมดลูก ว่านไฟหรือว่านไพล มหาเมฆ เพชรกลับ ขมิ้นชัน เป็นยาทั้งหมด บางอย่างรักษาภายนอกใช้เป็นยาทา บางอย่างต้มกินรักษาภายใน”^{๑๑}

“ส่วนใหญ่ความรู้สมุนไพรก็ได้มาจากหมอยาเก่า ๆ สมัยก่อนก็ไปหาเก็บตามป่าก็มี เช่น ต้นหมักม่อ ต้นสีดาป่า หมักม่อนี้ เอาแก่นกับรากมาต้มแก้ไข้”^{๑๒}

“เจตมูลเพลิงมีขาวกับแดง ต้องสังเกตดี ๆ ที่ต่างกันก็คือ สีดอกนี้ ขาวกับดอกสีแดงจะเอาส่วนที่เป็นรากมาใช้เป็นยาขับลมบำรุงธาตุ เจตมูลเพลิงแดงเป็นยารสร้อน ระวังห้ามใช้กับหญิงที่กำลังตั้งท้อง เด็ดขาดเพราะจะทำให้แท้ง”^{๑๓}

^๙ สัมภาษณ์ นายกิตติคุณ อนุสุริยา, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๑ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๑๐} สัมภาษณ์ นายอ่อนสี วอแพง, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๑ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๑๑} สัมภาษณ์ นางลุน เหลาหอม, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๑๒} สัมภาษณ์ นายทองปาน เหลาหอม, ปราชญ์ชาวบ้าน/หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๑๓} สัมภาษณ์ นางสาวกาญจนา โหรวะ, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

“ต้นรางจืดปลูกง่าย ใช้ได้หมด ใบก็ได้ ราก ก็ได้ ใช้ถอนพิษแก้เมา มีรสเย็น แก้ร้อนใน กระหายน้ำ ใช้แก้เบาหวานใช้ถอนพิษ เบื่อ พืชยาฆ่าแมลง เอาสด ๆ ตำคั้นน้ำให้กินทันที เป็นการช่วย ไปได้ส่วนหนึ่งไม่ให้อาการหนัก แล้วก็ให้รับพาไปส่งโรงพยาบาล”^{๑๔}

“หญ้านวดแมวที่เราเอามาใช้ขับปัสสาวะใช้ได้ทั้งต้น ที่เอามาใช้ เป็นยาสมุนไพรนี้มี ใบ ผล เปลือก ฝัก ราก เปลือกกับฝักนี้ ใช้แก้ ลำไส้พิการ เอาต้นกับใบมาประมาณกอบมือหนึ่งตำ กับน้ำกินก่อน อาหารประมาณ ๑ ถ้วยชา ช่วยขับปัสสาวะ แก้โรคนีว”^{๑๕}

เดี๋ยวนี้อย่างนี้ก็หาได้จากพ่อค้าสมุนไพร บางอย่างก็ปลูกเอง บางอย่างปลูกเองไม่ได้ เพราะต้องใช้เวลานาน อย่างเถาสะค้าน ต้องหามาจากป่า สมุนไพรของบ้านโคกสง่าใช้มาแต่เดิม เรียกว่ายา เลือดสามรากกินแทนการอยู่ไฟของหญิงออกลูกหรือกินผิดสำแดงใช้ฝนใส่น้ำกินเป็น ยาพอกโลหิตปะนะน้ำมัน ว่านงูหรือว่านพญาภู เป็นว่านสมุนไพรขึ้นชื่อของบ้านโคกสง่า สืบทอด กันมาแต่พ่อแม่ปู่ ย่าตาทายสมุนไพรตัวนี้ชื่อจริงตามที่ถูกผู้เฒ่าผู้แก่บอกมาก็คือ “ว่าน ร่อนทองหรือ เรียกว่าขอทอง” ปัจจุบันเอามาใช้เป็นส่วนผสมในยา สมุนไพรแก้ปวดทุกชนิดของผลิตภัณฑ์ สมุนไพรบ้านโคกสง่า^{๑๖}

จากการสัมภาษณ์ทำให้ทราบว่า การปลูกสมุนไพรนั้น ต้องมีความรู้จากหมอยาพื้นบ้าน โดยการถ่ายทอดต่อกันมา และควรรู้ดีกว่าส่วนต่าง ๆ ของสมุนไพรที่นำมาใช้ได้ คือ ราก หัว ต้น ใบ ดอก ผล แก่น เปลือก การใช้ให้ถูกส่วนเป็นเรื่องสำคัญเพราะแต่ละส่วนนั้น มีสรรพคุณที่แตกต่างกัน ให้ผลบำบัดรักษาอาการต่าง ๆ ที่เจ็บป่วย สมุนไพรแต่ละชนิดก็ยังมีสรรพคุณแตกต่างกันอีกด้วย

๔.๒.๒ กระบวนการปลูกสมุนไพร

การปลูกพืชสมุนไพรของบ้านโคกสง่ามีหลายชนิด ซึ่งแต่ละชนิดนั้น ขั้นตอนวิธีการปลูก แตกต่างกันไป บางอย่างก็ต้องยกแปลงปลูก บางอย่างขุดหลุมปลูกได้ทันที บางอย่างต้องขาก่อนปลูก ส่วนการบำรุงรักษาสมุนไพรของบ้านโคกสง่ามีหลักการที่ไม่แตกต่างจากการปลูกพืชทั่ว ๆ ไป เพียงแต่ต้องทำให้พืชสมุนไพรอุดมสมบูรณ์ เพราะจะเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงคุณภาพของสมุนไพรได้อย่างดี สมุนไพรนั้น ต้องการการปลูกและบำรุงรักษาที่ใกล้เคียงกันกับลักษณะตามธรรมชาติของสมุนไพร ชนิดนั้น ๆ มากที่สุด สิ่งสำคัญคือการเตรียมดินและพันธุ์ของสมุนไพรแต่ละชนิดที่แบ่งเก็บไว้หลังจาก

^{๑๔} สัมภาษณ์ นางจิราพร บ่อขัวพล, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๑๕} สัมภาษณ์ นายวินัย เหลาพรหม, นางทิพยา แข็งแรง, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๑๖} สัมภาษณ์ นายวิชัย คัมภีระ, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๑ มกราคม ๒๕๖๒.

การเก็บเกี่ยวครั้งก่อน กระบวนการและขั้นตอนการปลูกสมุนไพรของบ้านโคกสง่าสามารถแบ่งตามลักษณะของพืชสมุนไพรเป็น ๒ ประเภท คือ

๔.๒.๒.๑ สมุนไพรที่เป็นเหง้าหรือหัว

การปลูกพืชสมุนไพรที่เป็นเหง้าหรือหัวต้องปลูกในดินร่วนหรือดินเหนียวปนทราย อาจใส่ใบไม้แห้ง ฟางสับหรือเปลือกถั่ว แล้วแต่ธรรมชาติของสมุนไพรที่เป็นเหง้าหรือหัวชนิดนั้น ๆ จะนิยมปลูกในฤดูฝน โดยเลือกวันอังคารเป็นส่วนมาก เริ่มจากขุดหลุมลึกประมาณ ๑๐-๑๕ เซนติเมตร ใช้เหง้าหรือหัวว่าน ตัดแบ่งให้มีตาอยู่ด้วยลงปลูก ห้ามไม่ให้มีน้ำท่วมขัง ส่วนข้อปลักย่อยอื่น ๆ แล้วแต่ชนิดของว่านนั่น ๆ ดังนี้

๑) ว่านงู

วิธีการปลูก: “ให้ใช้ดินร่วนปนทรายให้มาก ๆ จะเหมาะมากกับว่านพญาและจะขยายพันธุ์ได้ง่าย ให้เอาเศษเหล็กหรือของมีคมใส่กันหลุมก่อนตามโบราณ แล้วฝังหัวว่านให้ลึกไม่เกิน ๓ เท่าของหัวว่าน กดดินให้แน่นพอสมควร ใช้ฟางหรือหญ้าแห้งคลุมแปลงปลูกด้วย พื้นที่ปลูกต้องไม่มีน้ำขัง ถ้าปลูกในกระถางต้องใช้กระถางทรงใหญ่ ควรปลูกให้หัวว่านพื้นดินจะขยายได้มาก โบราณกำหนดให้ปลูกวันอังคาร เวลาตรีน้าวานให้เสกคาถา “นะโมพุทธานะ” ๓ คาบ ห้ามไม่ให้ปลูกร่วมกับว่านสมุนไพรชนิดอื่น ๆ เนื่องจากจะกลายพันธุ์ ระยะเวลาในการปลูก เป็นช่วงเดือนพฤษภาคม-มิถุนายน เก็บหัวว่านสดในราวช่วงประมาณปลายปี เพราะเป็นช่วงที่ว่านลงหัวคือ ต้นและใบว่านจะเหี่ยวเฉาเหลือแต่หัวว่าน”^{๑๗}

๒) ว่านไพล

วิธีการปลูก: “ถ้าให้ดีเป็นดินเหนียวปนทราย ห้ามใช้ดินลูกรัง ใช้ดินเผาไฟแล้วทุบให้ละเอียดทั้งตากน้ำค้างไว้คืนหนึ่ง หญ้าแห้งสับเป็นท่อน ๆ ประมาณครึ่งนิ้ว ผสมปนกับดินปนทรายให้เข้ากัน ต้องปลูกในวันอังคารซึ่งเป็นวันแข็ง หัวพันธุ์ว่านไพลต้องมีอายุปีหนึ่งขึ้นไปและมีตาสมบูรณ์ ขุดหลุมลึกประมาณ ๑๕ เซนติเมตร ให้ระยะห่างระหว่างกอประมาณหนึ่งศอก ใช้มีดตัดแบ่งหัวพันธุ์เป็นท่อนให้มีตา ๓-๕ ตา แล้วเอาลงปลูก กลบดินหนา ๒-๓ เซนติเมตร อย่ากลบให้ดินแน่นไป คลุมด้วยฟางหรือใบหญ้าคาตากแห้ง รดน้ำทันที ต่อไปก็รดน้ำอย่างน้อยอาทิตย์ละครั้ง ก่อนรดน้ำให้เสกคาถาว่า “นะโมพุทธานะ” แล้วจึงรดน้ำ ปีที่ ๑ อาจมีหญ้าขึ้นให้ถอนออกบ้างหรือปีแรก ๒ ครั้ง ปีที่ ๒ กำจัด ๑ ครั้ง สำคัญห้ามฉีดยาฆ่าแมลงเด็ดขาด ปีที่ ๓ ปล่อยให้หญ้าหรือวัชพืชปกคลุมและแห้งตายพร้อมกับต้นไพล จะเริ่มเก็บหัวไพลช่วงเดือนกุมภาพันธ์-เมษายน ห้ามเก็บหัว

^{๑๗} สัมภาษณ์ นางลุน เหลาหอม, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

ไพลที่เริ่มแตกหน่อใหม่ เพราะจะทำให้ได้น้ำมันไพลที่มีปริมาณและสรรพคุณไม่ดี ไม่เต็มที่และสำคัญไม่ไห้ใส่ปุ๋ยวิทยาศาสตร์และฉีดยาฆ่าแมลง”^{๑๘}

๓) วานมหาเมฆ

วิธีการปลูก: “ใช้ดินร่วนผสมฟางข้าวหรือหญ้าสับ ผสมเปลือกถั่วก็ได้ให้เข้ากัน จะใช้เหง้าหัวหรือแยกหน่อก็ได้ ปลูกในดินปนทรายหรือปลูกโดยวิธียกดินเป็นร่องก็ได้ ขุดหลุมให้ลึกสักประมาณ ๑๐-๑๕ เซนติเมตร นำหน่อหรือเหง้าหัวลงปลูก กลบดินหนา ๓-๕ เซนติเมตร อย่ากลบให้ดินแน่นเกินไปคลุมด้วยฟางหรือใบหญ้าคาตากแห้ง วานชนิดนี้จะขยายพันธุ์ด้วยไหล ถ้านำดินสีดามาปลูกจะทำให้เนื้อวานนี้ดำมากขึ้น ถ้าใช้ดินธรรมดาปลูกหัวจะสีเทา ๆ มักปลูกต้นฤดูฝน ไม่ต้องรดน้ำและควรปลูกวันอาทิตย์หรือวันพฤหัสบดีข้างขึ้นหรือปลูกช่วงเดือนพฤษภาคม-มิถุนายนเก็บหัววานสด ก็ในราวปลายปี เพราะเป็นช่วงที่วานลงหัว”^{๑๙}

๔) วานชักมดลูก

วิธีการปลูก: “ให้ใช้ดินร่วนหรือดินปนทราย ก่อนปลูกพรวนดิน เอาวัชพืชออกด้วย แล้วตากดินทิ้งไว้ประมาณ ๕-๗ วันจากนั้นเอาขี้เถ้ากลบผสมทิ้งไว้อีก ๒-๓ วัน ต้องปลูกในวันอังคาร ขุดหลุมลึกประมาณ ๑๐-๑๕ เซนติเมตร ระหว่างกอห่างประมาณคืบ ใช้ส่วนหัวที่กลม ๆ ใหญ่ เหง้า หรือแขนงหักเป็นส่วน ๆ ใส่หลุมแล้วกลบดินหนา ๓-๕ เซนติเมตร กลบด้วยขี้เถ้าหรือว่าหญ้าแห้งก็ได้ ต้องปลูกก่อนหรือต้นฤดูฝน ให้โตตามธรรมชาติและไม่ต้องรดน้ำจนแห้งได้ดีแต่ว่าปลูกนอกฤดูฝน ก็ให้น้ำเป็นประจำและตลอดด้วย ต้นวานชักมดลูกไม่จำเป็นต้องดูแลอย่างมากมายอะไร เพราะว่าถ้าทำถูกวิธีการวานชักมดลูกโตได้ไม่ยากและปลูกได้ง่าย ข้อสำคัญก็คือสามารถเติบโตได้อย่างรวดเร็วมาก ต้นโตเต็มที่ประมาณเดือนกันยายน-ตุลาคม เก็บหัวจะเป็นช่วงฤดูหนาวถึงฤดูแล้งให้สังเกตจากใบวานจะเหี่ยวแห้ง ช่วงนี้วานจะสะสมสรรพคุณทางฤทธิ์ยาดีในหัวและเหง้า ปลูกได้ทั้งในกระถางหรือว่าปลูกได้ในพื้นที่โล่ง”^{๒๐}

๕) วานนางคำ

วิธีการปลูก: “ดินที่ปลูกวานส่วนใหญ่เป็นดินร่วนปนทราย ให้เอาดินจากกลางแจ้งเผาไฟแล้วทุบให้ละเอียดคลุกด้วยใบไม้แห้งใบอะไรก็ได้และหญ้าสับหรือฟางข้าวผสมให้เข้ากันถ้า

^{๑๘} สัมภาษณ์ นายทองปาน เหลาหอม, ปราชญ์ชาวบ้าน/หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๑๙} สัมภาษณ์ นางสาวาญ โหระเวช, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๒๐} สัมภาษณ์ นางผมหอม แสงปัญญา, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

ปลูก ในกระถางให้ใช้ธูปแดงก่อผาผนังนี้หละมาทูปหยาบ ๆ ๔-๕ ก้อน รองกันกระถาง ว่านชนิดนี้ถือ
ว่าเป็น พญาว่าน ฤดูฝนจะโตดี ฤดูหนาวใบจะเหี่ยวเฉา จะทิ้งหัวไว้ใต้ดิน ถ้าฝนตกจะงอกขึ้นมาอีก
ขยายพันธุ์ ด้วยการแยกหัวหรือเหง้า ปลูกให้เหง้าโผล่อย่ากลบดินให้มิดกดดินให้แน่นแล้วรดน้ำด้วย
คาถา “นะโมพุทธานะ” ทุกครั้ง ให้ปลูกวันพฤหัสบดีขึ้น การเก็บหัวว่านสดประมาณปลายปี เพราะ
เป็นช่วงที่หัวว่านลงหัว”^{๒๑}

๖) ว่านเสน่ห์จันทร์หอมหรือเปราะหอม

วิธีการปลูก: “ปลูกในดินร่วนปนทรายอย่าให้น้ำขัง ชอบที่มีความชื้นสูงเช่น ที่ร่ม ๆ
ขยายพันธุ์ด้วยหัว หน้าฝนจะงามดี หน้าหนาวใบจะเหี่ยว ทิ้งหัวไว้ใต้ดิน เมื่อได้น้ำฝนตามธรรมชาติ
จะงอกงามขึ้นมาอีกปลูกโดยหัวว่านฝังลงกลบดินให้พอท่วมเสกคาถารดน้ำ “นะโมพุทธานะ” ๓ จบ
ก่อนเสมอ รดน้ำพอเปียกเท่านั้น เก็บหัวว่านสดช่วงประมาณปลายปี”^{๒๒}

๗) ว่านเพชรลับ

วิธีการปลูก: “เป็นว่านที่ปลูกง่ายขึ้นได้ทุกดิน แต่จะให้งามควรปลูกในดินร่วนปน
ทรายน้ำไม่ขัง เอาหัวว่านปลูกกลบดินและเกลี่ยให้ดินเสมอกับหัวว่านรดน้ำพอชุ่ม แต่อย่าให้น้ำขัง
แฉะ เพราะจะทำให้หัวเน่า รดน้ำด้วยคาถา “นะโมพุทธานะ” ทุกครั้ง ว่าตามตำรามักปลูกในเดือน ๖
วันอังคารและกัซตุในเดือน ๑๒ วันอังคารเหมือนกัน เก็บตอนหัวว่านลงหัวประมาณปลายปี”^{๒๓}

๘) ขมิ้นชัน

วิธีการปลูก: “ใช้ดินร่วนปนทราย ไม่ชอบดินเหนียวและดินลูกรัง พรุนหรือขุดดิน
ให้ร่วน ไม่ต้องยกร่อง ปลูกกลางแจ้งก็ได้ ตัดแบ่งเหง้าขมิ้นหัวพันธุ์เป็นท่อนให้มีตาอย่างน้อย ๓-๕ ตา
ขุดหลุมลึกประมาณ ๑๕ เซนติเมตร ถ้ามีปุ๋ยคอกใส่รองกันหลุมประมาณ ๑ กระป๋องนม นำหัวพันธุ์
ลงปลูก กลบดินหนา ๕ เซนติเมตร คลุมแปลงด้วยฟางหรือหญ้าคาแห้งหนาประมาณ ๒ นิ้ว เพื่อ
ป้องกันวัชพืชและรักษาความชื้นในดินรดน้ำให้ชุ่ม ปลูกในฤดูฝนช่วงเดือนพฤษภาคม-กรกฎาคม
เพราะฤดูอื่นขมิ้นชันจะลงหัวไม่งอกต้นใบ เก็บหัวเมื่ออายุ ๙-๑๑ เดือน ประมาณธันวาคม-

^{๒๑} สัมภาษณ์ นางสาวกาญจน์ โหระเวช, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๒๒} สัมภาษณ์ นางสุพรรณ เหลาหอม, ผู้ประกอบการค้าสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๒๓} สัมภาษณ์ นางสาวกาญจน์ โหระเวช, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

กุมภาพันธ์ ห้ามเก็บใน ช่วงที่มีขมิ้นชันเริ่มแตกหน่อเพราะจะทำให้มีสรรพคุณน้อย เวลาเก็บใช้จอบขุด ถ้าดินแข็ง ให้รดน้ำชุ่มก่อนปล่อยให้ดินแห้งหมาด ๆ แล้วค่อยขุด”^{๒๔}

๔.๒.๒.๒ สมุนไพรที่เป็นพืชล้มลุก

การปลูกสมุนไพรที่เป็นพืชล้มลุก มักปลูกในดินร่วนหรือดินเหนียวปนทราย อาจะยกแปลงหรือไม่ก็ได้ นิยมปลูกในช่วงฤดูฝน ขยายพันธุ์ด้วยการเพาะเมล็ดและปักชำกิ่ง ดินต้องระบายน้ำได้ดีมีความชุ่มชื้นหรือมีน้ำปานกลาง ควรปลูกในที่ที่มีแดดรำไร ซึ่งกระบวนการปลูกมีดังนี้

๑) เสลดพังพอน

วิธีการปลูก: “เสลดพังพอนนี้ เป็นพืชโตเร็วปานกลางมีทั้งตัวผู้และตัวเมีย สังเกตเสลดพังพอนตัวผู้จะมีหนามตามลำต้นนี้ แต่เสลดพังพอนตัวเมียไม่มี ชอบดินร่วนปนทรายชุ่มชื้น และอย่าให้น้ำขัง ปลูกในที่ที่มีแดดรำไร ทำให้ใบสวยและไม่เหลืองด้วย จะทำให้ใบมีคุณภาพในการปรุงยาดีกว่า เสลดพังพอนชอบน้ำปานกลาง ขยายพันธุ์ด้วยการเพาะเมล็ดและปักชำกิ่ง แต่ส่วนใหญ่จะใช้ การปักชำกิ่งมากกว่า ปลูกช่วงแรก ๆ ต้องรดน้ำและรักษาความชื้นทุกวันจนกว่ากิ่งชำจะมีรากงอก ถ้าวันไหนร้อนมาก ก็ให้รดน้ำทั้งเช้าและเย็น แล้วค่อยเปลี่ยนมาเหลือรดน้ำแค่วันเว้นวัน ถ้าหากวันไหนฝนตกก็ไม่ต้องรด ฤดูที่เหมาะสมจะปลูกเสลดพังพอนคือ ฤดูฝน ซึ่งมีขั้นตอนในการปลูกดังนี้

๑. คัดเลือกกิ่งที่สมบูรณ์สำหรับปักชำโดยเลือกกิ่งที่แข็งแรงไม่อ่อนและไม่แก่

๒. ตัดกิ่งปักชำโดยตัดให้ยาวคืบหนึ่งหรือประมาณ ๖-๘ นิ้ว ให้มีตาติดอยู่ประมาณ ๒-๓ ตา โดยประมาณ

๓. เด็ดใบออกจากกิ่งให้เหลือไว้แค่ปลายยอดแล้วหาปูนแดงทาบบริเวณข้อตัด

๔. ปักลงในถุงเพาะชำ รดน้ำให้ชุ่ม เอาไว้ในที่ร่ม มีความชื้น

๕. รอประมาณ ๒๐-๓๐ วัน หรือสังเกตว่ากิ่งจะแตกรากและใบอ่อน

๖. ย้ายไปลงหลุมปลูก ให้ขุดหลุมกว้างประมาณ ๑๐-๑๕ เซนติเมตร ลึกประมาณ ๑๐ เซนติเมตร ใส่ปุ๋ยคอกหรือปุ๋ยหมักรองก้นหลุมด้วย

๗. เอากิ่งปักชำมาปลูก กลบดินให้แน่น รดน้ำให้ชุ่มเก็บใบไปเรื่อย ๆ เก็บใบที่อยู่ได้ยอดลงมาประมาณ ๒ ปล้อง สำหรับเสลดพังพอนตัวเมีย ต้องเก็บใบจากต้นที่มีอายุ ๖ เดือนขึ้นไปเท่านั้น”^{๒๕}

^{๒๔} สัมภาษณ์ นางสาวผกามาศ ป้องชาวพล, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๒๕} สัมภาษณ์ นายจำปี แสงปัญญา, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

๒) ฟ้ายะลายโจร

วิธีการปลูก: “ขุดยกร่องแปลงเพื่อป้องกันน้ำท่วมขัง ยกแปลงให้สูงประมาณ ๑๕-๒๐ เซนติเมตร กว้างประมาณ ๑-๒ เมตร เว้นทางเดินระหว่างแปลงประมาณเมตรหนึ่งปรับให้ดินร่วนเอาเศษหญ้าเศษวัชพืชออก หลุมให้ลึกประมาณ ๒-๕ เซนติเมตรเว้นระยะห่างต้น ๒๐-๓๐ เซนติเมตร ห่างแถวละ ๔๐ เซนติเมตร หยอดเมล็ดลงหลุมละประมาณ ๕-๑๐ เมล็ด กลี๋ยดินกลบคลุมแปลงด้วยฟางหรือหญ้าแห้งบาง ๆ เวลารดน้ำจะได้ไม่กระจายออก และเพิ่มความชื้นจะทำให้เมล็ดงอกได้เร็วขึ้น ถอนหญ้าตอที่เป็นต้นกล้าจนกว่าต้นฟ้ายะลายโจรจะโต ถ้าแดดจัดให้น้ำวันละ ๒ ครั้ง เช้า-เย็น ถ้าแดดไม่จัดให้น้ำวันละครั้งเดียว หลังจาก ๒ เดือนให้น้ำตามความเหมาะสม เก็บเกี่ยวเมื่อเริ่มออกดอกบาน ๕๐% และไม่ควรเกินระยะเวลานี้เพื่อให้มีสรรพคุณทางยาดี โดยตัดทั้งต้นเหนือดินประมาณ ๕-๑๐ เซนติเมตร”^{๒๖}

๓) รากจิต

วิธีการปลูก : “ปลูกได้กับทุกดิน เอากิ่งที่ปักชำมาปลูกลงดินก็ได้ ให้ขุดหลุมปลูกมีความกว้างลึกประมาณ ๑ x ๑ ฟุต ร่องกันหลุมด้วยปุ๋ยหมักประมาณหนึ่งในสี่ของ หลุมกลบดินหน้อย หนึ่ง วางกิ่งปลูกหรือต้นกล้าลงกลางหลุม กลบดินให้แน่น รดน้ำให้ชุ่ม จะปลูกริมรั้วหรือกำแพงก็ได้ เถารากจิตจะยึดและเลื้อยพาดไป รากจิตชอบน้ำปานกลาง ปลูกระยะแรกต้องรดน้ำให้ดินมีความชื้น อยู่ตลอดเวลา พอรากงอกต้นโตแล้ว ค่อยรดน้ำวันละครั้งตอนเช้า เก็บใบแก่ใช้เป็นสมุนไพร”^{๒๗}

๔) หญ้าหนวดแมว

วิธีการปลูก: “หญ้าหนวดแมวชอบดินร่วนและมีอินทรีย์วัตถุพวกเศษใบไม้ดินหรือแปลงปลูกต้องเติมปุ๋ยคอก ปุ๋ยหมัก แกลบดำหรือเศษใบไม้อะไรก็ได้ก่อน พรวนผสมให้เข้ากันไม่ให้มีวัชพืช ปลูกด้วยการปักชำกิ่งเหมือนโหระพา หรือหว่านเมล็ดเหมือนแมงลักก็ได้ ถ้าจำเป็นต้องเป็นกิ่งที่สมบูรณ์ ไม่อ่อนหรือแก่จนเกินไป ตัดกิ่งปักชำให้มิดาติดอยู่ ๓-๔ ตา โดยตัดปลายก้านให้เฉียงปักลงใน ดินปักชำที่เป็นดินร่วนปนทรายหรือดินผสมทรายและตัดใบออกให้เหลือใบแต่น้อยปักให้เอียง ๆ กลบดินให้แน่น รดน้ำให้สม่ำเสมอจนแตกรากและมีใบงอกออกมา หญ้าหนวดแมวต้องการความชุ่มชื้นสูง หากขาดน้ำนานจะเหี่ยวและตายได้เร็ว ดังนั้น กล้าหญ้าหนวดแมวหรือต้นที่ปลูกในแปลง ควรมี

^{๒๖} สัมภาษณ์ นางมาลี ฝาภู, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๒๗} สัมภาษณ์ นางจิราพร ป้องขวพล, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

การให้น้ำอย่างน้อยวันละ ๒ ครั้ง ให้น้ำหนวดแมงมีอายุเก็บประมาณหลัง ปลุกได้ ๔ หรือ ๕ เดือน เก็บด้วยการถอนทั้งต้นหรือทยอยเด็ดเก็บกิ่งมาใช้ก็ได้^{๒๘}

จากการสัมภาษณ์กระบวนการปลูกสมุนไพร ทำให้ทราบว่า การสมุนไพรของบ้านโคกสง่ามีอยู่ ๒ ประเภทแบ่งตามลักษณะของพืชสมุนไพรคือ ว่านและพืชล้มลุก ชนิดที่เป็นเหง้าหรือหัว มักปลูกวันอังคาร เว้นว่านมหาเมฆจะเป็นวันอาทิตย์หรือพฤหัสบดีข้างขึ้น ดินที่สมุนไพรแต่ละชนิดสามารถเจริญเติบโตได้จะเป็นดินเหนียวหรือดินร่วนปนทรายซึ่งมีการระบายน้ำได้ดี และก่อนรดน้ำทุกครั้ง ต้องเสกด้วยคาถา “นะโมพุทธานะ” ได้แก่ ว่านงู ว่านไพล ว่านนางคำ เสน่ห์จันทร์หอม ว่านเพชรลับ โดยเฉพาะว่านงูตามโบราณให้เอาเศษเหล็กหรือของมีคมใส่กันหลุมปลูกก่อน แล้วจึงฝังหัวว่าน สมุนไพรทุกชนิดจะทำการปลูกในช่วงฤดูฝนและเก็บหัวหรือเหง้าของว่านสมุนไพรก่อนฤดูหนาวหรือเมื่อใบเริ่มเหี่ยวเฉา ซึ่งเป็นช่วงที่ว่านหยุดการเจริญเติบโตและสะสมสารอาหารหรือสรรพคุณของสมุนไพรจะให้ผลเต็มที่ในช่วงนี้ ส่วนสมุนไพรที่เป็นพืชล้มลุกจะขยายพันธุ์ด้วยการเพาะเมล็ดและปักชำกิ่ง บางชนิดเก็บใบไปเรื่อย ๆ ใช้เฉพาะใบอย่างเดียว บางชนิดเก็บตามกำหนดซึ่งจะใช้ทั้งต้น

๔.๒.๓ ความรู้ในการปลูกสมุนไพร

การปลูกและการบำรุงรักษาพืชสมุนไพรส่วนใหญ่ไม่แตกต่างกันมากแต่อยู่ที่ความอุดมสมบูรณ์ของพืชสมุนไพรที่เกิดจากการดูแลบำรุงรักษา สมุนไพรนั้น ต้องปลูกและบำรุงรักษาให้มีความใกล้เคียงกับลักษณะธรรมชาติของสมุนไพรนั้น ๆ มากที่สุด เช่น ว่านต้องการดินปนทราย มีความอุดมสมบูรณ์ แดดพอเหมาะ หากผู้ปลูกสมุนไพรมีความรู้ในสิ่งเหล่านี้ จะทำให้สามารถปลูกและจัดการ สภาพแวดล้อมได้เหมาะสม สมุนไพรก็จะเจริญเติบโตได้ดี มีผลทำให้คุณภาพของสมุนไพรที่นำมาใช้ รักษา มีสรรพคุณหรือฤทธิ์ยาที่ดีขึ้นด้วย

“การปลูกสมุนไพร ความรู้ในการปลูกก็มาจากการถ่ายทอดต่อ ๆ กันมา ดินบ้านเราเหมาะกับการปลูกสมุนไพร ยิ่งบ้านเราเป็นหมอยากัน บางอย่างก็ปลูกไว้ใช้ สอนลูกหลานให้ปลูก ให้รดน้ำ พรวันดิน วิธีการ ขึ้นตอนก็สอนกันมาตั้งแต่เล็ก ๆ ใครมีความรู้การปลูกสมุนไพรตัวไหน ก็บอกสอนกัน ปลูกอย่างไรให้งาม ปลูกอย่างไรให้ได้เยอะ ใส่ปุ๋ยอะไร ก็แนะนำบอกกัน สมัยก่อนเก็บสมุนไพรมาจากป่า หรือได้มาตอนไปขายยาเร่ ได้เจอหมอชาวบ้านอื่น ก็เอามา

^{๒๘} สัมภาษณ์ นายวินัย เหลาพรม, นางทิพยา แข็งแรง, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

เพาะ ลองหาวิธีปลูกดู ส่วนมากก็ไม่ต่างกับที่มีอยู่ เช่น หัวว่าน
บางอย่างเป็นวิธีการ เป็นเทคนิค ก็ถ่ายทอดให้กัน”^{๒๙}

“สมุนไพรมันโคกสง่า ปลูกตามกันมาตั้งแต่ก่อน อย่างว่านงู
ปลูกเกือบทุกบ้าน ผู้เฒ่าผู้แก่สอนไว้ ปลูกกันงู แก้วพิชสัตว์มีพิษ”^{๓๐}

“ยาสมุนไพรมัน ส่วนมากความรู้ในการปลูกก็มาจากที่เราได้ปลูกเอง
ตามที่พ่อแม่พาทำ เพราะเป็นอาชีพ”^{๓๑}

“ปลูกสมุนไพรมันต้องมีหลัก ปลูกตามใจไม่ได้ ส่วนใหญ่ก็มีหมอยาใน
หมู่บ้าน ก็ได้รับถ่ายทอดต่อกันมา บางทีก็เป็นปู่ย่า ตายาย”^{๓๒}

จากการสัมภาษณ์ความรู้ในการปลูกสมุนไพรมันเป็นการสืบทอดภูมิปัญญาด้านการใช้
สมุนไพรมันจากการสืบทอดกันมาโดยสอนให้ลูกหลานรู้จักตัวสมุนไพรมันและการปลูกสมุนไพรมันตั้งแต่ยังเล็ก
สอนตามความถนัดที่ตนมีอยู่ มีการถ่ายทอดเทคนิคหรือขั้นตอนวิธีการเฉพาะในการปลูกสมุนไพรมันแต่
ละอย่าง ๆ ทั้งนี้เพื่อให้ได้ผลผลิตที่ดีและมีสรรพคุณหรือฤทธิ์ยาที่ดี สมุนไพรมันบางอย่างก็ได้มาจากการ
เดินทางออกไปเร่ขายยาตามหมู่บ้านอื่น ๆ ที่มีหมอยาพื้นบ้านจึงเกิดการแลกเปลี่ยนความรู้ในการใช้
และการขยายพันธุ์สมุนไพรมันอื่น ๆ มาสู่บ้านโคกสง่าด้วย

๔.๒.๔ สรรพคุณของสมุนไพรมันแต่ละชนิด

จากการศึกษาเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากสมุนไพรมันของบ้านโคกสง่า พบว่า มีการใช้
สมุนไพรมันที่ปลูกในพื้นที่ เนื่องจากสภาพดินและภูมิอากาศของบ้านโคกสง่ามีความเหมาะสมต่อการ
เจริญเติบโต แต่แหล่งสมุนไพรมันบางชนิดของชุมชนไม่เพียงพอเหมือนในอดีต จึงผสมผสานกับการ
นำเข้าสมุนไพรมันอื่นๆ เพื่อใช้เป็นสมุนไพรมันเดี่ยวและนำมาปรุงตามตำรับยาสมุนไพรมัน

สมุนไพรมันนั้นมีสรรพคุณต่างกัน สิ่งที่จะบ่งบอกถึงสรรพคุณของ สมุนไพรมันแต่ละชนิดแต่ละ
อย่างนั้นคือรสของสมุนไพรมัน โบราณถือเป็นสิ่งสำคัญมาก ผู้จะเป็นหมอยาสมุนไพรมันมีความจำเป็นที่
จะต้องเรียนรู้ถึงรสของยาเพื่อให้รู้สรรพคุณยาแต่ละตัวอย่างว่านงูมีรสเผ็ดปร่าแก้วพิชทั้งปวงเช่น
พิชฝี่ พิชงู สัตว์มีพิษ แมลงป่อง แก้วตานขางเด็ก แก้วไข่ พิชหัด อีสุกอีโส เป็นยาสมานคุมธาตุ

^{๒๙} สัมภาษณ์ นายทองปาน เหลาหอม, ปราชญ์ชาวบ้าน/หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๓๐} สัมภาษณ์ นางสาวกาญจน์ โหระเวช, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๓๑} สัมภาษณ์ นางมาลี ฝาง, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรมันบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๓๒} สัมภาษณ์ นายวินัย เหลาพรหม, นางทิพย์ แข็งแรง, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรมันบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

ว่านไพลบ้านเราเรียกว่านไฟ รักษาแผล รักษาฝี สมานแผลในลำไส้ แก้เห็บขา คลายกล้ามเนื้อ โรคเกี่ยวกับสตรี^{๓๓}

มหาเมฆ กระจายเลือดลม จุกเสียด แน่น ขับลม ท้องอืด เพ้อ แก้ไข้ อาเจียน และกั๊กมดลูก เกี่ยวกับประจำเดือน ปวดท้อง ประจำเดือน ตกขาว ช่วยให้มีมดลูกเข้าอู่เร็ว ส่วนนางคำแก้พิษ ของว่านได้ทุกอย่าง ว่านบางอย่างก็มีพิษหรือผลข้างเคียง ใช้ บำรุงหัวใจ บำรุงประสาท แก้ปวดเมื่อย ว่านเพชรลัภก็ดี ใช้รักษาแผล ฆ่าเชื้อ เป็นว่านมีคุณวิเศษในตัว”^{๓๔}

ว่านเสน่ห์จันทน์หอม หรือเปราะหอม นิยมปลูกไว้หน้าบ้าน ถือว่าเป็นมงคล ตำหัวคั้นเอาน้ำผสมกับแป้ง หรือผสมกับหูลือ เป็นแป้งหรือดินสอพองทาขมับแก้ปวดหัวผสมยาหอมบำรุงหัวใจ บำรุงประสาท”^{๓๕}

ขมิ้นชัน ใช้ฆ่าเชื้อ แก้ท้องอืดท้องเฟ้อจุกเสียด แก้อักเสบ แก้ผื่น คัน บำรุงผิว”^{๓๖}

เสลดพังพอน แก้แมลงสัตว์กัดต่อย ฟาทะลายโจร แก้อักเสบ เจ็บคอ ดิดเชื้อ รางจิตไว้ถอนพิษ หนองแมว แก้ไข้ ขับปัสสาวะ”^{๓๗}

ยาสามราก ก็มี ส่องฟ้า สมัดใหญ่ สาวสวรรค์ ใช้แก้ไข้ผดผื่นแดง แม่ลูกอ่อน กระจายเลือดลม บำรุงน้ำนม”^{๓๘}

ยาแก้ปวดเมื่อยตามตัว เห็บขา ปวดเอว ปวดหลัง อัมพาต มีส่วนผสมของ ข้างนาว เถาเอ็นอ่อน หมกม่อ ใช้แก้ปวด แก้เส้น เอ็น เห็บขา กำล้างเลือดโคร่งก็ด้วย ตานกกด แก้กษัย บำรุงเลือด รักษาไต เถาวัลย์เปรียง แก้กษัยด้วย เมื่อย บำรุงกำลัง หัวใจ ดีปลี กับสะค้าน บำรุงธาตุ ขับลม ปลาไหลเผือก บำรุงร่างกาย บำรุงโลหิต ขับพิษ จำพวกยาแก้ปวดเมื่อย หรืออายุวัฒนะต้องมี พวกนี้เป็นส่วนผสม”^{๓๙}

^{๓๓} สัมภาษณ์ นายทองปาน เหลาหอม, ประชาชนชาวบ้าน/หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๓๔} สัมภาษณ์ นายวิชัย คัมภีระ, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๓๕} สัมภาษณ์ นางสาวพรรณ เหลาหอม, ผู้ประกอบการค้าสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๓๖} สัมภาษณ์ นางสาวผกามาศ บึงขาวพล, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๓๗} สัมภาษณ์ นางผมหอม แสงปัญญา, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๓๘} สัมภาษณ์ นายอ่อนสี วอแพง, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๑ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๓๙} สัมภาษณ์ นายกิตติคุณ อนุสุริยา, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๑ มกราคม ๒๕๖๒.

ทั้งนี้สมุนไพรชนิดต่าง ๆ มีชื่อเรียกสากลเฉพาะ ส่วนต่าง ๆ ของสมุนไพรแต่ละชนิดก็มีฤทธิ์สรรพคุณแตกต่างกันไป หากจะนำมาใช้ต้องมีความรู้ในส่วนใดมีสรรพคุณหรือบำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยใดพร้อมทั้งวิธีการนำมาใช้ให้เกิดผลสัมฤทธิ์ในทางการรักษาซึ่งสามารถสรุปได้ตามตารางดังนี้

ชื่อท้องถิ่น	ชื่อวิทยาศาสตร์	การใช้ประโยชน์		
		ส่วนที่ใช้	สรรพคุณ	วิธีการใช้
ว่านงู	Ludisia discolor	เหง้า	แก้พิษทั้งปวง เช่น พิษงู พิษผึ้ง พิษตานซางในเด็ก แมลงสัตว์กัดต่อย แก้ไข้ ร้อนในกระหายน้ำ แก้พิษงูพิษหัด พิษอีสุกอีใสแก้ท้องเสีย มูกเลือดเป็นยาสมานคุมธาตุ	หั่นสดฝน แล้วทาบริเวณที่เป็นหรือ กินหัวว่านสดแก้ ตากแห้งแล้วบด เป็นผง ผสมกับสมุนไพรอื่น ๆ
ว่านไพล	Zingiber montanum	เหง้า	แก้ธาตุพิการปวดฟัน ทาเคลือบแผล ป้องกันอาการติดเชื้อ รักษาฝี รักษาโรคที่เกิดแต่โลหิตออกทางปากและจมูก แก้เหน็บชา ดูดหนอง สมานแผลในลำไส้ ช่วยคลายกล้ามเนื้อ ลดการบีบตัวของมดลูก และลำไส้ แก้มุตกิด ต้านเชื้อรา จุลินทรีย์	หั่นสดฝน แล้วทาบริเวณ ฟกบวม เคล็ดขัดยอก เส้นตึง เหน็บชา ฝานสดสกัดน้ำมัน ตากแห้ง บดผสมกับสมุนไพรชนิดอื่น ๆ ตำสดผสมสมุนไพรทำลูกประคบ หรือหัวสดต้มน้ำแล้วดื่ม
ว่านมหาเมฆ	Curcuma aeruginosa	เหง้า	กระจายเลือดลม แก้ไข้ แก้อาเจียน แก้มลิ้น จุกเสียดแน่นหน้าอก ขับลม ท้องอืด ท้องเฟ้อ แก้จุกเสียดแน่นท้อง	นำมาต้มกับน้ำรับประทาน หรือเข้ากับตัวยาอื่น ๆ ที่ต้องการ

ชื่อท้องถิ่น	ชื่อวิทยาศาสตร์	การใช้ประโยชน์		
		ส่วนที่ใช้	สรรพคุณ	วิธีการใช้
			รักษาดับและม้ามโต ประคบผิวหนังแก้ อาการคัน แก้ปวด แก้ฟกช้ำดำเขียว	
ว่านขมิ้นดลูก	Curcuma zanthorrhiza	เหง้า	รักษาอาการต่าง ๆ ของสตรี ไม่ว่าจะเป็น เป็นอาการประจำ เดือนมาไม่เป็นปกติ ปวดท้องประจำเดือน ตกขาว ช่วยให้มีดลูก เข้าอยู่เร็ว	หว่าสดปอกเปลือก ล้างน้ำให้สะอาด ต้มดื่ม หรือฝนกับ น้ำแล้วดื่มก็ได้
ว่านนางคำ	Curcuma aromatic	เหง้า	แก้พิษของว่านได้ทั้งปวง ด้านอนุมูลอิสระ ท้องเดิน ขับเสมหะ แก้ท้องหรือ อาการท้องเสีย ลดกรด ในกระเพาะ ขับลมลำไส้ แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย	หว่าสดผสมน้ำ ปูนใส กินแก้พิษ อาการถ่ายท้อง หรือทาแก้ผื่นคัน และโรคผิวหนัง
ว่านเสนห์ จันทน์หอม	Kaempferia galanga L.	เหง้า	แก้ปวดท้อง ขับลมลำไส้ แก้ลมได้สารพัด บำรุง หัวใจหัว บำรุงประสาท ด้านอนุมูลอิสระ	หว่าสดตำสุ่มหัว เด็กแก้หวัด คัดจมูก ตากแห้งบด ผสมเป็นยาหอม
ว่าน เพชรกลับ	Boesenbergia thorelii	เหง้า	ฆ่าเชื้อแบคทีเรีย	หว่าสดตำพอก สมานแผลสด ดองกับเหล้าขาว เป็นยาอายุวัฒนะ
ขมิ้นชัน	Curcuma longa	เหง้า	มีฤทธิ์ในการฆ่าเชื้อราลด การอักเสบและมีฤทธิ์ใน การขับน้ำดีแก้ปวดท้อง	เหง้าแก่ชูดเปลือกล้าง น้ำบาดละเอียด เติมน้ำคั้นกินครั้ง

ชื่อท้องถิ่น	ชื่อวิทยาศาสตร์	การใช้ประโยชน์		
		ส่วนที่ใช้	สรรพคุณ	วิธีการใช้
			ท้องอืด แน่นจุกเสียด ขับลม แก้ผื่นคัน แก้โรคผิวหนัง แก้ท้องร่วง	ละ ๒ ช้อนโต๊ะวันละ ๓ ครั้ง หรือตากแห้งบดใช้ทา แก้แพ้ อักเสบ
เสลดพังพอน	Barleria lupulina	ใบแก่	แก้พิษจากงูเห่ากัดพิษแมลงสัตว์กัดต่อย แก้เบาหวาน คางทูม แก้ปวดฟัน เหงือกบวม แก้วริดสีดวงทวาร	ใบขี้แล้วทา บริเวณที่เป็นหรือตำผสมเหล้าขาว
ฟ้าทะลายโจร	Andrographis paniculata	ใบ, กิ่ง	แก้ไข้ทั่ว ๆ ไป ระวังอาการอักเสบ เจ็บคอ คออักเสบ ไอ ฝี ต่อมนทอนซิล หลอดลมอักเสบ ขับเสมหะ บิด แก้ติดเชื้อที่ทำให้ปวดท้อง ท้องเสีย แก้กระเพาะลำไส้อักเสบ ช่วยเจริญอาหาร มีฤทธิ์ระวังการติดเชื้อ หรือเจริญเติบโตของเชื้อ รักษาโรคผิวหนัง	ต้มกับน้ำดื่มป้องกันหวัดคัดจมูกแก้ปวดหัวตัวร้อน ตากแห้งบดเป็นยาผงใช้สูดดมแก้ไอ ลดน้ำมูก ขับเสมหะ หลอดลมอักเสบ ใช้ทั้งต้น (ทั้ง ๕) ต้มดื่มแก้อาการติดเชื้อ
รางจืด	Thunbergia laurifolia Lindl.	ใบแก่	แก้ไข้ แก้ร้อนใน ขับสารพิษในร่างกาย	เก็บใบสดมาต้มน้ำดื่มหรือใบตากแห้งก็ได้
หญ้าหนวดแมว	Orthosiphon aristatus (Blume) Miq.	ทั้งต้น	แก้นิ่ว ขับปัสสาวะ	นำทั้งต้นมาต้มรวมกันแล้วดื่ม
ส่องฟ้า	Clausena harmandiana	ราก	แก้ผดผื่นคัน แก้ไข้ปวดศีรษะ	รากสมุนไพรทั้ง ๓ ฝนใส่น้ำแล้วนำไป
สมัดใหญ่	Clausena	ราก	กระจายเลือดลม	ดื่มแทนการอยู่ไฟ

ชื่อท้องถิ่น	ชื่อวิทยาศาสตร์	การใช้ประโยชน์		
		ส่วนที่ใช้	สรรพคุณ	วิธีการใช้
	excavata			
	Burm. f.		แก้อาการแน่น	แก้ไข้ผัดสำแดง
สาวสรרך	Clerodendrum paniculatum L.	ราก	บำรุงน้ำนมขับน้ำคาวปลา	กลืนหรืออาหารสตรีคลอดบุตร
เมื่อย	Gnetum montanum	เถา	บำรุงหัวใจ	ลำต้นต้มกับน้ำ
	Markgr.	ลำต้น	บำรุงกำลัง	ดื่ม แก้ปวดเมื่อย
หมักม่อ	Rothmannia wittii (Craib.) Bremek.	แก่น	แก้ไข้ แก้ท้องผูก	ใช้แก่นหรือราก
		ราก	แก้เส้นเอ็น เหน็บชา	ต้มกับน้ำดื่ม แก้ลมพฤษกซ์อัมพาต
ช้างน้าว	Ochna integerrima (Lour.) Merr.	ผล ราก	แก้ปวดเมื่อย ปวดเอว	ต้มกับน้ำดื่ม
		ลำต้น	แก้ปวดหลัง	เป็นยาบำรุงกำลัง
ตานกกด	Ellipanthus tomentosus Kurz	เปลือก	แก้กระษัย ตับทรุด	ใช้เปลือกและเนื้อ
		เนื้อไม้	ถ่ายพิษเสมหะและโลหิต รักษาไต บำรุงเลือด	ไม้ต้มน้ำดื่ม หรือผสมสมุนไพรชนิดอื่น ๆ
ตีปลี	Piper retrofractum Vahl	ผลแก่	บำรุงธาตุไฟ รักษา อาการกำเริบของ ธาตุน้ำและลม บำรุงอายุวัฒนะ	ตากแห้งแล้วนำมาบด ใช้ผสมกับสมุนไพรอื่น ๆ เป็นยาเบญจกูล

ชื่อท้องถิ่น	ชื่อวิทยาศาสตร์	การใช้ประโยชน์		
		ส่วนที่ใช้	สรรพคุณ	วิธีการใช้
เถาว์ล้วยเปรียง	Derris scandens (Roxb.) Benth.	เถา	แก้กษัย หวัด ไอ	ต้มกับน้ำดื่มแก้บิด เอ็นพิการ
เถาเอ็นอ่อน	Cryptolepis dubia	ราก ใบ	ฟอกเลือด ขับลม (Burm.f.) M.R.Almeida	ต้มกับน้ำดื่ม หรือ เถา บำรุงหัวใจ โรค เอ็น ใบโหลกทำ ประคบ แก้ปวดบวม เคล็ด
ปลาไหลเผือก	Eurycoma longifolia Jack	ราก	บำรุงร่างกาย โลหิต ถ่าย พิษต่าง ๆ	ต้มกับน้ำดื่ม ตากแห้งบดเป็นผงกิน
สะค้าน	Piper interruptum Opiz	เครือ	บำรุงธาตุ ขับลม	ต้มน้ำดื่ม ตากแห้ง บดผงชงดื่ม
กำลั่งเสือโคร่ง	Strychnos axillaris Colebr.	แก่น	บำรุงกำลัง แก้กษัย	ต้มกับน้ำดื่มแก้ปวดเมื่อย

ผลการสัมภาษณ์สรุปได้ว่า สมุนไพรแต่ละชนิดแต่ละส่วนมีสรรพคุณหรือสารสำคัญเพื่อใช้ในการบำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยแตกต่างกัน ได้แก่ แก้พิษ แก้ปวดเมื่อย คลายเส้นเอ็น แก้กษัย ขับลม บำรุงเลือด บำรุงกำลัง แก้ไข้ เป็นต้น คุณสมบัติของสมุนไพรเหล่านี้ต้องอาศัยความรู้ความชำนาญและประสบการณ์ของหมอพื้นบ้านในการใช้สมุนไพรเพื่อให้เกิดประสิทธิภาพและการรักษามีผลสมบูรณ์ เป็นภูมิปัญญาที่ทรงคุณค่าและมีประโยชน์เกื้อกูลเป็นอย่างยิ่ง

๔.๒.๕ ประโยชน์ของการปลูกสมุนไพร

การใช้ประโยชน์จากสมุนไพรนั้นคือการนำมาใช้ เริ่มจากการปลูกที่มีคุณภาพทำให้มีสรรพคุณหรือสารสำคัญมากอันเป็นคุณสมบัติของสมุนไพร เป็นประโยชน์ต่อผู้ใช้ สามารถสรุปได้ดังนี้

๔.๒.๕.๑. ความปลอดภัยจากการบำบัด การใช้ยาแผนปัจจุบันที่เป็นสารเคมีและการใช้ยาที่ผลิตจากสารต่าง ๆ เหล่านั้น ก่อให้เกิดผลกระทบข้างเคียงแก่ผู้ป่วยเป็นอย่างยิ่ง “ปัจจุบันนี้คนป่วยที่ต้องกินยาสมัยใหม่ได้รับผลข้างเคียงของยาเช่น ไตเสื่อม บางทีเราไม่จำเป็นต้องใช้ยาสมัยใหม่ก็ได้ สมุนไพรบางอย่างใช้ได้ผลดีกว่า”^{๔๐} การใช้สมุนไพรในการบำบัดรักษาโรคเป็นหนทางหนึ่งที่จะช่วยลดการเกิดผลกระทบข้างเคียงจากการ ใช้ยาแผนปัจจุบัน

๔.๒.๕.๒ การประหยัดค่าใช้จ่าย การใช้สมุนไพรสำหรับรักษาอาการเจ็บป่วยเล็กน้อย ๆ ซึ่งสามารถทำการบำบัดรักษาได้เองเช่น อาการปวดเมื่อยตามร่างกาย ท้องอืดท้องเฟ้อ ไอ โรคผิวหนัง เป็นต้น “ไอ เคล็ดขัดยอก ลมพิษ เป็นอาการที่รักษาด้วยสมุนไพรเองก็ได้ ช่วยประหยัดค่าใช้จ่ายไม่ต้องไปถึงโรงพยาบาล”^{๔๑} อาการเจ็บป่วยเล็กน้อยเหล่านี้ หากเดินทางไปใช้บริการรักษาจากสถานพยาบาลจะเกิดค่าใช้จ่ายในการเดินทางหรือหากเป็นยายาแผนปัจจุบันจะมีค่าใช้จ่ายสูงกว่าสมุนไพรซึ่งช่วยลดภาระค่าใช้จ่ายในครัวเรือน

๔.๒.๕.๓ ความสะดวกหาได้ง่ายใกล้ตัว “ยาสมุนไพรบางชนิดสามารถปลูกเองได้หรือบางชนิดเป็นเครื่องปรุงอาหารตามปกติ เช่น คั้นกระเทียมกับน้ำมะนาวดื่มเกลือใช้จิบหรือกวาดคอ แก้วไอ ขับเสมหะ กระเทียมยังมีฤทธิ์ช่วยลดการอักเสบหรือเมื่อเป็นแผลสด สามารถรักษาได้ด้วยฟ้าทะลายโจร แคเอาใบแก่ของฟ้าทะลายโจรกำมือหนึ่งตำให้ละเอียดใส่เกลือลงไปหน่อยเติมเหล้าขาวลงไปครึ่งถ้วยกับน้ำครึ่งช้อนกาแฟ คนให้เข้ากันแล้วกรองเอากากออกมาพอกบนแผลและฝี ใช้ผ้าสะอาดพันทิ้งไว้ ๑ คืน แล้วเปลี่ยนกากไปเรื่อย ๆ จนกว่าอาการจะดีขึ้น”^{๔๒}

๔.๒.๕.๔. ไม่ต้องกลัวปัญหาขาดแคลนยา เพราะสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยาซึ่งมีบทบาทสำคัญคือ การอนุญาตให้ผลิตยาสมุนไพรในรูปแบบยาแผนปัจจุบัน โดยจะเป็นยาเม็ด ยาแคปซูล “เดี๋ยวนี้ ทางอาหารและยาส่งเสริมให้ยาสมุนไพรบางอย่าง เช่น มะแว้งใช้แก้ไอเป็นยาสามัญประจำบ้านด้วย ยาหอม ก็ใช้บำรุงหัวใจ ขับลม แทนยาแผนปัจจุบันได้”^{๔๓} ซึ่งการพัฒนาโดยการสกัดสารสมุนไพรและพัฒนาเป็นยาใหม่ที่มีฤทธิ์ในการรักษาเทียบเคียงกันกับยาแผนปัจจุบัน การสนับสนุนให้บรรจุยาสมุนไพรเข้าไว้ในบัญชียาหลักแห่งชาติและส่งเสริมยาสมุนไพรให้เป็นยาสามัญประจำบ้าน ซึ่งเป็นการส่งเสริมผลิตภัณฑ์สมุนไพรเพื่อทดแทนยาแผนปัจจุบัน

๔.๒.๕.๕ สามารถพึ่งพาตนเองได้ งานสาธารณสุขมูลฐานมีนโยบายเพื่อให้ประชาชน มีคุณภาพชีวิตโดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านสุขภาพอนามัยทั้งร่างกายและจิตใจ ไปสู่สภาวะ

^{๔๐} สัมภาษณ์ นางสาวผกามาศ บ้องขวพล, ชาวบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๔๑} สัมภาษณ์ นางสาวอินทิรา นาคเรืองศรี, ชาวบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๔๒} สัมภาษณ์ นางผมหอม แสงปัญญา, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๔๓} สัมภาษณ์ นายวิชัย คัมภีระ, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

สุขภาพดีถ้วน หน้าในระยะยาว ซึ่งจะเน้นให้ประชาชนสามารถแก้ปัญหาด้วยตนเองและพึ่งตนเองได้ ในการรักษา พยาบาลเบื้องต้น การใช้สมุนไพรจึงเป็นการดูแลสุขภาพแบบพึ่งตนเองด้วยสมุนไพรในระดับบุคคล ครอบครัวและชุมชน ตรงตามนโยบายงานสาธารณสุขมูลฐาน ซึ่งสมัยก่อนสถานีนอนามัยยังไม่ได้สร้าง ก็พึ่งพาอาศัยยาสมุนไพรที่มีอยู่ตามพื้นบ้าน รักษากันในหมู่บ้าน “หมอยาพื้นบ้านของโคกสง่ามีหลาย คน อาการเจ็บป่วยบางอย่างไม่ต้องไปโรงพยาบาลก็ได้ เพราะจะใช้เวลานาน กว่าจะถึงโรงพยาบาล กว่าจะรักษาอาการ กว่าจะกลับบ้านใช้เวลานานมาก หมอพื้นบ้านสมัยก่อนมีความชำนาญสังเกต อาการแล้วก็ปรุงสมุนไพรให้กินอาการก็ดีขึ้น เป็นการช่วยเหลือพึ่งพากันในหมู่บ้าน”^{๔๔}

จากการสัมภาษณ์ทำให้ทราบว่า การปลูกสมุนไพรนั้นมีประโยชน์หลายประการ หลังจากมีการนำไปแปรรูปตามกรรมวิธีต่าง ๆ เพื่อให้ได้สารสำคัญที่อยู่ในสมุนไพรแต่ละชนิด ทำให้การออกฤทธิ์ของสารสำคัญในสมุนไพรมีผลต่อการบำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยต่าง ๆ ได้ดี สมุนไพรที่มีคุณภาพและสรรพคุณจะทำให้ผู้นำไปใช้บำบัดรักษาปลอดภัยจากการใช้เพราะไม่มีผลข้างเคียง ราคาถูกประหยัด ค่าใช้จ่าย บางอย่างสะดวกหาได้ในครัวเรือน ลดปัญหาการขาดแคลนยาและเป็นการดูแลสุขภาพแบบพึ่งตนเองด้วยสมุนไพร

๔.๒.๖ การแปรรูปของสมุนไพร

จากการศึกษาวิธีการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า หลังจากเก็บเกี่ยวสมุนไพรออกจากแปลงปลูกหรือต้นแล้วจะมีการปฏิบัติเพื่อรักษาคุณภาพของพืชสมุนไพรให้ได้ผลดีที่สุดต่อการนำไปใช้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมของสมุนไพรแต่ละชนิด บางชนิดสามารถนำสมุนไพรสดไปใช้ได้ทันทีแต่บางชนิดก็แปรรูปเก็บไว้ พืชสมุนไพรนอกจากจะใช้สดแล้วยังมีการนำมาทำให้แห้งเพื่อความสะดวกในการเก็บรักษาและการนำมาใช้ได้นาน “สมุนไพรที่มีความชื้นมากเกินไปจะทำให้มีเชื้อราและแบคทีเรีย และยังทำให้เกิดการสูญเสียสารที่เป็นตัวยาสำคัญ วิธีการทำแห้งโดยการตากแห้งหรืออบแห้งจนเหลือความชื้นที่เหมาะสมแก่การเก็บรักษา ซึ่งโดยทั่วไปควรมีความชื้นไม่เกินร้อยละ ๑๓ เก็บในที่สะอาด เย็น ไม่อับชื้น มีอากาศถ่ายเทได้ดี ไม่ถูกแสงแดด หรือเก็บในภาชนะที่ปิดสนิท แต่ไม่ควรเก็บไว้นานเกินไป โดยทั่วไปสมุนไพรไม่ควรเก็บนานเกินกว่า ๑ ปี เพราะจะสูญเสียสารที่เป็นตัวยาสำคัญ”^{๔๕} การแปรรูปจะนำมาใช้ประโยชน์โดยการแปรรูปออกมาเป็นผลิตภัณฑ์แบบต่าง ๆ สิ่งสำคัญ คือ การปรุงยาในรูปแบบตำรับยาสมุนไพร หมายถึง การนำสมุนไพรแต่ละชนิดมารวมกัน อาจจะ เป็นใบ แก่น ราก เหง้า ผล แล้วแต่การกำหนดว่าจะใช้ส่วนไหนของสมุนไพรใดและการสกัดเอา

^{๔๔} สัมภาษณ์ นายประเทือง เหลาพรหม, ชาวบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๔๕} สัมภาษณ์ นายกิตติภณ อนุสุริยา, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม ๒๕๖๒.

สารสำคัญออกมาจากส่วนต่าง ๆ ของพืชสมุนไพรนั้น สารที่ใช้ในการสกัดได้แก่ น้ำ น้ำมัน และ แอลกอฮอล์ ซึ่งแบ่งเป็นประเภทต่าง ๆ มีดังนี้

๔.๒.๖.๑ ยาฝน เป็นการฝนสมุนไพรสดหรือแห้ง เพื่อให้ได้สารสำคัญในเนื้อสมุนไพรที่ละเอียด อาจจะฝนแล้วใส่น้ำธรรมดา กิน หรือฝนแล้วผสมน้ำทาแล้วแต่กรณี “ยาฝนของบ้านโคกสง่าที่ใช้กันมาตั้งแต่สมัยก่อน คือยาสามราก ประกอบด้วย ส่องฟ้า สมัดใหญ่ สาวสวรรค์ เป็นยารากไม้ที่ใช้วิธีการฝน แล้วใส่น้ำกินแก้ไข้ แก้อาการผดผื่นแดงของแม่ลูกอ่อน หรือทำให้มีน้ำนมพอสำหรับเลี้ยงทารก”^{๔๖} การฝนเป็นวิธีการที่หมอพื้นบ้านนิยมกันมาก

๔.๒.๖.๒ ยาต้ม เป็นการสกัดสารสำคัญในสมุนไพรด้วยน้ำร้อน ใช้กินหรือแช่อาบ เป็นวิธีที่นิยมใช้มากที่สุด เช่น รางจืดใช้ต้มกินแต่น้ำแก้สารพิษตกค้างได้ “สมุนไพรของบ้านโคกสง่าที่เป็นยาอายุวัฒนะ ประกอบด้วย ตัวยาเบญจกูลและเพิ่ม กวาวเครือ หนอนตายอยาก เถาเมื่อย และอีกหลายชนิดที่เป็นสมุนไพรแก้ภูมิแพ้ ความดัน เบาหวาน ดีพิการ ไตเสื่อม ยา ๑ ห่อ ต้มกับน้ำ ๒ ลิตร กินครั้งละ ๑ แก้ว เช้า-เย็น ก่อนอาหาร สูตรนี้ใช้เป็นยาตองก็ได้”^{๔๗}

๔.๒.๖.๓ ยาตอง เป็นการใช้กับสมุนไพรที่สารสำคัญไม่ละลายด้วยน้ำแต่ละลายได้ดีในแอลกอฮอล์ เมื่อกินเข้าไปสารสำคัญจะซึมซาบไปตามส่วนของร่างกายได้เร็ว “สมุนไพรอายุวัฒนะพิกัดยาเบญจกูลใช้ประจำธาตุทั้ง ๔ ใช้สมุนไพร ๑ ห่อ ต่อบุราและโซดาอย่างละ ๑ ขวด น้ำผึ้งอีก ๒ เป็ก ดองไว้ ๒ คืน กินครั้งละเป็ก เช้า-เย็น ก่อนอาหาร”^{๔๘}

๔.๒.๖.๔ ยาซัง เป็นการสกัดสารสำคัญให้ละลายออกมาด้วยน้ำร้อน แต่ใช้กับส่วนที่บอบบาง เช่น ใบ ดอก ที่ไม่ต้องการโดนน้ำเดือดนาน ๆ คือ การนำสมุนไพรที่เป็นส่วนใบหรือดอก ใส่แก้วเติมน้ำร้อนจัดลงไป ปิดฝาแก้วทิ้งไว้จนเย็น ลักษณะนี้เป็นการปล่อยตัวยาออกมาเต็มที่ เช่น ดอกคำฝอย “ยาเบญจกูลที่เป็นยาผง ประกอบด้วย ดอกตี่ปลี รากข้าพลุ เถาสะค่าน รากเจตมูลเพลิงแดง เหนง้าชิงแห้ง อย่างละเท่ากัน บดเป็นผงชงกินวันละ ๓ ครั้งหลังอาหาร มีสรรพคุณ บำรุงธาตุ แก้ธาตุให้ปกติ ขับลม บรรเทาอาการท้องอืด ท้องเฟ้อ ห้ามกินยานี้ในฤดูร้อน เพราะธาตุไฟจะกำเริบต้องกิน อาทิตย์เว้นอาทิตย์ เด็กและผู้หญิงท้อง คนเป็นไข้ตัวร้อน และเด็กห้ามกินเด็ดขาด”^{๔๙}

^{๔๖} สัมภาษณ์ นางสาวศิริวรรณ เหลาพรหม, ผู้ประกอบการค้าสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๔๗} สัมภาษณ์ นางสาววิราภรณ์ เทียนบุญ, ผู้ประกอบการค้าสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๔๘} สัมภาษณ์ นายสาย อนุสุริยา, ปราชญ์ชาวบ้าน/หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๔๙} สัมภาษณ์ นางสาวราญ โหระเวช, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

๔.๒.๖.๕ ยาน้ำมัน เป็นการสกัดสารสำคัญของสมุนไพรบางชนิดที่ต้องการใช้เป็นยาทา ยานวดแก้ปวด คลายเส้น ปวดตามร่างกาย โดยการนำสมุนไพรสดมาเคี้ยวในน้ำมัน เพื่อให้สารสำคัญของสมุนไพรละลายอยู่ในน้ำมันแล้วนำมาผสมกับเมนทอล พิมเสน การบูร ตามสัดส่วน “ยาน้ำมันนี้ ผลิตภัณฑ์ที่แต่ละกลุ่มของแผนกยาสมุนไพรบ้านจุงจาง ผลิตขึ้นตามสูตรของกลุ่มสำหรับจำหน่าย โดยส่วนผสมจะแตกต่างกันตามแต่ผู้นำไปใช้”^{๕๐}

๔.๒.๖.๖ ยาหม่อง เป็นการสกัดสารสำคัญของสมุนไพรด้วยน้ำมันเหมือนกัน แต่จะใช้ พาราฟินหรือขี้ผึ้งผสมให้มีความเหนียวเพื่อพอกหรือเคลือบบริเวณที่เป็นบาดแผลหรือบาดเจ็บ

๔.๒.๖.๗ ยาตม เป็นการสกัดสารสำคัญของสมุนไพรด้วยน้ำมันอีกวิธีหนึ่ง แต่เป็นการสกัดด้วยกรรมวิธี เพื่อให้ได้น้ำมันหอมระเหยมาใช้ในการบำบัดตามศาสตร์สุนทรบำบัด ใช้ดม บรรเทาอาการหวัด คัดจมูกหรือเมื่อน้ำมูก iringเวียน “ผลิตภัณฑ์ยาตมสมุนไพร เป็นการนำสมุนไพรที่มีน้ำมัน หอมระเหยมาทอดในน้ำมันเป็นวิธีสกัดด้วยยาให้ออกมาแล้วจึงผสมการบูรเมนทอล พิมเสน บรรจุกวัก แก้วขนาดเล็ก ๆ”^{๕๑}

จากการสัมภาษณ์ทำให้ทราบว่า สมุนไพรที่นำมาใช้นอกจากแปรรูป โดยกรรมวิธีตามแบบเดิม ซึ่งจะใช้สมุนไพรหลายชนิดมาประกอบตามสูตรยาแล้ว ยังมีการแปรรูปตามกรรมวิธีต่าง ๆ โดยใช้วิธี การสมัยใหม่เพื่อให้ได้สารสำคัญที่อยู่ในสมุนไพรแต่ละชนิด ส่งผลช่วยให้การออกฤทธิ์ของสารสำคัญในสมุนไพรมีผลต่อการบำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยต่าง ๆ เป็นผลิตภัณฑ์ที่สามารถพกพานำมาใช้ได้สะดวก ยิ่งขึ้น เช่น ยาตม ยาหม่อง เป็นต้น

๔.๒.๗ อุปสรรคในการปลูกสมุนไพร

จากการสัมภาษณ์เกี่ยวกับอุปสรรคของการปลูกสมุนไพรนั้น เนื่องจากชาวบ้านมีความชำนาญในการปลูกโดยอาศัยน้ำฝนตามธรรมชาติ ประกอบกับภูมิประเทศมีความเหมาะสมกับการปลูกพืชสมุนไพร ไม่เป็นการปลูกเพื่อใช้ในอุตสาหกรรม แต่เป็นเพียงการนำไปใช้บำบัดรักษาภายในครัวเรือน หรือเพื่อทำผลิตภัณฑ์สินค้าประจำตำบล เป็นธุรกิจชุมชน “หากไม่มีสภาวะหรือปรากฏการณ์ภัยแล้ง ก็ไม่มีอุปสรรคอะไรในการปลูกสมุนไพรของบ้านโคกสง่า”^{๕๒} สมุนไพรซึ่งเป็นพืชส่วนใหญ่ไม่มีศัตรูพืชรบกวน

^{๕๐} สัมภาษณ์ นางสาวณัฐธิญาพร พิมพ์ทรายมูล, ผู้ประกอบการค้าสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๕๑} สัมภาษณ์ นางทองพูล บึงขาวพล, ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๕๒} สัมภาษณ์ นายวินัย เหลาพรม, นางทิพยา แข็งแรง, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

๔.๒.๘ การใช้สมุนไพรในอนาคต

สมุนไพรแต่ละชนิดล้วนมีสรรพคุณต่างกันไปในประเทศไทยอุดมไปด้วยสมุนไพรนับพันนับหมื่นชนิด บางชนิดใช้กึ่ง ก้าน ใบ ลำต้นหรือราก นำมาต้มทานได้แบบสด ๆ หรือไม่ก็นำมาสกัดเอาสารสำคัญเพื่อใช้รักษาอาการเจ็บไข้ ยังสามารถสร้างรายได้ให้กับประเทศอย่างมหาศาล ตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน การที่เกษตรกรเพาะปลูก แล้วนำมาแปรรูปจำหน่ายเชิงพาณิชย์ของกลุ่มผู้ประกอบการSME หรือผลิตภัณฑ์ประจำตำบล (OTOP) ครอบคลุมทั้งสมุนไพร กลุ่มอาหารเสริม กลุ่มสปาและผลิตภัณฑ์กลุ่มยาแผนโบราณตามกฎหมายการแพทย์แผนไทยตลอดจนถึงส่งออกไปยังหลายประเทศทั่วโลก ผลิตภัณฑ์ยาสมุนไพรได้รับความนิยมจากผู้บริโภคในปัจจุบันมากขึ้นเรื่อย ๆ ทุกปี เหตุผลคือ อันตรายน้อยกว่ายาแผนปัจจุบันที่ทำจากการสังเคราะห์สารเคมี “สมุนไพรมีราคาไม่แพง เดิมนั้น บริษัทด้านเภสัชกรรมในประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก ก็หันมาให้ความสนใจศึกษาและวิจัยพืชสมุนไพรเพื่อผลิตเป็นยารักษาโรคและอาหารเสริมสุขภาพมากขึ้น”^{๕๓} และกระแสความนิยมผลิตภัณฑ์ที่มาจากธรรมชาติมีมากยิ่งขึ้น “คนไทยจำนวนไม่น้อยที่เจ็บป่วยหันมานิยมใช้ยาสมุนไพรทดแทนยาจากต่าง ประเทศที่ผลิตมาจากการสังเคราะห์สารเคมี ราคาแพง ฤทธิ์ข้างเคียงก็สูงกว่ายาที่ทำจากสมุนไพร เป็นโอกาสดีที่คนไทยจะหันมาใช้ยาหรือผลิตภัณฑ์เสริมสุขภาพจากสมุนไพรมากขึ้น ไม่ต้องพึ่งพายาแผนปัจจุบันอย่างเดียวเหมือนแต่ก่อน ลดการนำเข้ายาจากต่างประเทศและลดการเสียดุลการค้าของประเทศไทยได้”^{๕๔} และ “จากข่าวตลาดโลกมีความต้องการผลิตภัณฑ์สุขภาพจากสมุนไพร มีมากขึ้น คิดว่าน่าจะเป็นโอกาสดีของประเทศไทย เพราะเรามีทรัพยากรสมุนไพรที่มีคุณภาพดีอยู่ มากถ้าจะได้วิจัยและพัฒนาผลิตภัณฑ์จากสมุนไพรของเราให้มีคุณภาพเหมือนกับของของต่างประเทศ ก็น่าจะทำให้สามารถแข่งขันได้ในตลาดโลก แทนการส่งออกวัตถุดิบสมุนไพรที่มีมูลค่าทางการตลาดต่ำ จะได้ทำรายได้เข้าประเทศอีกทางหนึ่งด้วย”^{๕๕}

สรุปได้ว่า แนวโน้มการใช้สมุนไพรในอนาคตมีความเป็นไปได้สูง หากได้รับการพัฒนาผลิตภัณฑ์ และส่งเสริมจากหน่วยงานราชการ สมุนไพรไทยเป็นที่ต้องการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ทั้งความต้องการ ในการบริโภคเพื่อการสร้างเสริมและดูแลสุขภาพรวมถึงความต้องการนำไปแปรรูปเพื่อสร้างมูลค่าเพิ่ม ของสมุนไพรต่าง ๆ และเพื่อตอบสนองความต้องการของผู้บริโภค ทั้งสร้างความ

^{๕๓} สัมภาษณ์ นางสาวณัฐชัญญาพร พิมพ์ทรายมูล, ผู้ประกอบการค้าสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๕๔} สัมภาษณ์ นางสาววิราภรณ์ เทียนบุญ, ผู้ประกอบการค้าสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๕๕} สัมภาษณ์ นายกิตติภณ อนุสุริยา, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม ๒๕๖๒.

หลากหลายในการ ใช้ประโยชน์จากสมุนไพร ส่งผลให้สมุนไพรถูกนำไปใช้ในอุตสาหกรรมแปรรูป อุตสาหกรรมผลิตยา แผนไทย การผลิตยาที่พัฒนาจากสมุนไพรและผลิตภัณฑ์สมุนไพรรูปแบบต่าง ๆ เช่น สารสกัดจาก สมุนไพร เครื่องสำอาง โดยสมุนไพรบางรายการเป็นที่ต้องการของผู้บริโภคและผู้ผลิตอย่างมากเพราะ สามารถสร้างรายได้ให้กับประเทศ

จากการศึกษากระบวนการปลูกสมุนไพรของบ้านโคกสง่า ทำให้ทราบว่าการปลูกสมุนไพรของบ้านโคกสง่าเป็นภูมิปัญญาที่ได้รับการถ่ายทอดสืบกันมา การใช้ต้องรู้จักส่วนต่าง ๆ ของสมุนไพรที่จะนำไปใช้ เนื่องจากฤทธิ์และสรรพคุณของสมุนไพรแต่ละชนิดแต่ละส่วนแตกต่างกัน การนำสมุนไพรมาแปรรูปตามกรรมวิธีสมัยใหม่ก็เพื่อให้สะดวกต่อการนำมาใช้บำบัดรักษาโรคหรือเพื่อให้อาหารสำคัญในสมุนไพรชนิดต่าง ๆ สามารถออกฤทธิ์บำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยได้อย่างเต็มที่ การใช้สมุนไพรมีแนวโน้มไปในทิศทางที่ดี มีความนิยมต้องการบริโภคมากขึ้น เนื่องจากไม่มีผลข้างเคียง ประหยัด หาได้ไม่ยาก ทำให้สามารถพึ่งพาสมุนไพรทั้งในรูปอาหารเสริมและบำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยต่าง ๆ

๔.๓ ภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า

ภูมิปัญญาพื้นบ้านที่ผสมผสานหลักพุทธธรรมด้านการดูแลและบริหารธาตุชั้นหรือสุขภาพองค์รวมเป็นความรู้ที่เกิดจากการสั่งสมของบรรพบุรุษบ้านโคกสง่า ที่ได้สะสมประสบการณ์และสืบทอดภายในชุมชน ซึ่งผู้ให้ข้อมูลประกอบด้วย ปราชญ์ชาวบ้าน และหมอยาพื้นบ้าน มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๔.๓.๑ ความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรในพระพุทธศาสนา

การใช้สมุนไพรเพื่อรักษาโรค มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล โดยหมอชีวกโกมารภัจจ์เป็นผู้รับหน้าที่ในการรักษาพยาบาลพระภิกษุอาพาธ ซึ่งเภสัชสมุนไพรในพระพุทธศาสนามีหลายประเภท ทรงมีพุทธานุญาตไว้ว่าถ้าภิกษุอาพาธก็นำมาใช้มานานับได้ ในปัจจุบันก็ยังคงมีใช้กันอยู่ จากการสัมภาษณ์ผู้รู้เกี่ยวกับสมุนไพรในพระพุทธศาสนา ดังนี้

ใครเป็นหมอดองนับถือหมอชีวกเพราะเป็นครูหมอยาหาสมุนไพร มารักษาพระ ใช้ขมิ้น จึงไปเสาะหา มารักษาโรคให้พระ อย่างสมอ หรือมะขามป้อม อันนี้ พระพุทธเจ้าก็อนุญาตให้พระฉันได้^{๕๖}

เภสัช ๕ อย่างมี เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ในวินัย พระพุทธเจ้าก็อนุญาตให้พระฉันได้^{๕๗}

น้ำผึ้งเป็นยาพระพุทธเจ้าให้พระฉันได้ ปัจจุบันส่วนใหญ่เอามาเข้า ยาผสมยาผงบดปั้นเป็นยาลูกกลอน สมุนไพรในพระพุทธศาสนาก็มี สมอ มะขามป้อม เกลือ หัวหมู ตีป्ली เป็นต้น^{๕๘}

จากการสัมภาษณ์ทำให้ทราบว่า ความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรในพระพุทธศาสนานั้น เนื่องจากบ้านโคกสง่าเป็นสังคมชาวพุทธ จึงมีความรู้เกี่ยวกับพระวินัยที่มีพุทธบัญญัติให้ใช้เภสัชสมุนไพรในการบำบัดรักษาโรคทั่วไป ซึ่งเป็นความรู้ที่ปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎกและเกี่ยวข้องกับหมอชีวกโกมารภัจ ซึ่งเป็นครูแพทย์สมุนไพร เภสัชสมุนไพรที่รู้จักส่วนมากได้แก่ ขมิ้น สมอ มะขามป้อม และน้ำผึ้ง

๔.๓.๒ หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับสมุนไพร

การใช้พืชสมุนไพรเพื่อรักษาอาการป่วยนั้น มีมุมมองที่สัมพันธ์กับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอยู่ด้วยหลายประการ จากการสัมภาษณ์ ปราชญ์ชาวบ้านจำนวน ๒ คน อายุ ๘๙ ปี และอายุ ๗๖ ปี หมอยา พื้นบ้านจำนวน ๕ คน มีอายุตั้งแต่ ๖๐ ปี จำนวน ๓ คน และน้อยกว่า ๖๐ ปี จำนวน ๒ คน ซึ่งพบว่าทั้งหมดนับถือพระพุทธศาสนา ปราชญ์ชาวบ้านมีความรู้เกี่ยวกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาและความชำนาญด้านสมุนไพรเป็นอย่างดี

การใช้ยาสมุนไพร การรักษาโรคก็ดี มีหลักธรรมที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ธาตุ ๔ ที่พระพุทธเจ้าว่าร่างกายประกอบด้วยธาตุทั้ง ๔ ตามหลักการแพทย์แผนโบราณ การอาการป่วยเกิดจากธาตุ มีความไม่สมดุลกัน สมุนไพรบางตัวใช้ปรับธาตุ บำรุงธาตุได้ด้วย โรคบางอย่างเกิดจากฤดูกาลเปลี่ยนแปลง บางอย่างเกิดจากกรรมพันธุ์ บางอย่างเกิดจากการหักโหมทำงาน แต่ที่เป็นส่วนใหญ่ก็เกิดจากความเสื่อมของธาตุชั้นนี้แหละ^{๕๙}

^{๕๖} สัมภาษณ์ นายอ่อนสี วอแพง, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๑ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๕๗} สัมภาษณ์ นายทองปาน เหลาหอม, ปราชญ์ชาวบ้าน/หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๕๘} สัมภาษณ์ นายจำปี แสงปัญญา, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๕๙} สัมภาษณ์ นายทองปาน เหลาหอม, ปราชญ์ชาวบ้าน/หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

สมุนไพรนี้ ถ้าไม่เจ็บป่วยก็ไม่ทุกข์ ถ้ามีความทุกข์ก็ไม่ต้องใช้เพื่อบำบัดทุกข์เวทนาที่เกิดขึ้นให้ระงับไปตามหลักการ^{๖๐}

ธาตุทั้ง ๔ ต่างอาศัยซึ่งกันและกันจะขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ได้หากมีความแปรปรวน จะเสียสมดุลขึ้น ได้แก่ หย่อนกำเริบหรือพิการ จะทำให้ร่างกายไม่สบาย เกิดเป็นโรคขึ้นได้^{๖๑}

หมอยาพื้นบ้านส่วนใหญ่ มีแรงจูงใจและได้รับการถ่ายทอดองค์ความรู้มาจากบรรพบุรุษ ปู่ย่า ตายาย ทวด บรรพบุรุษที่เป็นหมอยาพื้นบ้านที่มีความรู้ทางพืชสมุนไพรและภูมิปัญญาท้องถิ่น ได้มีการถ่ายทอด ความรู้ทางด้านการรักษาและการใช้สมุนไพรต่าง ๆ พร้อมทั้งกระบวนการในการปลูกพืชสมุนไพรมาอย่างลูกหลาน จากการสนทนาและสัมภาษณ์เชิงลึก สามารถสรุปหลักธรรมที่มีส่วนเกี่ยวข้องหรือเป็นเหตุให้เกิดการใช้สมุนไพรได้ดังนี้

๔.๓.๒.๑ ธาตุ ๔

ปราชญ์ชาวบ้านและหมอยาพื้นบ้านทั้งหมด มีความเชื่อว่าการเจ็บป่วยของคนเราล้วนเป็นไปตามสภาวะธรรม คือ ธาตุ ๔ อันเกิดจากการเสียสมดุลของร่างกายที่ประกอบกันขึ้น จากธาตุ ดิน น้ำ ลม และไฟ เรียกว่า สมุฏฐานธาตุตามหลักการแพทย์แผนโบราณซึ่งอยู่ในภาวะสมดุลเกี่ยวข้องแก่กันและกัน โดยแบ่งออกเป็นรายละเอียดดังนี้

ธาตุดิน คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิตที่มีลักษณะเป็นของแข็ง มีความคงรูป เช่น อวัยวะต่าง ๆ ธาตุดินโดยส่วนใหญ่ มี ๒๐ ประการ ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เส้นเอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไข้อยู่ ไข่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า เยื่อในสมอง สิ่งเหล่านี้จัดเป็นธาตุดิน

ธาตุน้ำ คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิต ที่มีลักษณะไม่แค้นแข็ง เป็นของเหลว เป็นน้ำ มีคุณสมบัติ ไหลไปมา ซึมซาบไปในร่างกาย อาศัยธาตุดินเพื่อการคงอยู่ อาศัยธาตุลมเพื่อการเลื่อนไหล ธาตุน้ำภายในมีประมาณ ๑๒ ประการ ได้แก่ น้ำดี เสดด น้ำหนอง น้ำเลือด น้ำเหลือง มันทัน น้ำตา มันทะลุ น้ำลาย น้ำมูก น้ำไขข้อ น้ำปัสสาวะหรือน้ำมูล และน้ำในอุจจาระ

ธาตุลม คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิต มีลักษณะเคลื่อนไหวได้ มีคุณสมบัติคือ ความแล่นไป เบา เป็นสิ่งที่มีพลังทำให้ร่างกายมีการเคลื่อนไหว ยืน เดิน นั่ง นอน คู้เหยียด ธาตุลมย่อมอาศัยธาตุดิน และธาตุน้ำเป็นเครื่องนำพาพลัง และขณะเดียวกันธาตุลมก็พยุงดินและทำให้น้ำเคลื่อนไหวไปมาได้ ธาตุลมที่สำคัญมี ๖ ประการ จัดเป็นธาตุลมภายใน ได้แก่

^{๖๐} สัมภาษณ์ นายประเทือง เหลาพรม, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๖๑} สัมภาษณ์ นายสาย อนุสุริยา, ปราชญ์ชาวบ้าน/หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม ๒๕๖๒.

- ๑) ลมพัดจากเบื้องล่างสู่เบื้องบน
- ๒) ลมพัดจากเบื้องบนสู่เบื้องล่าง
- ๓) ลมพัดอยู่ในท้องนอกลำไส้
- ๔) ลมพัดในกระเพาะอาหารและลำไส้
- ๕) ลมพัดทั่วร่างกาย
- ๖) ลมหายใจเข้าออก

ธาตุไฟ คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิต มีลักษณะที่เป็นความร้อน คุณสมบัติเผาผลาญให้แหลกสลาย ไฟทำให้ลมและน้ำในร่างกาย เคลื่อนที่ด้วยพลังแห่งความร้อนอันพอเหมาะ ไฟทำให้ดินอุ่น คือ อวัยวะต่าง ๆ ไม่เน่า ไฟภายในมี ๔ ประการ ได้แก่

- ๑) ไฟทำให้ร่างกายอบอุ่น
- ๒) ไฟทำให้ร้อนระส่ำระสาย
- ๓) ไฟทำให้ร่างกายเหี่ยวแห้งทรุดโทรม
- ๔) ไฟย่อยอาหาร

ธาตุทั้ง ๔ ต้องอยู่ในภาวะสมดุล ร่างกายจึงจะเป็นปกติ ไม่เจ็บป่วย โดยธาตุดินอาศัยน้ำ ให้ชุ่มและเต่งตึงพอเหมาะ อาศัยลมพยุ้งให้คงรูปและเคลื่อนไหว อาศัยไฟให้พลังงานอุ่นไว้ ไม่เน่าเปื่อย น้ำต้องอาศัยดินเป็นที่เกาะกุมซับไว้มิให้ไหลเหือดแห้งไปจากที่ที่ควรอยู่อาศัย ธาตุลมทำให้น้ำไหลซึมซาบทั่วร่างกาย ลมต้องอาศัยน้ำและดินเป็นที่อาศัยและนำพาพลังไปในที่ต่าง ๆ ดินปะทะลมให้เกิดการเคลื่อนที่แต่พอเหมาะ ไฟอุ่นดินและอาศัยดิน เพื่อการเผาผลาญให้เกิดพลัง ไฟต้องอาศัยน้ำ เพื่อ การเผาผลาญที่พอเหมาะ ไฟทำให้ลมเคลื่อนที่ไปได้ ในขณะที่ลมสามารถทำให้ไฟลุกโชนเผาผลาญ มากขึ้นได้ ธาตุทั้ง ๔ จึงมีความสำคัญมากต้องควบคุมให้มีความสมดุลกัน ร่างกายจึงจะปกติ

๔.๓.๒.๒ นิยาม ๕

อุตุนิยาม กฎธรรมชาติ มุ่งเอาความผันแปรที่เกี่ยวข้องด้วยความร้อนหรืออุณหภูมิ โดยเฉพาะความเป็นไปของธรรมชาติแวดล้อมและความเปลี่ยนแปลงทางวัตถุเช่น ลมฟ้าอากาศ ฤดูกาล ฝนตกฟ้าร้อง การที่ดินน้ำปุ๋ยช่วยให้ต้นไม้งาม การที่คนไอหรือจาม การที่สิ่งทั้งหลาย ผุพังเน่าเปื่อย เป็นต้น

พีชนิยาม กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับพันธุกรรมเช่น กระบวนการถ่ายทอดข้อมูลของสิ่งมีชีวิตทั้งพืช สัตว์ เชื้อโรค เป็นต้น

จิตตนิยาม กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการทำงานของจิต เช่น ความสามารถในการรักษาความสมดุลให้เกิดขึ้นระหว่างแรงขับของจิตกับแรงต้านของเจตสิก โรคทั้งหลาย ทั้งทางร่างกายและจิตใจย่อมเกิดจากภาวะเสียสมดุลภายในระหว่างจิตกับเจตสิก เจตสิกเป็นปัจจัยสำคัญที่นำไปสู่สุขภาพหรือโรคก็ได้

กรรมนิยาม กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์คือ กระบวนการก่อให้เกิดการกระทำและการให้ผลของการกระทำ ความมุ่งมั่น จงใจ หรือความคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์ต่าง ๆ พร้อมทั้งผลที่สืบเนื่องออกไปอันสอดคล้องสมกัน เช่น การพากเพียรเกินกำลัง ทำให้ร่างกายอ่อนล้า เกิดความเจ็บป่วย เป็นต้น

ธรรมนิยาม กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์และอาการที่เป็นเหตุ เป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย โดยเฉพาะความเป็นไปตามธรรมดา เช่น สิ่งทั้งหลายมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเป็นธรรมดา คนทุกคนย่อมมีความเกิดแก่เจ็บตายเป็นธรรมดา ธรรมดาของสิ่งทั้งหลายที่เป็นสภาพไม่เที่ยง ถูกปัจจัยบีบคั้นและไม่เป็นอัตตา เป็นต้น

๔.๓.๒.๓ อริยสัจ ๔

ทุกข์ คือ สภาพที่ทนได้ยาก ภาวะที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ สภาพที่บีบคั้น ได้แก่ การเกิด (ชาติ) การแก่ การเก่า (ชรา) การตาย การสลายไป การสูญสิ้น (มรณะ)

สมุทัย คือ เหตุแห่งทุกข์ ภาวะที่แผ่ด้วยความกดดัน ขัดแย้ง ขัดข้องมีความบกพร่องไม่สมบูรณ์ในตัว

นิโรธ คือ สภาวะของทุกข์น้อยลงหรือหมดไป เป็นสภาวะสงบ ปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน

มรรค คือ วิธีปฏิบัติเพื่อลดเหตุแห่งทุกข์หรือวิธีปฏิบัติเพื่อให้สภาวะของทุกข์น้อยลงหรือหมดไป

สรุปได้ว่า หลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการใช้สมุนไพรนั้นมีหลักธาตุ ๔ เป็นการอธิบายให้รู้ถึงการเปลี่ยนแปลงของร่างกายจากความพร่องของธาตุใดธาตุหนึ่ง เป็นเหตุทำให้เกิดการใช้สมุนไพรเพื่อปรับสมดุลให้เข้าสู่ความเป็นปกติมีสุขภาวะที่ดี หลักนิยาม ๕ เป็นการสมุฏฐานเพื่อให้ทราบถึงเหตุของการเกิดความเจ็บป่วยซึ่งเกิดจากสภาพสิ่งแวดล้อม กรรมพันธุ์ ความคิด การกระทำ การเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป และหลักอริยสัจ ๔ อันเป็นวิธีการแห่งปัญญา ใช้ดำเนินการแก้ปัญหาตามเหตุ ปัจจัย เป็นกระบวนการหาเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดการแก้ไข บำบัดรักษา อาการเจ็บไข้ได้ป่วย วางมาตรการยับยั้งป้องกันหลีกเลี่ยงไม่ให้เกิดความเจ็บไข้ได้ป่วยอีก หลักธรรมเหล่านี้ ทำให้เกิดการเรียนรู้ว่าต้องใช้เภสัชสมุนไพรในการบำบัดรักษา เช่น ธาตุไฟหย่อนไป ก็ต้องใช้สมุนไพรที่มีรสร้อนหรือคนพอมแห้งไม่มีกำลัง ก็ต้องใช้สมุนไพรที่บำรุงธาตุทั้ง ๔ หากมีลมในกายมาก

ไป ก็ต้องใช้สมุนไพรที่มีสรรพคุณในการขับลม เพื่อปรับสภาวะความเสียดลของร่างกายตามอาการให้กลับคืนเป็นปกติ

๔.๓.๓ หลักธรรมที่มีในการผลิตยาสมุนไพร

การปลูกหรือการผลิตยาสมุนไพรนั้นก็เพื่อใช้บำบัดรักษาอาการของผู้ป่วยโดยมีหลักธรรมเพื่อกำกับคุณธรรมถือเป็นความรับผิดชอบเพื่อให้เกิดผลดีมีฤทธิ์สรรพคุณในทางการรักษาเป็นแนวคิดที่ก่อให้เกิดความศรัทธาสังสมอบรรมาเป็นหลักในการปฏิบัติต่อการปลูกหรือการผลิตยาสมุนไพรเพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อผู้นำไปใช้หรือผู้รับการรักษาจากหมอพื้นบ้าน ซึ่งผลจากการสัมภาษณ์ปรากฏดังนี้

แล้วถ้าคนปลูกสมุนไพร คนเรียนวิชาหมอไม่มีอิทธิบาทก็สำเร็จ ยาก ปลูกสมุนไพรแล้วไม่ดูแลไม่ใส่ใจก็ได้ผลไม่ดี^{๖๒}

ผลิตภัณฑ์สมุนไพร ถ้าคนเอาไปใช้แล้ว ได้ผลไม่ดี เราก็ต้องหา วิธีปรับสูตรยาใหม่ เพิ่มตัวยาสสมุนไพร เพื่อให้มีสรรพคุณดียิ่งขึ้น ลูกค้ายี่เอาไปใช้จะต้องเห็นผลที่มีขายส่วนมากหวังต้นทุน^{๖๓}

การผลิตยาสมุนไพรเริ่มตั้งแต่การปลูก มีความเชื่อว่าเมื่อรดน้ำ ว่านหรือสมุนไพรให้ว่าคาถา “นะโมพุทธายะ” เพื่อให้สรรพคุณ ของยามีฤทธิ์มากขึ้นด้วยคุณพระ เมื่อรวมกำลังทั้ง ๕ ธาตุ ก็จะเป็นคุณของพระพุทธเจ้า ๕๖ เชื่อว่าหากผู้ใดว่าคาถาบูชา หรือ สรรเสริญพระพุทธเจ้าทั้งห้าพระองค์ด้วยจิตสงบมั่นคง แน่วแน่จะเกิดเป็นพุทธคุณครอบจักรวาล แคล้วคลาดมีกำลังกาย กำลังใจที่ดี ปลอดภัยจากภัยอันตรายต่าง ๆ^{๖๔}

บ้านโคกสง่าเป็นสังคมที่ยึดมั่นในหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ได้รับการปลูกฝังตั้งแต่เกิด เรียนรู้ซึมซับมาจากบรรพบุรุษ มีการดำเนินชีวิตที่ผสมผสานกับหลักธรรม ฉะนั้นการผลิตสมุนไพรจึงมีหลักธรรมที่มีความเกี่ยวเนื่องหรือเป็นเหตุในปลูกหรือการผลิตยาสมุนไพร ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้

๔.๓.๓.๑ อิทธิบาท ๔

ฉันทะ (ความพอใจ) คือ ความต้องการที่จะเรียนรู้และทำการปลูกสมุนไพร มีใจรักใน อาชีพหมอพื้นบ้านนี้และปรารถนาจะทำให้ได้ผลดียิ่ง ๆ ขึ้นไป

^{๖๒} สัมภาษณ์ นายประเทือง เหลาพรม, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๖๓} สัมภาษณ์ นางสาวศิริวรรณ เหลาพรม, ผู้ประกอบการค้าสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๖๔} สัมภาษณ์ นายสาย อนุสุริยา, ประชาชนชาวบ้าน/หมอพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม ๒๕๖๒.

จิตตะ (ความคิด) คือ ตั้งจิตรับรู้ เรียนรู้ ฝึกฝนศึกษาเกี่ยวกับสมุนไพรรักษา การใช้และสรรพคุณ พร้อมทั้งกระบวนการปลูกสมุนไพรรักษาต่าง ๆ

วิริยะ (ความเพียร) คือ ขยันหมั่นดูแลรักษา เอาใจใส่ในกระบวนการปลูก การผลิตยาสมุนไพรรักษาเพื่อให้ได้สรรพคุณที่ดีสำหรับการใช้ในการบำบัดรักษา

วิมังสา (ความไตร่ตรองหรือทบทวน) คือ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญ และตรวจสอบ มีการวางแผน คิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุงผลิตภัณฑ์สมุนไพรรักษาที่ใช้ในการรักษาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งปัจจุบันบ้านโคกสง่ามีผลิตภัณฑ์ยาสมุนไพรรักษาอยู่หลายชนิด

๔.๓.๓.๒ พุทธธานุสสติ

ในกระบวนการปลูกสมุนไพรรักษาบางชนิดเมื่อจะทำการรดน้ำสมุนไพรรักษา นั้น ได้มีข้อกำหนดให้บริกรรมคาถาว่า “นะโมพุทธานุสสติ” โดยความหมายก็คือ “ขอความอนุเคราะห์มีแด่พระพุทธเจ้า” และเชื่อว่าเป็น “คาถาพระเจ้าห้าพระองค์” ซึ่งอักขระที่ใช้แทนพระพุทธเจ้าห้าพระองค์ในกับปี่นี้มี ๕ อักขระอันศักดิ์สิทธิ์ คือ “นะ โม พุท ธา ยะ” และแทนความหมายของแม่ธาตุใหญ่ที่ให้กำเนิดทุกสรรพสิ่ง สำหรับความหมายของ “นะ โม พุท ธา ยะ” มีดังนี้

นะ หมายถึง พระกุกกุสันโธ ใช้เขียนแทน ธาตุน้ำ หรืออาโปธาตุ มีกำลังเท่ากับ ๑๒ ใช้ในการปลูกเสกให้เกิดพุทธคุณด้านเมตตามหานิยม

โม หมายถึง พระโกนาคมน ใช้เขียนแทน ธาตุดินหรือปฐวีธาตุ มีกำลังเท่ากับ ๒๑ ใช้ในการปลูกเสกให้เกิดพุทธคุณด้านคงกระพันชาตรี

พุท หมายถึง พระกัสสปะ ใช้เขียนแทน ธาตุไฟหรือเตโชธาตุ มีกำลังเท่ากับ ๖ ใช้ในการขับไล่สิ่งอัปมงคลหรือสะเดาะเคราะห์

ธา หมายถึง พระสมณะโคตมหรือพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ใช้เขียนแทนธาตุ ลม หรือ วาโยธาตุ มีกำลังเท่ากับ ๗ ใช้ด้านการล่องหนกำบังตน

ยะ หมายถึง พระศรีอารยเมตไตรย (พระพุทธเจ้าองค์ถัดไป) ใช้เขียนแทน อากาศธาตุ มีกำลังเท่ากับ ๑๐ เมื่อรวมกำลังทั้ง ๕ ธาตุ ก็จะเป็นคุณของพระพุทธเจ้า ๕๖

ตามตำนานความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องอิทธิฤทธิ์ของว่านว่า “ถ้าจะจัดตั้งกะปิละนั้น รวบรวม ว่านต่าง ๆ สำหรับทำวพระยาทั้งปวงผู้รู้จักคุณของพระรัตนตรัย รู้จักอดกลั้นต่ออกุศลทั้งหลายอีกด้วยและเพื่อสำหรับทำวพระยา สมณะชีพรามณ์ทั้งปวงจนทำให้รู้จักสรรพคุณของว่านต่าง ๆ เหล่านั้น และนำไปช่วยบำบัดโรคร้ายไข้เจ็บ กับช่วยปกป้องอันตรายทุกข์ภัยนานาประการแก่

ผู้เฒ่าผู้แก่และคนทั้งปวงทั้งหลาย เป็นเหตุให้มีการระลึกถึงคุณพระรัตนตรัยในการใช้ว่านสมุนไพร เพื่อให้ว่านมีคุณวิเศษและผลในทางการรักษา ก็เลยต้องเสกด้วย “นะโมพุทธานะ” นี้แหละ”^{๖๕}

สรุปได้ว่า การผลิตยาสมุนไพรจะสำเร็จหรือได้ผลดีก็ต้องอาศัยอิทธิบาท ๔ ซึ่งเป็นเครื่องช่วยกำกับให้เกิดความเอาใจใส่โดยเริ่มตั้งแต่กระบวนการปลูก และต้องมีพุทธานุสสติ เป็นเครื่องเสริมได้แก่ นะ เรียกว่า อาโปธาตุ คือธาตุน้ำหล่อเลี้ยงร่างกายและดวงจิต โม เรียกว่า ปฐวีธาตุ คือธาตุดินได้แก่ของที่แข็ง มีหนัง มีเนื้อ มีกระดูก พุท เรียกว่า เตโชธาตุ คือธาตุไฟได้แก่ความอบอุ่นในร่างกาย ธา เรียกว่า วาโยธาตุ คือธาตุลม ลมหายใจเป็นต้น ยะ เรียกว่า อากาสธาตุ โดยเชื่อว่าจะช่วยให้สรรพคุณของสมุนไพรที่นำไปใช้จะเกิดผลสัมฤทธิ์ยิ่งขึ้นด้วย

๔.๓.๔ หลักธรรมที่มีในการรักษาผู้ป่วยด้วยสมุนไพร

การนำหลักธรรมไปประยุกต์กับการใช้สมุนไพร เพื่อการบำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยเป็นที่ยอมรับและเป็นแบบอย่างที่ดีตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน ในพระพุทธศาสนามีหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการอยู่ร่วมกันและปฏิบัติต่อกัน เพื่อให้เกิดสุขภาวะอันเป็นผลให้สภาพร่างกายและจิตใจเกิดความสมดุลตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นการพยาบาลผู้ป่วยทั้งทางร่างกายและจิตใจอีกด้วย

ผู้ป่วยต้องการมั่นใจและการดูแลอย่างใกล้ชิดการใช้สมุนไพรเพื่อรักษาผู้ป่วยมีหลักธรรมง่าย ๆ คือความเมตตา สงสาร การรักษา ด้วยสมุนไพรบางครั้งต้องใช้เวลาไม่เหมือนยาสมัยใหม่ต้องอดทน ใจให้สบาย ถ้ารักษาเขาหายเราก็มีความสุขกับเขาด้วย^{๖๖}

รักษาคนป่วย เราเป็นหมอต้องตั้งใจ มีความพอใจที่จะทำหน้าที่ ให้ดี มีสติไม่ให้ผิดพลาดคิดว่ารักษาญาติพี่น้องของเราต้องจึงเอา ใจใส่ดูแล ไม่ใช่รักษาแล้วก็แล้วไป เป็นอะไรมาก็ต้องตรวจดู^{๖๗}

เราต้องมีเมตตาให้มาก คนป่วยไม่เหมือนคนธรรมดา กำลังใจก็ สำคัญ การพูดให้กำลังใจทำให้เกิดความศรัทธาก็รักษาง่าย บางคนมีทุนน้อย อยากรวย เราต้องไม่เอาเปรียบเขา ให้ได้ก็ให้ไปค่าครูก็ไม่มาก ผู้รักษาต้องรับไป อย่างอื่น ๆ ก็ให้ได้อยู่”^{๖๘}

^{๖๕} สัมภาษณ์ นายสาย อนุสุริยา, ปราชญ์ชาวบ้าน/หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๖๖} สัมภาษณ์ นายทองปาน เหลาหอม, ปราชญ์ชาวบ้าน/หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๖๗} สัมภาษณ์ นายสาย อนุสุริยา, ปราชญ์ชาวบ้าน/หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๖๘} สัมภาษณ์ นางผมหอม แสงปัญญา, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

การใช้สมุนไพรรักษาอาการของผู้ป่วยนั้น เป็นความสัมพันธ์กันระหว่างหมอชาวบ้าน กับผู้ป่วยโดยมีสมุนไพรเป็นสื่อกลาง หลักธรรมสำคัญที่หมอพื้นบ้านใช้สำหรับการรักษาพยาบาลผู้ป่วยด้วยสมุนไพรนั้นมีดังนี้

๔.๓.๔.๑ พรหมวิหาร ๔

เมตตา คือ ความปรารถนาดี ต้องการที่จะช่วยเหลือให้ทุกคนให้ได้รับประโยชน์จากการใช้สมุนไพรและความสุขเมื่อหายเจ็บป่วย เป็นการรักษาดูแลด้วยการตั้งใจพูดดี คิดดี ทำดีต่อผู้อื่น รักษาผู้ป่วยด้วยความเอื้ออาทร

กรุณา คือ มีความสงสารเห็นใจผู้ป่วย เอาใจใส่ที่จะปลดเปลื้องความทุกข์ยาก ขวนขวายหาวิธีช่วยเหลือบำบัดทุกข์เวทนาจากโรคภัยไข้เจ็บ ด้วยปรารถนาให้ผู้อื่นพ้นทุกข์

มุทิตา คือ ยินดีเมื่อผู้ป่วยอยู่ดีมีความสุขหายจากอาการเจ็บป่วยหรือมีสภาพดีขึ้น

อุเบกขา ความมีใจเป็นกลาง คือ มองตามจริง วางจิตใจให้เป็นกลาง มั่นคงเที่ยงตรง วางตนและปฏิบัติไปตามหลักการ เหตุผลและความเที่ยงธรรม รักษาไปตามอาการ

๔.๓.๔.๒ หลักอิทธิบาท ๔

ฉันทะ (ความพอใจ) คือ ความต้องการที่จะทำหน้าที่รักษา มีใจรักในความเป็นหมอพื้นบ้านนี้ และปรารถนาจะทำให้ได้ผลดียิ่ง ๆ ขึ้นไป

จิตตะ (ความคิด) คือ ตั้งใจในการใช้สมุนไพรเพื่อรักษาด้วยความระมัดระวังไม่ให้เกิดการผิดพลาด

วิริยะ (ความเพียร) คือ ขยันหมั่นดูแลรักษา เอาใจใส่ด้วยการใช้สมุนไพรที่มีสรรพคุณดีหากผู้ป่วยอาการไม่ดีขึ้นก็สรรหาสมุนไพรที่มีสรรพคุณดีมาเพื่อใช้สำหรับการรักษา เพื่อให้ผู้ป่วยหายจากความเจ็บป่วยนั้น ๆ

วิมังสา (ความไตร่ตรอง หรือ ทดลอง) คือ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญ และตรวจสอบวิเคราะห์อาการเจ็บป่วย มีการวางแผนการรักษา คิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุงผลิตภัณฑ์สมุนไพรที่ใช้ในการรักษาอยู่เสมอ

๔.๓.๔.๓ สังคหะวัตถุ ๔

ทาน แปลว่า การให้ คือ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ แบ่งปัน ช่วยเหลือกันด้วยสิ่งของ ตลอดถึงการแนะนำสั่งสอนให้ความรู้ในการดูแลสุขภาพ

ปิยวาจา แปลว่า พูดดีหรือวาจาอันเป็นที่รัก คือ พูดสุภาพ ไพเราะ ฟังแล้วเกิดศรัทธา มีกำลังใจ นำปฏิบัติตาม ตลอดถึงการบอกประโยชน์มีเหตุผล มีหลักฐานจูงใจให้ผู้ป่วยยอมปฏิบัติตามเกิดผลดีต่อการรักษาพยาบาล

อัตถจริยา แปลว่า ทำตนให้เป็นประโยชน์ คือ การขวนขวายในการดูแลสุขภาพตามกำลังความรู้ความสามารถที่มีอยู่เพื่อเป็นประโยชน์ต่อสังคมโดยรวม

สมานัตตตา แปลว่า ทำตนเสมอต้นเสมอปลายคือไม่มีความคิดเอาเปรียบหรือรังเกียจผู้ป่วย ตลอดถึงการวางตนเหมาะสมแก่ฐานะ ภาวะ บุคคล เหตุการณ์และสิ่งแวดล้อม ถูกต้องตามธรรม ตามกรณี

จากการสัมภาษณ์ สรุปได้ว่า การรักษาผู้ป่วยด้วยสมุนไพรนั้น ต้องใช้พรหมวิหาร ๔ คือ มีความรัก ความปรารถนาดี ต้องการที่จะช่วยเหลือทุกคนให้ได้ประโยชน์จากการใช้สมุนไพรและมีความสุขอันเป็นผลจากสรรพคุณของสมุนไพรที่รักษาได้สัมฤทธิ์ผล ขวนขวายในการรักษาผู้ป่วยให้พ้นจากความทุกข์ ยินดีเมื่อผู้ป่วยอยู่ดีมีความสุขและมีใจเป็นกลางวางตนและปฏิบัติไปตามหลักการรักษาไปตามอาการ และอิทธิบาท ๔ คือ เต็มใจในการทำหน้าที่และปรารถนาจะทำให้ได้ผลดียิ่ง ๆ ขึ้นไป ตั้งใจ ระมัดระวังไม่ให้เกิดความผิดพลาดในการใช้สมุนไพรเพื่อรักษา ขยันหมั่นดูแลรักษาผู้ป่วย เอาใจใส่ด้วยการใช้สมุนไพรหรือสรรหาสมุนไพรที่มีสรรพคุณเพื่อใช้สำหรับการรักษา และใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญ ตรวจสอบอาการ วางแผน คิดค้นวิธี แก้ไขปรับปรุงเกี่ยวกับสมุนไพรและวิธีการรักษาผู้ป่วย ส่วน สังคหวัตถุ ๔ คือ การให้ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ ช่วยเหลือกันด้วยสิ่งของ ตลอดถึงการแนะนำสั่งสอนให้ความรู้แก่ผู้ป่วยในการดูแลรักษาสุขภาพ โดยกล่าววาจาอันเป็นที่รัก ตลอดถึงการบอกประโยชน์ มีเหตุผล มีหลักฐานจูงใจให้ยอมปฏิบัติตาม ตั้งตนให้เป็นประโยชน์ คือ การดูแลรักษาตามกำลังความรู้ความสามารถที่มีอยู่และทำตนเสมอต้นเสมอปลายไม่มีความคิดเอาเปรียบหรือรังเกียจผู้ป่วย ตลอดถึงการวางตนเหมาะสมแก่ฐานะ ภาวะ บุคคล เหตุการณ์ และสิ่งแวดล้อม ถูกต้องตามธรรม ตามกรณี

๔.๓.๕ หลักธรรมที่เชื่อมโยงกับการนำสมุนไพรไปใช้ประโยชน์ในการรักษา

การใช้สมุนไพรเป็นการนำทรัพยากรตามธรรมชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์ทางการบำบัดรักษาโรคเป็นการบรรเทาทุกข์เวทนาทางกายที่ส่งผลให้จิตใจมีความแปรปรวนนำไปสู่สภาวะที่ผิดปกติ ในทางพระพุทธศาสนาเห็นว่าสิ่งต่าง ๆ เป็นเพียงธาตุ ๔ มีอยู่ตามธรรมชาติอย่างนั้น แต่ทางการแพทย์แผนโบราณได้มีวิวัฒนาการโดยนำสิ่งที่ป็นธาตุต่าง ๆ มากแก้ไขปัญหาลักษณะ ปรับสมดุลของธาตุในตัวมนุษย์ให้เกิดสภาวะปกติได้

การรักษาคนป่วยด้วยสมุนไพรเป็นหมอยาทำหน้าที่เป็นผู้ให้ชีวิต ให้ความสุข ให้คนอื่นมีความสุขกายสุขใจคนเราแข็งแรงแล้วจะได้ ทำความดี เอาสมุนไพรมาใช้ก็คือใช้ประโยชน์จากสมุนไพรช่วยให้ คนหายป่วย ไม่มีทุกข์^{๖๙}

^{๖๙} สัมภาษณ์ นางสาวณัฏฐา โหระเวช, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

สมุนไพรมีคุณค่า มีประโยชน์อยู่ในตัว ทำให้คนมีสุขภาพดี เป็นปกติ มีความสุขตามหลักพระพุทธศาสนา คนป่วยจิตใจไม่ดี ไม่มีความสุข”^{๗๐}

พระพุทธศาสนาสอนว่าความไม่มีโรคเป็นลาภอันประเสริฐความสุขของคนเราคือ ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ อยู่ดีมีแรง ทำการงานได้ หาเลี้ยงชีวิตและครอบครัวไม่ต้องเป็นภาระของลูกหลานญาติพี่น้องคนมีกำลังใจดี แข็งแรงอายุยืน ทำอะไรก็ได้ เป็นประโยชน์กับตนเองและคนอื่น ๆ ประโยชน์ของสมุนไพรมือทำให้คนมีความสุข^{๗๑}

การนำสมุนไพรมานำเป็นทรัพยากรตามธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ได้หลายประการ ไม่ว่าจะเป็นการเสริมสร้างสุขภาพเช่น ยาอายุวัฒนะหรือการแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์เพื่อให้เกิดรายได้ของธุรกิจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการรักษาเชื่อมโยงกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา คือ

สุข ๒ คือ ความสบายที่เป็นผลจากความสุขอย่างเดี่ยวหรืออารมณ์ที่ปรารถนา ๒ ประการ ได้แก่

กายิกสุข คือ สุขทางกาย หมายถึง การมีสภาพร่างกายแข็งแรง สมบูรณ์ ไม่มีความ พิกุล พิกุลอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงของธาตุขันธ์ ร่างกายด้วยโรคภัยไข้เจ็บ ทำให้สามารถ ประกอบกิจการงานหาเลี้ยงชีพได้อย่างเป็นปกติสุข พึงพาตนเองได้ ไม่เป็นภาระของบุคคลอื่น

เจตสิกสุข คือ สุขทางใจ หมายถึง ใจที่เป็นปกติสุข เพราะไม่ทุกข์ทรมานเนื่องจากกายกับจิตมีความเกี่ยวข้องกัน ความยึดถือในธาตุขันธ์ ร่างกายที่ผิดปกติหรือมีอาการเจ็บไข้ได้ป่วย เป็นเหตุให้เกิดทุกข์เวทนาทางใจ เมื่อร่างกายปราศจากโรคภัยไข้เจ็บมีความอึดแอ็บสมบูรณ์ อันเป็นผลจากการระงับกิเลสอุปสรรคปัญหาอันเกิดมาจากสุขภาพและความทุกข์เวทนาจึงเป็นใจที่เบิกบานด้วยอำนาจแห่งปีติสุขและโสมนัส

จากการสัมภาษณ์ทำให้ทราบว่า การนำสมุนไพรมานำไปใช้ประโยชน์ในการบำบัดรักษาอาการความเจ็บป่วยเป็นการขจัดทุกข์เวทนาต่าง ๆ ก่อให้เกิดความสุข ความสบาย ซึ่งตรงกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา คือ สุขทางกายความสบายกายก่อให้เกิดความสุขทางใจ บุคคลเมื่อมีใจดีหรือกำลังใจที่ดีแล้ว การพูด การกระทำ และความคิด ก็ดีด้วย

สรุปได้ว่า ภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรมานำไปใช้ประโยชน์โดยหลักธรรมที่เกี่ยวข้องหรือเป็นเหตุ ให้เกิดการใช้สมุนไพรมานำไปใช้บำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยนั้นมีทั้งสิ้น ๘ ประการ คือ ธาตุ ๔ เป็นการอธิบายให้รู้ถึงการเปลี่ยนแปลงของร่างกาย ทำให้เกิดการใช้สมุนไพรมานำไปใช้

^{๗๐} สัมภาษณ์ นางลุน เหลาหอม, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

^{๗๑} สัมภาษณ์ นายอ่อนสี วอแพง, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๑ มกราคม ๒๕๖๒.

ให้เข้าสู่ความเป็นปกติ นิยาม ๕ เป็นการสมมุติฐานเพื่อให้ทราบถึงเหตุของการเกิดความเจ็บป่วย อริยสัจ ๔ เป็นกระบวนการหาเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดการบำบัดรักษาอาการเจ็บไข้ได้ป่วย วาง มาตรการยับยั้งป้องกันไม่ให้เกิดความเจ็บไข้ได้ป่วย พุทธานุสสติเป็นการบำบัดทุกข์ทางใจ สร้าง ศรัทธาให้เกิดขึ้น อิทธิบาท ๔ ทำให้ประสบผลสำเร็จทั้งในกระบวนการปลูกและการรักษา พรหม วิหาร ๔ และ สังคหวัตถุ ๔ เป็นการสร้างสัมพันธ์ที่ดีระหว่างหมอพื้นบ้านและผู้ป่วยทำให้ผู้ป่วยมี กำลังใจ และสุข ๒ เป็นความสำเร็จจากการใช้สมุนไพรในบำบัด

การใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตรงกับเภสัชสมุนไพรที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกอัน เป็นส่วนหนึ่งในคำสอนทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นพื้นฐานในการดำเนินชีวิตเชิงพุทธและวัฒนธรรม ของสังคมไทย เป็นการใช้ประโยชน์จากสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติดังนี้ **ประเภทของสมุนไพรที่ใช้**

ประเภทของเภสัชสมุนไพร	การใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า
มูลเภสัช : ใช้รากหรือเหง้า	ว่านงู ว่านไพล ว่านมหาเมฆ ว่านชักมดลูก ว่านนางคำ ว่านเสน่หัจฉรินทร์หอม ว่านเพชรกลับ ขมิ้นชัน ส่องฟ้า สมัดใหญ่ สาวสวรรค์ ปลาไหลเผือก
ปฉณเภสัช : ใช้ใบ	เสลดพังพอน ฟ้ายะลวยโจร รางจืด หญ้าหนวดแมว
ผลเภสัช : ใช้ผล	ดีปลี

วิธีการใช้สมุนไพรตรงกับวิธีการใช้เภสัชสมุนไพรทางพระพุทธศาสนาคือการต้มเป็น กระบวนการสกัดสารสำคัญในสมุนไพรด้วยน้ำร้อนใช้กินหรือแช่อาบ เป็นวิธีที่นิยมใช้มากที่สุด การ ฝน การตำหรือการบด การฝนใช้สำหรับสมุนไพรสดหรือแห้ง การตำใช้สำหรับสมุนไพรสด การบดใช้ สำหรับสมุนไพรสดหรือแห้ง เพื่อให้เนื้อสมุนไพรละเอียดและสารสำคัญในเนื้อสมุนไพรอาจจะฝนแล้ว ใส่ในน้ำธรรมดาหรือน้ำร้อนแล้วผสมน้ำทาบริเวณที่บาดเจ็บ การตำให้เนื้อสมุนไพรละเอียดใช้ในการ พอกแผลหรือบริเวณเจ็บป่วยและสมุนไพรที่ต้องการใช้ในการนวด การทาหรือขยี้มน้ำดื่ม จะใช้ สมุนไพรตากแห้งและบดให้ละเอียด

๔.๔ องค์ความรู้จากการวิจัย

จากการศึกษา ทำให้ได้รับองค์ความรู้ที่เกิดจากผลการวิจัย ดังนี้

การวิจัยครั้งนี้ พบองค์ความรู้ในการปลูกสมุนไพรของบ้านโคกสง่าคือ การใช้เศษโลหะซึ่งเป็นธาตุวัตถุในการเพิ่มรสเย็นให้กับสมุนไพรว่านซึ่งใช้เฉพาะในการดับพิษจากสัตว์มีพิษทุกชนิดและการใช้พุทธานุสสติโดยการบริกรรมคาถา “นะ โม พุท ธา ยะ” ๓ ครั้ง ก่อนรดน้ำว่านต่าง ๆ เช่น ว่านงู ว่านไพล ว่านนางคำ เสน่ห์จันทร์หอม ว่านเพชรกลับ ตามความเชื่อเรื่องอิทธิฤทธิ์ของว่านเพื่อให้สารสำคัญและสรรพคุณของว่านต่าง ๆ ที่นำไปใช้สมฤทธิ์ผลมากยิ่งขึ้น

บทที่ ๕

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง ภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอ น้ำพอง จังหวัดขอนแก่น ผู้วิจัยได้ทำการสรุปและอภิปรายผลตามวัตถุประสงค์ ข้อที่ ๑ กระบวนการปลูกสมุนไพรของบ้านโคกสง่าและข้อที่ ๒ ภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่าดังต่อไปนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๑.๑ กระบวนการปลูกสมุนไพรของบ้านโคกสง่านั้น พบว่า ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษเพื่อที่จะนำมาใช้สำหรับบำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยของประชาชนทั่วไปและที่อาศัยอยู่ในบริเวณพื้นที่ใกล้เคียงบ้านโคกสง่า ในสมัยก่อนหมอยาพื้นบ้านมีการแบ่งกลุ่มออกเร่ขายยาสมุนไพรไปตามหมู่บ้านในจังหวัดต่าง ๆ ด้วย ผู้ปลูกสมุนไพรต้องเรียนรู้ว่าสมุนไพรชนิดใดใช้รักษาโรคใดชนิดใดสามารถทดแทนหรือเสริมด้วยยาใด เพราะคุณสมบัติหรือสรรพคุณของยาสมุนไพรบางอย่างก็เหมือนกันใช้แทนกันได้ บางอย่างก็ต่างกัน การใช้สมุนไพรจะขึ้นอยู่กับชนิดและส่วนต่าง ๆ ของสมุนไพรแต่ละอย่าง เนื่องจากว่าในแต่ละส่วนจะมีตัวยาหรือสรรพคุณที่แตกต่างกัน ชนิดและส่วนของสมุนไพรที่จะนำมาใช้ต้องให้ถูกส่วน เช่น ราก ต้น ใบ ดอก ผล เปลือก หัวสดเหล่านี้ เป็นต้น และต้องใช้ให้ถูกวิธี บางอย่างใช้สดบางชนิดต้องใช้ต้ม บางอย่างแปรรูปด้วยการตากแห้งแล้วนำมาฝน บางอย่างก็เคี้ยวเป็นน้ำมัน ส่วนในการปลูกพืชสมุนไพรนั้น พื้นที่ของหมู่บ้านโคกสง่านั้นมีความเหมาะสมเนื่องจากเป็นดินเหนียวหรือดินร่วนปนทราย ทำให้พืชสมุนไพรสามารถเจริญเติบโตได้ดีโดยอาศัยน้ำฝนตามธรรมชาติ ประกอบกับพืชสมุนไพรประเภทเหง้าหรือหัว มักปลูกในช่วงฤดูฝนและเก็บเกี่ยวในต้นฤดูหนาวหรือเมื่อใบเริ่มเหี่ยวเฉา ซึ่งว่านหยุดการเจริญเติบโตและสะสมสารอาหารหรือสรรพคุณของสมุนไพรจะให้ผลเต็มที่ในช่วงนี้ ส่วนสมุนไพรประเภทพืชล้มลุกนั้นขยายพันธุ์ด้วยการเพาะเมล็ดและปักชำกิ่ง บางชนิดเก็บใช้เฉพาะใบอย่างเดียว บางชนิดเก็บตามกำหนดซึ่งจะใช้ทั้งต้น จากการวิจัยได้พบองค์ความรู้ในการนำเศษเหล็กของมีคมใส่กันหลุมก่อนปลูกว่านงูตามแบบโบราณ เพื่อให้ว่านงูดูดซึมธาตุเหล็ก เนื่องจากเหล็กเป็นธาตุมีรสเย็น สามารถดับพิษ

ร้อนทั้งปวง จึงทำให้มีสรรพคุณในการดับพิษมากยิ่งขึ้น ในการปลูกสมุนไพรต้องมีความรู้ว่าจะปลูกแล้วจะเอาไปใช้อย่างไรส่วนไหนมีสรรพคุณอย่างไร และรู้วิธีในการสกัดสารสำคัญที่มีอยู่ในตัวสมุนไพรมาใช้บำบัดรักษาอาการเจ็บป่วย เช่น การฝนสมุนไพรสดหรือแห้ง เพื่อให้ได้สารสำคัญในเนื้อสมุนไพรที่ละเอียด อาจจะฝนแล้วใส่น้ำธรรมดาหรือน้ำร้อนแล้วผสมน้ำทาแล้วแต่กรณี การต้มเป็นการสกัดสารสำคัญในสมุนไพรด้วยน้ำร้อน ใช้กินหรือแช่อาบ การสกัดสารสำคัญของสมุนไพรบางชนิดที่ต้องการใช้เป็นยาทา ยานวดแก้ปวด คลายเส้น ปวดตามร่างกาย โดยการนำสมุนไพรสดมาเคี้ยวในน้ำมันเพื่อให้สารสำคัญของสมุนไพรละลายอยู่ในน้ำมัน จะเห็นได้ชัดว่าเป็นองค์ความรู้ในการนำสมุนไพรมาใช้บำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยขั้นพื้นฐานที่ประสบอยู่เป็นประจำ ได้แก่ อาการเกี่ยวกับโรคทางเดินอาหาร อาการที่เกี่ยวกับโรคทางเดินหายใจซึ่งอาการและโรคต่าง ๆ เป็นอาการที่ไม่รุนแรงมากนัก โดยจะเลือกใช้พืชสมุนไพรที่ปลูกภายในพื้นที่ของบ้านโคกสง่าเป็นส่วนใหญ่ ส่วนการนำเข้าสู่สมุนไพรอื่น ๆ เพื่อประกอบตามตำรับยาสมุนไพรเป็นบางชนิดเนื่องจากว่าแหล่งสมุนไพรของชุมชนไม่เพียงพอ จึงถือได้ว่าเป็นการพึ่งพาตนเองจากทรัพยากรธรรมชาติตามวิถีชีวิตชุมชนท้องถิ่นชนบทที่ส่วนใหญ่มีอาชีพทำการเกษตรกรรมและเป็นวัฒนธรรมการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน การใช้สมุนไพรในการบำบัดรักษาโรคเป็นหนทางหนึ่งที่จะช่วยลดการเกิดผลกระทบข้างเคียงจากการใช้ยาแผนปัจจุบัน ลดภาระค่าใช้จ่ายในครัวเรือน สมุนไพรบางชนิดสามารถปลูกเองได้ มีการอนุญาตจากหน่วยสาธารณสุขให้ผลิตยาสมุนไพรเพื่อทดแทนยาแผนปัจจุบัน เหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์ที่ได้จากการปลูกพืชสมุนไพร นอกจากนี้ ภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่ายังทำให้ผู้เจ็บป่วยที่อยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงสามารถนำสมุนไพรไปใช้เพื่อรักษาบรรเทาอาการเจ็บป่วยที่เกิดขึ้นได้อีกด้วย ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาขององค์การอนามัยโลก ที่มีการรายงานว่าการใช้สมุนไพรกำลังเป็นที่นิยมทั่วโลกปัจจุบันภูมิปัญญาในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่ามีการพัฒนาขึ้นเป็นผลิตภัณฑ์ (OTOP) ตามนโยบายการพึ่งพาตนเองของรัฐบาล จำหน่ายที่ร้านค้าชุมชนสมุนไพรภูมิปัญญาบ้านโคกสง่า (หมู่บ้านจุงอาจ) ซึ่งผลิตและจำหน่าย อีกหลายชนิดในรูปแบบต่าง ๆ โดยได้รับความร่วมมือและสนับสนุนให้การปรีกในรูปแบบการผลิต การออกแบบบรรจุภัณฑ์ การพัฒนาผลิตภัณฑ์จากพัฒนากรอำเภอน้ำพองและมหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่ได้เข้ามาช่วย ประสานงาน พร้อมทั้งได้ทำการจดทะเบียนเป็นวิสาหกิจชุมชน

๕.๑.๒ ภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่านั้น พบว่า บ้านโคกสง่าเป็นสังคมชาวพุทธ จึงมีความรู้เกี่ยวกับพระวินัยที่มีพุทธทาสภิกขุให้ใช้เภสัชสมุนไพรในการบำบัดรักษาโรคทั่วไป ซึ่งเป็นความรู้ที่ปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎกและเกี่ยวข้องกับหมอชีวกโกมารภัจจ์ ซึ่งเป็นครูแพทย์สมุนไพร เภสัชสมุนไพรที่รู้จักส่วนมากได้แก่ ขมิ้น สมอ มะขามป้อม และน้ำผึ้ง ยังอีกพบว่าหลักธรรมสำคัญที่ผสมผสานอยู่ในวิถีการดำเนินชีวิตเกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาหรือเป็นเหตุผลให้เกิดการใช้สมุนไพร สามารถสรุปได้ ๘ ประการ คือ

๑) ธาตุ ๔ เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดการประกอบขึ้นเป็นส่วนต่าง ๆ ของมนุษย์ที่เรียกว่า ชันธ ๕ หรือทำให้ร่างกายมีสิ่งยึดเหนี่ยวเป็นรูปร่างอวัยวะต่าง ๆ ขึ้นมา เป็นการอธิบายให้รู้ถึงการเปลี่ยนแปลงของร่างกาย ทำให้เกิดการใช้สมุนไพรรักษาสมดุลให้เข้าสู่ความเป็นปกติ

๒) นิยาม ๕ คือ สิ่งที่กำหนดความเป็นไป อันมีระเบียบแน่นอนของสรรพสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติได้แก่การเกิดขึ้นดำรงอยู่และเสื่อมสลายหรือแปรไปเป็นการสมุฏฐานเพื่อให้ทราบถึงเหตุของการเกิดความเจ็บป่วยทั้ง ๒ ประการนี้ เป็นเหตุปัจจัยต่าง ๆ เกี่ยวข้องกับอาการต่าง ๆ ของร่างกายมนุษย์ว่าเป็นปกติหรือเจ็บป่วยด้วยสมุฏฐานโรคใด จึงวินิจฉัยเพื่อปรับแก้ไขด้วยการรักษา บำบัดตามอาการหรือความบกพร่องนั้น ๆ เช่น ธาตุไฟมาก ธาตุน้ำน้อย ความเข้มข้นของเลือดมากขึ้นจึงเป็นเหตุให้อาการปวดหัวเกิดขึ้น ต้องใช้สมุนไพรมีรสเย็นเพื่อดับความร้อน ปรับสภาวะให้เกิดความสมดุล อาการปวดหัวก็จะหายได้ เป็นต้น

๓) อริยสัจ ๔ เป็นหลักการหรือกระบวนการที่ก่อให้เกิดองค์ความรู้ใน การคิดหาวิธีในการแก้ปัญหาตามหลักของอริยสัจ ๔ เพื่อให้การดำเนินชีวิตเป็นไปอย่างราบรื่นปกติ ทำให้ความทุกข์หรือมีอุปสรรคน้อย เป็นผู้มีสุขภาพกาย สุขภาพจิตที่ดี เป็นกระบวนการหาเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดการบำบัดรักษาอาการเจ็บไข้ได้ป่วย วางมาตรการยับยั้งป้องกันไม่ให้เกิดความเจ็บไข้ได้ป่วย

๔) อิทธิบาท ๔ คือ หนทางก่อให้เกิดความสำเร็จตามความต้องการ เริ่มจากการปลูกสมุนไพรร ต้องมีใจรักในอาชีพนี้ และปรารถนาจะทำให้ ได้ผลดียิ่ง ๆ ขึ้นไป รับการถ่ายทอดด้วยความตั้งใจรับรู้เรียนรู้ฝึกฝนศึกษาเกี่ยวกับการใช้สมุนไพรรและกระบวนการปลูกสมุนไพรรขยันหมั่นดูแลรักษา เอาใจใส่ในกระบวนการปลูกสมุนไพรรเพื่อให้ได้สรรพคุณที่ดีสำหรับการใช้รักษาและใช้ปัญญาพิจารณา ใคร่ครวญ ตรวจสอบ วางแผน คิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุงเกี่ยวกับผลิตภัณฑ์สมุนไพรร

๕) พุทธานุสสติ ในการรตนน้ำว่านสมุนไพรร มีการระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้าโดยให้ทำบริกรรมคาถา “นะโมพุทฺธายะ” ๓ คาบ ก่อนที่จะรตนน้ำว่าน ซึ่งมีความเชื่อว่าการเจ็บป่วยของคนเราล้วนเป็นไปตามสภาวะธรรม คือ ธาตุ ๔ อันเกิดจากการเสียสมดุลของร่างกายที่ประกอบกันขึ้น จากธาตุ ดิน น้ำ ลม และไฟ ตามตำนานความเชื่อเรื่องอิทธิฤทธิ์ของว่านว่าถาชีจึงตั้งกะปิละนั้นรวบรวม ว่านต่าง ๆ สำหรับท้าวพระยาทั้งปวงผู้รู้จักคุณของพระรัตนตรัย รู้จักอดกลั้น ต่ออกุศลทั้งหลายอีกด้วยและเพื่อสำหรับท้าวพระยา สมณะชีพรหมณ์ทั้งปวงจน ทำให้รู้จักสรรพคุณของว่านต่าง ๆ เหล่านั้น และนำไปช่วยบำบัดโรคร้ายไข้เจ็บ กับช่วยปกป้องอันตรายทุกข์ภัยนานาประการแก่ผู้เฒ่าผู้แก่และคนทั้งปวงทั้งหลาย เป็นเหตุให้มีการระลึกถึงคุณพระรัตนตรัยในการใช้ว่านสมุนไพรรเพื่อให้ว่านมีคุณวิเศษและผลในทางการรักษาจึงเสกด้วยคาถา “นะโมพุทฺธายะ”

๖) พรหมวิหาร ๔ คือ มีความปรารถนาดีต้องการที่จะช่วยเหลือให้ทุกคนให้ได้ประโยชน์และความสุข ด้วยการตั้งใจพูดดี คิดดี ทำดีต่อผู้อื่น มีความสงสารเห็นใจเอาใจใส่ที่จะปลดเปลื้องความทุกข์ยาก หาวิธีช่วยเหลือบำบัดโรคร้ายไข้เจ็บปรารถนาให้ผู้อื่นพ้นทุกข์ ยินดีเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข

หายจากอาการเจ็บป่วย และความมีใจเป็นกลางคือ มองตามจริงวางจิตใจให้เป็นกลาง มั่นคงเที่ยงตรง วางตนและปฏิบัติไปตามหลักการ เหตุผลและความเที่ยงธรรมรักษาไปตามอาการ

๗) **สังคหวัตถุ ๔** คือ การให้ ได้แก่ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ ช่วยเหลือกันด้วยสิ่งของ ตลอดถึงการแนะนำสั่งสอนให้ความรู้ในการดูแลรักษาสุขภาพ พุทธดี หรือ วาจาอันเป็นที่รักคือ พุทธสุภาพ ไพเราะ ฟังแล้วเกิดศรัทธา มีกำลังใจ นำปฏิบัติตาม ตลอดถึงการบอกประโยชน์ มีเหตุผล มีหลักฐานจูงใจให้ยอมตาม ทำตนให้เป็นประโยชน์ คือ การชวนชววยในการดูแลรักษาตามกำลังความรู้ความสามารถที่มีอยู่ และทำตนเสมอต้นเสมอปลาย คือ ไม่มีความคิดเอาเปรียบหรือรังเกียจผู้ป่วย ตลอดถึงการวางตนเหมาะสมแก่ฐานะ ภาวะ บุคคล เหตุการณ์และสิ่งแวดล้อมถูกต้องตามธรรม ตามกรณี

๘) **สุข ๒** คือ สุขทางกาย หมายถึง การมีสภาพร่างกายแข็งแรงสมบูรณ์ ไม่พิกุลพิการสามารถทำการทำงานหาเลี้ยงชีพได้อย่างเป็นปกติสุข และ สุขทางใจ หมายถึง ใจที่เป็นปกติสุข เพราะไม่ทุกข์ทรมานเป็นใจที่เบิกบานด้วยอำนาจแห่งปิติสุขและโสมนัสอันเป็นผลจากการระงับกิเลสอุปสรรคปัญหาอันเกิดมา จากสุขภาพและความทุกข์เวทนา

ยังพบว่า ภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่าตรงกันกับประเภทของเภสัชสมุนไพรตามพุทธาณูยาตอยู่ ๓ ประเภท คือ มูลเภสัช ปิณณเภสัชและผลเภสัช ส่วนวิธีการใช้สมุนไพรตรงกับวิธีการใช้สมุนไพรในสมัยพุทธกาล คือ การต้ม การฝน การตำหรือบด ซึ่งเป็นวิธีการสกัดสารสำคัญในสมุนไพรมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล

๕.๒ อภิปรายผลการวิจัย

การศึกษาภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น ที่ได้รวบรวมข้อมูลจากประชากรผู้ให้ข้อมูลสำคัญจำนวน ๒๕ คน สรุปได้ว่า

๕.๒.๑ กระบวนการปลูกสมุนไพรส่วนใหญ่ มีแรงจูงใจและได้รับการถ่ายทอดองค์ความรู้มาจากบรรพบุรุษซึ่งมีทั้งองค์ความรู้เดิมและความรู้ที่ได้มาจากการแลกเปลี่ยนความรู้การใช้สมุนไพรของหมอพื้นบ้านในจังหวัดอื่น ๆ จากการเดินทางไปเร่ขายสมุนไพรตามหมู่บ้านต่าง ๆ มีการสืบทอดองค์ความรู้ที่สำคัญคือ การจดจำประเภท ลักษณะสรรพคุณ การใช้สมุนไพรจากบรรพบุรุษที่ได้รับการสืบทอดกันมา โดยเฉพาะกระบวนการปลูกว่านงูต้องนำเศษเหล็กของมีคมใส่กันหลุมก่อนปลูกตามแบบโบราณ เพื่อให้ว่านงูดูดซึมธาตุเหล็ก เพราะเหล็กเป็นธาตุมีรสเย็น สามารถดับพิษร้อนทั้งปวง จึงทำให้มีสรรพคุณในการดับพิษมากยิ่งขึ้น และการใช้พุทธาณูยาสติ คือบริกรรมคาถา “นะโมพุทธายะ” ๓ ครั้ง ก่อนรดน้ำว่าน ซึ่งก็เป็นไปตามความเชื่อ เรื่องอิทธิฤทธิ์ของว่านตามตำนานด้วย บ้านโคกสง่ามีการใช้สมุนไพรที่มีอยู่ตามธรรมชาติอยู่หลายรูปแบบด้วยกัน ในการศึกษาครั้งนี้พบว่า มีการใช้สมุนไพรอย่างเดียวและการใช้ตามตำรับยาสมุนไพร สามารถจำแนกวิธีการใช้สมุนไพรเป็น ๒

ประเภทคือการรักษาอาการที่มีสาเหตุจากความผิดปกติของร่างกาย และการบำรุงร่างกาย อีกประเภทคือการดูแลสตรีหลังคลอดบุตร ซึ่งเป็นการใช้สมุนไพรที่มีแหล่งปลูกในชุมชนมาบำบัดรักษาโรคและการนำเข้าสู่สมุนไพรอื่น ๆ เนื่องจากแหล่งสมุนไพรของชุมชนไม่เพียงพอ ในการศึกษาพบตัวยาสสมุนไพรที่สามารถปลูกได้ในท้องถิ่น จำนวน ๑๒ ชนิด นอกนั้นเป็นสมุนไพรที่นำเข้าเพื่อประกอบตามตำรับยาสมุนไพรและเริ่มมีการปลูกสมุนไพรขึ้นต้นบางชนิดเช่น กำลังเสือโคร่ง เพื่อนำมาใช้อีกด้วย ปัจจุบันภูมิปัญญาในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ได้มีการพัฒนาเป็นผลิตภัณฑ์ (OTOP) ตามนโยบายการพึ่งพาตนเองของรัฐบาลจำหน่วยที่ร้านค้าชุมชนสมุนไพรภูมิปัญญาบ้านโคกสง่า (หมู่บ้านจุงออง) ซึ่งผลิตและจำหน่ายอีกหลายชนิดในรูปแบบต่าง ๆ เป็นผลิตภัณฑ์หรือยาที่สามารถก่อให้เกิดการพึ่งตนเองของชุมชนอีกระดับหนึ่ง ตามที่กระทรวงสาธารณสุขมีแผนแม่บทเป็นนโยบายว่าด้วยการส่งเสริมการผลิตและการใช้สมุนไพรทั้งในระดับอุตสาหกรรมและวิสาหกิจชุมชนหรือผลิตเพื่อใช้เป็นยาทดแทนในระดับสาธารณสุขมูลฐาน ได้รับการผสมผสานให้มีการดำเนินงานด้านการแพทย์แผนไทยและสมุนไพรชุมชนอีกระดับหนึ่ง ซึ่งทำให้เกิดแนวโน้มการใช้สมุนไพรมากขึ้น สอดคล้องกับธวัชชัย พินิจใหม่, สุภารัตน์ แซ่มเงิน, สาวิตรี รังสิภัทรและทิพวัลย์ สีจันทร์ ได้กล่าวว่าการพึ่งตนเองด้านทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชนโดยกลุ่มจะมีการปลูกพืชสมุนไพรไว้ใช้เองเป็นหลัก มีการถ่ายทอดความรู้ให้กับคนใน ชุมชน มีการจัดตั้งศูนย์เรียนรู้ และมีการซื้อสมุนไพรจากภายนอกชุมชน ถ้าสมาชิกกลุ่มและคนในชุมชนไม่สามารถผลิตสมุนไพรชนิดนั้นได้ด้วยตนเอง

๕.๒.๒ ภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า เกิดจากการผสมผสานหลักธรรมสำคัญไว้ในวิถีการดำเนินชีวิตหลายประการเช่น ธาตุ ๔, นิยาม ๕, อริยสัจ ๔, อิทธิบาท ๔, พุทธานุสสติ, พรหมวิหาร ๔, สังคหวัตถุ ๔ และสุข ๒ ทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ในการแก้ปัญหาและพัฒนาชีวิต โดยเฉพาะการใช้ความรู้ในการรักษาความเจ็บไข้ได้ป่วย องค์ความรู้ต่าง ๆ ได้ถูกนำมาใช้ในการบำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยขั้นพื้นฐานที่ประสบอยู่เป็นประจำ ได้แก่ อาการเกี่ยวกับโรคทางเดินอาหาร เช่น ท้องอืดท้องเฟ้อ ปวดท้อง ขับลม สมานแผลในลำไส้ เป็นต้น อาการที่เกี่ยวกับโรคทางเดินหายใจ เช่น หวัด คัดจมูก เจ็บคอ หลอดลมอักเสบ เป็นต้น อาการที่เกี่ยวกับทางเดินปัสสาวะ เช่น แก้วน้ำ ขัปัสสาวะ เป็นต้น และอาการที่เกี่ยวกับระบบต่าง ๆ ของร่างกาย เช่น แก้อาตุพิการ กระจายเลือดลม แก้ไข้ รักษาอาการต่าง ๆ ของสตรีไม่ว่าจะเป็นอาการประจำเดือนมาไม่เป็นปกติ ปวดประจำเดือน แก้กษัย แก้วปวดเมื่อย ซึ่งอาการและโรคต่าง ๆ เป็นอาการที่ไม่รุนแรงมากนัก ปลอดภัยจากการบำบัดเนื่องจากไม่มีผลข้างเคียงของสมุนไพร เป็นการใช้ทรัพยากรจากธรรมชาติ ทำให้ประหยัดค่าใช้จ่าย หาได้ง่าย สามารถใช้ทดแทนยาแผนปัจจุบัน ทำให้เกิดการดูแลสุขภาพแบบพึ่งตนเองด้วยสมุนไพรเหมือนกับในสมัยพุทธกาล ซึ่งสอดคล้องกับเป้าหมายทรัพยากรเจริญ ได้กล่าวถึง ยาสสมุนไพรไว้ว่ายาสสมุนไพรเป็นผลิตภัณฑ์หรือยาที่สามารถก่อให้เกิดการพึ่งตนเองของชุมชนอีกระดับหนึ่ง ในช่วงที่ผ่านมากระทรวงสาธารณสุขได้มีนโยบายส่งเสริมการผลิต

และการใช้สมุนไพรทั้งในระดับอุตสาหกรรม และในรูปสาธารณสุขมูลฐานในระดับสาธารณสุขมูลฐาน ก็ได้รับการผสมผสานให้มีการดำเนินงานด้านการแพทย์แผนไทยและสมุนไพรชุมชน

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

๕.๓.๑ ข้อเสนอแนะทั่วไป

ควรมีการวิเคราะห์และรวบรวมองค์ความรู้ภูมิปัญญาเชิงพุทธการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า โดยการบันทึกเก็บไว้เป็นลายลักษณ์อักษรและนำไปเผยแพร่โดยการอบรมของหน่วยงานสาธารณสุขมูลฐาน หรือหน่วยงานส่งเสริมอาชีพของทางราชการ โดยการสร้างฐานโอกาส การเรียนรู้เครือข่ายชุมชนใกล้เคียงและพื้นที่อื่น ๆ เพื่อให้เกิดเป็นแนวทางการพึ่งพาตนเอง ของชุมชนต่อไปในอนาคต

๕.๓.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

- ๑) ควรทำการศึกษาและพัฒนาผลิตภัณฑ์สมุนไพรแปรรูปและบรรจุภัณฑ์ของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น เพื่อส่งเสริมเศรษฐกิจเชิงพุทธ
- ๒) ควรทำการศึกษาวิเคราะห์ ภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น ต่อการนำไปใช้ทดแทนยาแผนปัจจุบัน

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎก ภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

กระทรวงศึกษาธิการ. ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับหลักสูตรที่พึงประสงค์ : สรุปผลการประชุมสัมมนา.

กรุงเทพมหานคร: cursaaladpaw, ๒๕๓๙.

กฤษณา วงษ์สันต์. วิถีไทย. กรุงเทพมหานคร: เอ็ดดูเคชั่น, ๒๕๔๒.

กลุ่มงานพัฒนาวิชาการแพทย์แผนไทยและสมุนไพร สถาบันแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์

แผนไทยและแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข. คู่มือประชาชนในการดูแลสุขภาพ

ด้วยการแพทย์แผนไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักกิจการโรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์

ทหารผ่านศึกในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๔๗.

กองตำรา มหามงกุฎราชวิทยาลัย. ปฐมสมันตปาสาทิกาแปล ภาค ๓. พิมพ์ครั้งที่ ๗.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

กาญจนา แก้วเทพ. การพึ่งตนเองศักยภาพในการพัฒนาชนบท. กรุงเทพมหานคร: สถาบันวิจัย

สังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙.

คณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ. ๖๐ ปี ครองราชย์

ประโยชน์สุข ประชาชน : เศรษฐกิจพอเพียง ปรัชญาชี้ถึงแนวทางการดำรงชีวิต.

กรุงเทพมหานคร: สำนักงาน กปร., ๒๕๔๙.

จันทร์กระจ่าง สิริสรรพสวัสดิ์. สมุนไพรไทยมรดกจากบรรพชน. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร:

สำนักพิมพ์ภูมิปัญญา, ๒๕๔๖.

โณสมร เหลือโกศล. คำนิยมพื้นฐานเรื่องการพึ่งตนเองกับการอบรมเลี้ยงดู. กรุงเทพมหานคร: โรง

พิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๑.

ไชยยง รุจจนเวท. ดร. และคณะ. ๒๐ ปี สอนสมุนไพรสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรม

ราชกุมารี. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ปตท. จำกัด มหาชน, ม.ป.ป..

ฐิติญาณ บริพันธ์. สมุนไพรหญิงชายวัยทองชะลอความชราแก้ปัญหาอาการผิดปกติ.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์หอสมุดกลาง, ๒๕๐๙.

ธวัช ปุณโณธก. ภูมิปัญญาชาวบ้าน : ทศนของอาจารย์ปรีชา พิณทอง ในทิศทางหมู่บ้านไทย.

กรุงเทพมหานคร: เจริญการพิมพ์, ๒๕๓๑.

นิคม ชมภูหลง. การสร้างและการพัฒนาหลักสูตรโดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น กลุ่มการทำงานพื้นฐาน
อาชีพ ฉบับปรับปรุง. มหาสารคาม: หน่วยศึกษานิเทศก์ สำนักงานการประถมศึกษา
จังหวัดมหาสารคาม, ๒๕๔๒.

นิคม ชมภูหลง. ภูมิปัญญาท้องถิ่นสู่การเรียนรู้. พิมพ์ครั้งที่ ๒. มหาสารคาม: กลุ่มนิเทศก์ติดตาม
ประเมินผลการจัดการศึกษา สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษามหาสารคาม เขต ๑, ๒๕๔๘.

บุญศรี นุเกตุ และคณะ. โรคและสมุนไพร. กรุงเทพมหานคร: โครงการสวัสดิการวิชาการ สถาบัน
พระบรมชนก, ๒๕๕๑.

ประเวศ วะสี. การสร้างสรรค์ภูมิปัญญาไทยเพื่อการพัฒนา. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะ
กรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๓๔.

_____. พุทธเกษตรกรรมกับศาสนาสืบของสังคมไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์หมอ
ชาวบ้าน, ๒๕๓๐.

_____. หนทางฝ่าวิกฤตชาติและทางรอดของสังคมไทย. กรุงเทพมหานคร: กองทุนส่งเสริม
งานวัฒนธรรม สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๔๔.

ปราณี ตันตยานบุตร. ภูมิปัญญาไทย. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต, ๒๕๕๐.

พระพรหมคุณาภรณ์ ปอ. ปยุตโต. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์.ชำระเพิ่มเติม ช่วง
ที่ ๑ พิมพ์ครั้งที่ ๓๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔.

พัฒน์ สุจางค์. การพัฒนาชุมชนแบบผสมผสานสำหรับประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร: ไทย
วัฒนาพานิช, ๒๕๒๔.

เพ็ญภา ทรัพย์เจริญ. “การนวดไทยสำหรับเจ้าหน้าที่สาธารณสุข”: สรุปรายงานการประชุมเชิง
ปฏิบัติการ. กรุงเทพมหานคร: กระทรวงสาธารณสุข, ๒๕๓๗.

เพ็ญภา ทรัพย์เจริญ. การดูแลสุขภาพแบบพึ่งตนเองด้วยยาสมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน.
กรุงเทพมหานคร: ศูนย์พัฒนาการแพทย์แผนไทย มูลนิธิการแพทย์แผนไทยพัฒนา,
๒๕๔๘.

ยศ สันตสมบัติ. ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน.
เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๒.

_____. สิทธิชุมชน: การกระจายอำนาจจัดการทรัพยากรสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
กรุงเทพมหานคร: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, ๒๕๔๑.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพมหานคร: นาน
มีบุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๔๒.

รุ่ง แก้วแดง. การนำภูมิปัญญาไทยเข้าระบบสู่การศึกษา. กรุงเทพมหานคร: สำนักงาน
คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, ๒๕๔๑.

รุ่งรัตน์ เหลืองนทีเทพ. พืชเครื่องเทศและสมุนไพร. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา กรมการ
ศาสนา, ๒๕๓๕.

วันที สว่างอารมณ์. พืชเครื่องเทศและสมุนไพร. กรุงเทพมหานคร: โปรแกรมวิชาชีววิทยา คณะ
วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี สถาบันราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา, ๒๕๔๒.

วิจิต นันทสุวรรณ. ภูมิปัญญาไทยกับการพัฒนา. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร, ๒๕๔๒.

วุฒิ วุฒิธรรมเวช. เกษตรกรรมไทย รวมสมุนไพร ฉบับปรับปรุงใหม่. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร:
ไอ.เอส.พรินต์ติ้ง เฮาส์, ๒๕๔๐.

ศักดิ์ชัย เกียรตินาคินทร์. วิถีชีวิตคนในชุมชนชนบท. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๒.

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร. ภูมิศาสตร์กับวิถีชีวิตไทย. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร
องค์การมหาชน, ๒๕๔๔.

สัญญา สัญญาวิวัฒน์. การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจในชนบท. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่ง
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

สามารถ จันทรสุรีย์. ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พรินต์
ติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๔.

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. ครูภูมิปัญญาไทย รุ่นที่ ๑ ภาคกลางและภาค
ตะวันออก. กรุงเทพมหานคร: สกศ., ๒๕๔๔.

_____. แนวทางส่งเสริมภูมิปัญญาไทยในการจัดการศึกษา. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ดี, ๒๕๔๑.

_____. ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการดำเนินงานด้านวัฒนธรรมและการพัฒนาชนบท.
กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พรินต์ติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๔.

สุจิตรา กลิ่นเกษร. สมุนไพร ในสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน โดยพระราชประสงค์ในพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฉบับเสริมการเรียนรู้ เล่ม ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร:
อมรินทร์พรินต์ติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน, ๒๕๔๘.

สุเมธ ตันติเวชกุล. ปัจจัยทางสังคมกับการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจของไทย. กรุงเทพมหานคร:
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๓๐.

เสน่ห์ จามริก. ฐานคิดสู่ทางเลือกใหม่ของสังคมไทย. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พรินต์ติ้ง แอนด์
พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๑.

อเนก นาคะบุตร. ข่าวสารข้อมูลกับความยั่งยืนของการพัฒนา : ในคนกับดิน น้ำ ป่า จุดเปลี่ยน
แห่งความคิด. กรุงเทพมหานคร: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, ๒๕๓๖.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. **มิติชุมชน : วิธีคิดท้องถิ่นว่าด้วย สิทธิอำนาจและการจัดการทรัพยากร.**

กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๔.

เอกวิทย์ ณ ถลาง และคณะ. **ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการความรู้.** กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์
พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๖.

เอกวิทย์ ณ ถลาง. **ภูมิปัญญาชาวบ้าน : วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้-แก้ปัญหาของชาวบ้าน
ไทย.** กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิปัญญา, ๒๕๔๑.

_____. **ภูมิปัญญาสี่ภาค วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย.** นนทบุรี:
มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๐.

เอี่ยม ทองดี. **พลังประวัติศาสตร์ท้องถิ่นต่อการพัฒนาชุมชน : กรณีศึกษาชุมชนอำเภอพุทธ
มณฑล จังหวัดนครปฐม.** นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๒.

(๒) ดุษฎีนิพนธ์/วิทยานิพนธ์/สารนิพนธ์:

กนกพร ฉิมพลี. “รูปแบบการจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านหัตถกรรมเครื่องจักสาน :
กรณีศึกษาวิสาหกิจชุมชน จังหวัดนครราชสีมา”. **วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพัฒนาสังคมและการจัดการสิ่งแวดล้อม.** บัณฑิตวิทยาลัย: สถาบัน
บัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๕๕.

ทัศนีย์ ทองไชย. “สภาพและแนวทางการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ในการเรียนการสอนวิชาสังคม
ศึกษาในโรงเรียนมัธยมศึกษา กรมสามัญศึกษา จังหวัดอุบลราชธานี”. **วิทยานิพนธ์ศึกษา
ศาสตรมหาบัณฑิต. สาขาวิชาการบริหารการศึกษา.** บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น, ๒๕๔๒.

ประกอบ ใจมั่น. “การพัฒนาระบบบริหารจัดการความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น สำหรับ
มหาวิทยาลัยราชภัฏ”. **ดุษฎีนิพนธ์ครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาอุดมศึกษา.**
บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

ประดิษฐ์ จิระเดชประไพ. “การดำรงอยู่และปรับเปลี่ยนของระบบการแพทย์พื้นบ้าน ศึกษากรณีการ
ใช้ยาสมุนไพรในจังหวัดพิษณุโลก”. **ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต. บัณฑิต
วิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, ๒๕๔๐.**

ประเทืองทิพย์ สุกุมลจันทร์. “การพัฒนาบทปฏิบัติการทางวิทยาศาสตร์ เรื่อง การแปรรูปและ
ทดสอบสารอาหารในพืชสมุนไพร สำหรับนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย”. **ปริญญา
นิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาการมัธยมศึกษา. บัณฑิตวิทยาลัย:
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๕.**

ยุทธนา ศิริวรรณ. “ศักยภาพในการพึ่งตนเองของชุมชน ชนบทไทย ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีศึกษาชุมชนบ้านสามขา ตำบลคำป่าหลาย อำเภอเมือง จังหวัดมุกดาหาร”.

วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนาชนบทศึกษา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๔.

รานี อุปรา. “ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สมุนไพรพื้นบ้านของชุมชนปกากะญอ บ้านแม่แฮน้อย อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๗.

ศิริกุล ดำรงมณี. “เศรษฐกิจพอเพียงกับวิถีชีวิตแบบพุทธ”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

อังกูล สมคะเนย์. “สภาพและปัญหาการนาภูมิปัญญาชาวบ้านมาพัฒนาหลักสูตรในโรงเรียนประถมศึกษา สังกัด สำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดอุบลราชธานี”. **วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารการศึกษา.** บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

อำนาจ เมฆนพรัตน์. “การพึ่งตนเองของเกษตรกรในโครงการส่งเสริมการเกษตรแบบผสมผสานของธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร”. **วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๓.

(๓) รายงานวิจัย:

กิตติพิศ ศิริสูตร. “การนำภูมิปัญญาชาวบ้านมาใช้ในการพัฒนาหลักสูตรระดับท้องถิ่น ตามหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช ๒๕๒๑ ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๓๓ ในโรงเรียนร่วมพัฒนาการใช้หลักสูตร สังกัดสำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดสุพรรณบุรี”. **รายงานวิจัย.** จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

ศิริบุญ จงวุฒิเวศย์ และคณะ. “การพัฒนากระบวนการเรียนรู้เรื่องสมุนไพรชุมชนปลักไม้ลาย อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม”. **รายงานวิจัย.** การสำรวจข้อมูลพื้นฐานชุมชน, ๒๕๔๓.

สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย. “การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจในชนบท”. **รายงานการวิจัย.** สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย, ๒๕๓๘.

วรรณิ แกมเกตุ. “โครงการการพัฒนาตัวบ่งชี้ความสามารถในการพึ่ง ตนเองของครอบครัวและชุมชนชนบท”. **รายงานวิจัย.** ภาควิชาการวิจัยการศึกษา คณะครุศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

(๔) บทความ:

ธวัชชัย พินิจใหม่. สุदारัตน์ แซ่มเงิน. สาวิตรี รั้งสิทธิ์และทิพย์วัลย์ สีจันทร์. “การพึ่งตนเองของ
วิสาหกิจชุมชน : กรณีศึกษา วิสาหกิจชุมชนแปรรูปสมุนไพรพื้นบ้านนาโพธิ์ ตำบลท่าแร่
อำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี”. วารสารการวิจัยเพื่อพัฒนาชุมชน มนุษยศาสตร์
และสังคมศาสตร์ Journal of Community Development Research
Humanities and Social Sciences. ปีที่ ๑๐ ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม-กันยายน).
๒๕๖๐: ๗๐.

พรพิมล เณลิมมีประเสริฐ. “วิสาหกิจชุมชน”. วารสารคณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏ
มหาสารคาม. ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๔. (๒๕๕๙): ๔๕.

ไพโรจน์ ภัทรนรากุล. “ยุทธศาสตร์การพัฒนาชาติ ตามแนวทางชุมชนพึ่งตนเองแบบยั่งยืน : กรอบ
นโยบายและตัวแบบการจัดการ”. วารสารพัฒนบริหารศาสตร์. ปีที่ ๔๒ ฉบับที่ ๓
(๒๕๕๕): ๑๑.

(๖) สื่ออิเล็กทรอนิกส์:

สำนักงานสถิติแห่งชาติ, สถิติสุขภาพ, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://statbbi.nso.go.th> [๑๖
พฤศจิกายน. ๖๐].

(๗) สัมภาษณ์/สนทนากลุ่ม:

สัมภาษณ์ นางจิราพร ป่องขาวพล, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นางทองพูล ป่องขาวพล, ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นางผมหอม แสงปัญญา, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นางมาลี ผาฏ, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นางลุน เหลาหอม, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นางสาวณัฐธิษญาพร พิมพ์ทรายมูล, ผู้ประกอบการค้าสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๔
มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นางสาวผกามาศ ป่องขาวพล, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม
๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นางสาววิราภรณ์ เทียนบุญ, ผู้ประกอบการค้าสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม
๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นางสาวศิริวรรณ เหลาพรหม, ผู้ประกอบการค้าสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม
๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นางสาวอินทิรา นาคเรืองศรี, ชาวบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นางสาวราญ โหระเวช, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นางสุพรรณ เหลาหอม, ผู้ประกอบการค้าสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๒ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นายกิตติภณ อนุสุริยา, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๑ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นายจำปี แสงปัญญา, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นายทองปาน เหลาหอม, ปราชญ์ชาวบ้าน/หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นายทองพูล ป้องขาวพล, ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านโคกสง่า, ๑๐ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นายบัวบาล อดทน, ผู้ใหญ่บ้านโคกสง่า, ๘ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นายประเทือง เหลาพรหม, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นายวิชัย คัมภีระ, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๑ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นายวิเชียร วอแพง, นายชาติ พระเมือง, ชาวบ้าน/ผู้แสดงโชว์งูจงอาง, ๑๐ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นายวินัย เหลาพรหม, นางทิพยา แข็งแรง, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรบ้านโคกสง่า, ๑๓ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นายสาย อนุสุริยา, ปราชญ์ชาวบ้าน/หมอพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๔ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นายอ่อนสี วอแพง, หมอยาพื้นบ้านโคกสง่า, ๑๑ มกราคม ๒๕๖๒.

สัมภาษณ์ นายอุดม ป้องขาวพล, ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านโคกสง่า, ๘ มกราคม ๒๕๖๒.

๒. ภาษาอังกฤษ

Blier, Helen Marie. Like Mining for Precious Stones the Wisdom and Work of Exemplary Teachers. Dissertation Abstracts International, 2002.

Fonchingong, C. C., & Fonjong. L. N.. The Concept of Self-Reliance in Community Development Initiatives in the Cameroon Grassfields,. Nordic Journal of African Studies. 2003.

Goff, Matthew James. The Worldly and Heavenly Wisdom of 4 Q Instruction. Dissertation Abstracts International., 2002.

Kim, I.. & Isma. M.. Self-Reliance : Key to Sustainable Rural Development in Nigeria,. ARPN Journal of Science and Technology, 2013.

Nel, E.. & Binns,. Rural self-reliance strategies in South Africa : community initiatives and external support in the former black homelands 2. Perspectives on community-based development in Africa. Journal of Rural Studies, 2000.

United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR),. Handbook for Self-reliance. Geneva, 2005.

Yough, Lee. Toward a New concept of Local Curriculum,. Korea: Free Press, 1996.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก.

หนังสือขอความอนุเคราะห์ตรวจสอบคุณภาพเครื่องมือเพื่อการวิจัย

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน...บัณฑิตศึกษา วิทยาเขตขอนแก่น.....โทร. ๐๙๒-๕๕๒-๖๔๒๖
 ที่...ศธ.๖๑๓๒.๑/ว.๘๑.....วันที่...๑๗.พฤศจิกายน.๒๕๖๑
 เรื่อง...ขอความอนุเคราะห์เป็นผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบเครื่องมือการวิจัย.....

เรียน/เจริญพร **ผศ.ดร. อภิศักดิ์**

ด้วย พระมหาพงษ์ศิริ คมภิระสุโข (นามแสง) รหัสประจำตัว ๖๐๐๕๒๐๕๐๐๘ นิสิต
 หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “ศึกษาภูมิปัญญาเชิง
 พุทธการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น” โดยมีพระ
 มหามิตร รุติปัญโญ, ผศ.ดร. และ รศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์ เป็นคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์
 ดังนั้นเพื่อให้งานวิทยานิพนธ์ของนิสิตมีคุณภาพและถูกต้องตามหลักการวิจัยคณะกรรมการ
 ควบคุมวิทยานิพนธ์พิจารณาเห็นว่า ท่านเป็นผู้มีความเชี่ยวชาญในการตรวจสอบเครื่องมือวิจัย จึงขอ
 ความร่วมมือท่านเป็นผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบเครื่องมือวิจัยของนิสิตท่านนี้ด้วย

บัณฑิตศึกษา วิทยาเขตขอนแก่น หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจะได้รับความร่วมมือจากท่านด้วยดี
 ขออนุโมทนาในการช่วยเหลือด้านวิชาการมา ณ โอกาสนี้

(ลายเซ็น)

(พระโสภณพัฒน์บัณฑิต, รศ.ดร.)

รองอธิการบดี วิทยาเขตขอนแก่น

ประธานกรรมการบริหารหลักสูตรระดับบัณฑิตศึกษา วิทยาเขตขอนแก่น

(ลายเซ็น)
 ๑๕ พฤศจิกายน ๒๕๖๑ / ๑๖
 ๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๖๑ / ๑๖
 ผอ. วิทยาเขตขอนแก่น

บัณฑิตศึกษา มจร วิทยาเขตขอนแก่น

ผ.ช.เลขานุการบัณฑิตศึกษา

โทร. ๐๙๒-๕๕๒-๖๔๒๖

(ลายเซ็น)
 อ. สก

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน บัณฑิตศึกษา วิทยาเขตขอนแก่น โทร. ๐๙๒-๕๕๒-๖๔๒๖
 ที่ ศธ.๖๑๓๒.๑/ว.๘๑ วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ๒๕๖๑
 เรื่อง ขอความอนุเคราะห์เป็นผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบเครื่องมือการวิจัย

เรียน/เจริญพร พล.ดร. สุวัฒน์ ทอกรมณี

ด้วย พระมหากษัตริย์ ศมภีร์เสฏฐ (นามแสง) รหัสประจำตัว ๖๐๐๕๒๐๕๐๐๘ นิสิต
 หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “ศึกษานุมัติปัญหาเชิงพุทธการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น” โดยมีพระมหามิตร วุฒิปญโญ,ผศ.ดร. และ รศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดี เป็นคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

ดังนั้นเพื่อให้งานวิทยานิพนธ์ของนิสิตมีคุณภาพและถูกต้องตามหลักการวิจัยคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์พิจารณาเห็นว่า ท่านเป็นผู้มีความเชี่ยวชาญในการตรวจสอบเครื่องมือวิจัย จึงขอความร่วมมือท่านเป็นผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบเครื่องมือวิจัยของนิสิตท่านนี้ด้วย

บัณฑิตศึกษา วิทยาเขตขอนแก่น หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจะได้รับความร่วมมือจากท่านด้วยดี ขออโนโมนาในการช่วยเหลือด้านวิชาการมา ณ โอกาสนี้

(พระโสภณพัฒนบัณฑิต,รศ.ดร.)

รองอธิการบดี วิทยาเขตขอนแก่น

ประธานกรรมการบริหารหลักสูตรระดับบัณฑิตศึกษา วิทยาเขตขอนแก่น

ตรวจแล้วดำเนินการต่อไป

(พล.ดร.สุวัฒน์ ทอกรมณี)

บัณฑิตศึกษา มจร วิทยาเขตขอนแก่น

ผ.เลขานุการบัณฑิตศึกษา

โทร. ๐๙๒-๕๕๒-๖๔๒๖

ส่วนงาน บัณฑิตศึกษา วิทยาเขตขอนแก่น โทร. ๐๙๒-๕๕๒-๖๔๒๖
ที่ ศร.๖๑๓๒.๑/ว.๘๑ วันที่ ๑๗ พฤษภาคม ๒๕๖๑
เรื่อง ขอความอนุเคราะห์เป็นพี่เลี้ยงควบคุมตรวจสอบเครื่องมือการวิจัย

ด้วย พระมหาพงษ์ศิริ คมกัธเสฏฐ (นามแสง) รหัสประจำตัว ๖๐๐๕๒๐๕๐๐๘ นิสิต
หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “ศึกษาภูมิปัญญาเชิงพุทธการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น” โดยมีพระมหามิตร ฐิตปญโญ,ผศ.ดร. และ รศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์ เป็นคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์
ดังนั้นเพื่อให้งานวิทยานิพนธ์ของนิสิตมีคุณภาพและถูกต้องตามหลักการวิจัยคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์พิจารณาเห็นว่า ท่านเป็นผู้มีความเชี่ยวชาญในการตรวจสอบเครื่องมือวิจัย จึงขอความร่วมมือท่านเป็นผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบเครื่องมือวิจัยของนิสิตท่านนี้ด้วย

บัณฑิตศึกษา วิทยาเขตขอนแก่น หวังเป็นอย่างยิ่งว่าคงได้รับความร่วมมือจากท่านด้วยดี
ขออโนทนาในการช่วยเหลือด้านวิชาการมา ณ โอกาสนี้

ศาสตราจารย์ ดร. วิจัย วรรณ
 ๑๘.๕.๖๒ (พระโสภณพัฒนบัณฑิต, รศ. ดร.)
 รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยขอนแก่น

ประธานกรรมการบริหารหลักสูตรระดับบัณฑิตศึกษา วิทยาเขตขอนแก่น

บัณฑิตศึกษา มจร วิทยาเขตขอนแก่น

ผช.เลขานุการบัณฑิตศึกษา

โทร. ๐๙๒-๕๕๒-๖๔๒๖

ภาคผนวก ข.

แบบสัมภาษณ์เพื่อการวิจัย

แบบสัมภาษณ์เพื่อการวิจัย

เรื่อง การศึกษาภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า

ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

คำชี้แจง :

๑. แบบสัมภาษณ์ชุดนี้ เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิตสาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น มุ่งสำรวจความคิดเห็นเกี่ยวกับ การใช้ภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า จัดทำขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบสำคัญทางวิชาการและเพื่อให้ได้ข้อมูลสำคัญที่สมบูรณ์ ซึ่งอาจนำไปสู่การวิจัยในอนาคตได้ โดยข้อมูลที่ได้จากความคิดเห็นของท่านมีคุณค่าและเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการวิจัยครั้งนี้

ทั้งนี้ ผู้วิจัยจะเก็บคำตอบของท่านไว้เป็นความลับอย่างยิ่งและนำเสนอผลการวิจัยในภาพรวมเท่านั้น ไม่ใช้รายบุคคล

๒. แบบสัมภาษณ์ แบ่งออกเป็น ๓ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ ข้อมูลทั่วไปเกี่ยวกับผู้ให้สัมภาษณ์

ตอนที่ ๒ แบบสัมภาษณ์เกี่ยวกับกระบวนการปลูกสมุนไพรของบ้านโคกสง่า

ตอนที่ ๓ แบบสัมภาษณ์เกี่ยวกับภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า

ผู้วิจัยหวังเป็นอย่างยิ่งว่าจะได้รับความอนุเคราะห์จากท่าน ในการให้ความร่วมมือตอบแบบสัมภาษณ์ในครั้งนี้ เพื่อช่วยให้งานวิจัยสำเร็จลุล่วงเป็นอย่างดี จึงขอเจริญพรและอนุโมทนาขอบคุณทุกท่านมา ณ โอกาสนี้ด้วย

พระมหาพงษ์ศิริ คมภีรเสฏฐโฐ (นามแสง)

นิสิตปริญญาโท หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

ตอนที่ ๑ ข้อมูลทั่วไปเกี่ยวกับผู้ให้สัมภาษณ์

๑. ชื่อ..... นามสกุล.....
๒. อายุ..... เพศ
๓. ที่อยู่ บ้านเลขที่..... หมู่ที่..... ถนน.....
ตำบล..... อำเภอ..... จังหวัด.....
รหัสไปรษณีย์..... หมายเลขโทรศัพท์.....
๔. อาชีพ ตำแหน่ง.....
๕. สัมภาษณ์เมื่อวันที่..... เดือน..... พ.ศ. เวลา..... ถึง..... น.

ตอนที่ ๒ กระบวนการปลูกสมุนไพรรอบบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

๑. การปลูกสมุนไพรรอบบ้านโคกสง่ามีความรู้ในตัวของอย่างไร

.....

.....

.....

๒. การปลูกสมุนไพรรอบบ้านโคกสง่ามีกระบวนการปลูกอย่างไร

.....

.....

.....

๓. ความรู้ในการปลูกสมุนไพรรอบบ้านโคกสง่าได้อย่างไร

.....

.....

.....

๔. สมุนไพรแต่ละชนิดมีสรรพคุณอย่างไร

.....

.....

.....

๕. การปลูกสมุนไพรรอบบ้านโคกสง่ามีประโยชน์อย่างไร

.....

๖. สมุนไพรที่มีการแปรรูปอย่างไร

๗. การปลูกสมุนไพรมีอุปสรรคอย่างไร

๘. การใช้สมุนไพรในอนาคตจะเป็นอย่างไร

ตอนที่ ๓ ภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง
จังหวัดขอนแก่น

๑. ท่านมีความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรในพระพุทธศาสนาอย่างไร

๒. หลักธรรมทางพระพุทธศาสนามีส่วนเกี่ยวข้องกับสมุนไพรอย่างไร

๓. การผลิตยาสมุนไพรใช้หลักธรรมอะไร

๔. การรักษาผู้ป่วยด้วยสมุนไพรใช้หลักธรรมอะไร

๕. การนำเสนอไปใช้ประโยชน์ในการรักษาเชื่อมโยงกับหลักธรรมอย่างไร

.....

.....

.....

.....

ผู้วิจัยขอเจริญพรและอนุโมทนาขอบคุณอย่างยิ่งที่ท่านได้อนุเคราะห์และสละเวลา
ตอบแบบสัมภาษณ์ฉบับนี้ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อชุมชนนี้หรือชุมชนอื่น ๆ ในการพัฒนาหรือเพื่อให้
เป็น ชุมชนต้นแบบ ต่อไปในอนาคต

ผู้สัมภาษณ์

พระมหาพงษ์ศิริ คมภีรเสฏฐ์ (นามแสง)
นิสิตปริญญาโท หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตขอนแก่น

ภาคผนวก ค.

หนังสือขออนุญาตแจกแบบสอบถามเพื่อการวิจัย

ที่ ศธ.๖๑๓๒.๑/ว ๑๓

บัณฑิตศึกษา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตขอนแก่น ตำบลโคกสี
อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น ๔๐๐๐๐

๕ มกราคม ๒๕๖๒

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์เพื่อการวิจัย

เจริญพร ผู้ใหญ่บ้านโคกสง่า หมู่ที่ ๖

สิ่งที่ส่งมาด้วย เครื่องมือการวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พระมหาพงษ์ศิริ คมภิระสฤโธ รหัสประจำตัวนิสิต ๖๐๐๕๒๐๕๐๐๘ นิสิตปริญญาโท สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น ได้รับอนุมัติให้ทำการศึกษาวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การศึกษาภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรของชาวบ้านโคกสง่า ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น” โดยมีคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ ดังนี้ ๑) พระมหามิตร ฐิตปัญญา, ผศ.ดร. ๒) รศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์

เพื่อให้งานวิจัยของนิสิตมีคุณภาพด้านวิชาการและถูกต้องตามวัตถุประสงค์ จึงเรียน/เจริญพรมาเพื่อขออนุญาตให้นิสิตได้สัมภาษณ์เพื่อการวิจัยในครั้งนี้ด้วย โดยข้อมูลที่ได้จักใช้ประโยชน์ในการวิจัยเท่านั้น โดยไม่มีผลกระทบต่อกันแต่ประการใด

บัณฑิตศึกษา วิทยาเขตขอนแก่น หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจะได้รับความร่วมมือจากท่านด้วยดี ขออนุโมทนา
มา ณ โอกาสนี้

เจริญพร

(พระโสภณพัฒนบัณฑิต, รศ.ดร.)

รองอธิการบดี วิทยาเขตขอนแก่น

ประธานกรรมการบริหารบัณฑิตศึกษา วิทยาเขตขอนแก่น

ภาคผนวก ง.

ภาพถ่ายในการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

ภาพที่ ๑ สัมภาษณ์ นายบัวบาล อดทน ผู้ใหญ่บ้านโคกสง่า หมู่ที่ ๖ ตำบลทรายมูล
อำเภอ น้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๒ สัมภาษณ์ นายอุดม ป้องขาวพล ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านโคกสง่า หมู่ที่ ๖
ตำบลทรายมูล อำเภอ น้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๓ สัมภาษณ์ นายทองพูล บ้องขาวพล ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านโคกสง่า หมู่ที่ ๖
ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๔ สัมภาษณ์ นายทองปาน เหลาหอม ปราชญ์ชาวบ้าน/หมอยาพื้นบ้าน บ้านโคกสง่า
หมู่ที่ ๖ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๕ สัมภาษณ์ นายสาย อนุสุริยา ปราชญ์ชาวบ้าน/หมอยาพื้นบ้าน บ้านโคกสง่า
หมู่ที่ ๖ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๖ สัมภาษณ์ นายวิชัย คัมภีระ หมอยาพื้นบ้าน/ประธานกลุ่มผู้เลี้ยงงูจงอาง แผนกสมุนไพร
บ้านโคกสง่า หมู่ที่ ๖ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๗ สัมภาษณ์ นายกิตติภณ อนุสุริยา หมอยาพื้นบ้าน บ้านโคกสง่า หมู่ที่ ๖
ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๘ สัมภาษณ์ นายอ่อนสี วอแพง หมอยาพื้นบ้าน บ้านโคกสง่า หมู่ที่ ๖
ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๙ สัมภาษณ์ นางลุน เหลาหอม หมอยาพื้นบ้าน บ้านโคกสง่า หมู่ที่ ๖
ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๑๐ สัมภาษณ์ นางสาวราญ โหระเวช หมอยาพื้นบ้าน บ้านโคกสง่า หมู่ที่ ๖
ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๑๑ สัมภาษณ์ นางผมหอม แสงปัญญา หมอยาพื้นบ้าน บ้านโคกสง่า หมู่ที่ ๖
ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๑๒ สัมภาษณ์ นางสุพรรณ เหลาหอม ผู้ประกอบการค้าสมุนไพร บ้านโคกสง่า
หมู่ที่ ๖ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๑๓ สัมภาษณ์ นางสาวศิริวรรณ เหลาพรม ผู้ประกอบการค้าสมุนไพร บ้านโคกสง่า หมู่ที่ ๖ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๑๔ สัมภาษณ์ นางสาววิราภรณ์ เทียนบุญ ผู้ประกอบการค้าสมุนไพร บ้านโคกสง่า หมู่ที่ ๖ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๑๕ สัมภาษณ์ นางสาวณัฐชัชญาพร พิมพ์ทรายมูล ผู้ประกอบการค้าสมุนไพร
บ้านโคกสง่า หมู่ที่ ๖ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๑๖ สัมภาษณ์ นางสาวผกามาศ ป้องขาวพล, ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพร บ้านโคกสง่า
หมู่ที่ ๖ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๑๗ สัมภาษณ์ นายจำปี แสงปัญญา ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรร บ้านโคกสง่า
หมู่ที่ ๖ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๑๘ สัมภาษณ์ นางมาลี ผาฏ ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรร บ้านโคกสง่า
หมู่ที่ ๖ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๑๙ สัมภาษณ์ นางจิราพร ป้องขวพล ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรม บ้านโคกสง่า
หมู่ที่ ๖ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๒๐ สัมภาษณ์ นายวินัย เหลาพรม ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรม บ้านโคกสง่า
หมู่ที่ ๖ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๒๑ สัมภาษณ์ นางทิพยา แข็งแรง ชาวบ้าน/ผู้ปลูกสมุนไพรร บ้านโคกสง่า
หมู่ที่ ๖ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๒๒ สัมภาษณ์ นายวิเชียร วอแพง ชาวบ้าน/ผู้แสดงโชว์งูจงอาง บ้านโคกสง่า
หมู่ที่ ๖ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๒๓ สัมภาษณ์ นายชาติ พระเมือง ชาวบ้าน/ผู้แสดงโชว์จูงจอบ บ้านโคกสง่า
หมู่ที่ ๖ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๒๔ สัมภาษณ์ นางสาวอินทิรา นาคเรืองศรี ชาวบ้าน บ้านโคกสง่า หมู่ที่ ๖
ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ ๒๕ สัมภาษณ์ นายประเทือง เหลาพรม ชาวบ้าน บ้านโคกสง่า หมู่ที่ ๖
ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ ฉายา/นามสกุล	: พระมหาพงษ์ศิริ คมภิรเสฏฐโณ (นามแสง)
วัน เดือน ปีเกิด	: วันจันทร์ที่ ๒๔ เดือน ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๓๗
ภูมิลำเนาที่เกิด	: บ้านเลขที่ ๔๕๘ ตำบลวังชัย อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น
การศึกษา	: สอบได้ น.ธ.เอก เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๓ จากสำนักเรียนคณะจังหวัดขอนแก่น อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น สอบได้ ป.ธ.๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๔ จากสำนักเรียนคณะจังหวัดขอนแก่น อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น จบการศึกษาปริญญาตรี พุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ) สาขาพระพุทธศาสนา จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น รุ่นที่ ๖๓ เมื่อปี ๒๕๖๑
อุปสมบท	: วันที่ ๒๗ เดือน ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๗ ณ วัดมุกดาราม ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น
สังกัด	: วัดป่าเทพนิมิต ๑๙๙ ม.๑ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น
ตำแหน่ง	: เลขานุการเจ้าคณะตำบลทรายมูล เขต ๒ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น
ปีที่เข้าศึกษา	: พุทธศักราช ๒๕๖๐
ปีที่สำเร็จการศึกษา	: พุทธศักราช ๒๕๖๒
ที่อยู่ปัจจุบัน	: วัดป่าเทพนิมิต ๑๙๙ ม.๑ ตำบลทรายมูล อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น